

MAGTUDREDNINGEN

ET GANSKE LEVENDE DEMOKRATI

ÅRHUS UNIVERSITETSFORLAG

JØRGEN GOUL ANDERSEN

ET GANSKE LEVENDE DEMOKRATI

MAGTUDREDNINGEN

Folketinget besluttede i marts 1997 at iværksætte en dansk magtudredning eller, som det officielle navn er, *En analyse af demokrati og magt i Danmark*. Projektet ledes af en uafhængig forskningsledelse. Magtudredningens forskningsresultater publiceres i en række bøger, som udgives på Aarhus Universitetsforlag, og i en skriftserie, som udgives af Magtudredningen.

Lise Togeby
(formand)

Jørgen Goul Andersen

Peter Munk Christiansen

Torben Beck Jørgensen

Signild Vallgård

Jørgen Goul Andersen

ET GANSKE LEVENDE DEMOKRATI

AARHUS UNIVERSITETSFORLAG

Et ganske levende demokrati

er sat med Bembo

og trykt hos Narayana Press, Gylling

© Magtudredningen, forfatteren og Aarhus Universitetsforlag 2004

Tilrettelægning: Kitte Fennestad

Omslag: Kitte Fennestad med foto af Morten Overgaard

ISBN 87 7934 792 4

Aarhus Universitetsforlag

Langelandsgade 177

8200 Århus N

Fax 89 42 53 80

www.unipress.dk

INDHOLD

- KAPITEL 1. Medborgerskab og politisk forandring 7
- KAPITEL 2. Medborgerskab, deltagelse og politisk kultur 15
- KAPITEL 3. Politisk engagement 39
- KAPITEL 4. Afmagt eller myndiggørelse:
kapacitet til at handle i politik 58
- KAPITEL 5. Valg og partier 76
- KAPITEL 6. Er der liv i foreningslivet? 95
- KAPITEL 7. Fra græsrodsbevægelser til enkeltsagsgrupper 125
- KAPITEL 8. Forbrug som politik 140
- KAPITEL 9. Det lille demokrati: indflydelse i velfærds-
institutioner og demokrati på arbejdspladsen 163
- KAPITEL 10. Tendenser på tværs 192
- KAPITEL 11. Social tillid og tolerance 227
- KAPITEL 12. Politisk tillid eller mistillid 249
- KAPITEL 13. Et regerligt folk. Egeninteresser,
samfundssind og nye udfordringer 275
- KAPITEL 14. Et ganske levende demokrati 299
- Litteratur 314

MEDBORGERSKAB OG POLITISK FORANDRING

I *Morgenavisen Jyllands-Posten* den 9. januar 2004 kunne man læse, at en række folketingsmedlemmer kritiserede en ny pjece, *Demokrati på dansk*, som Folketingets Informations- og Kommunikationsafdeling havde udgivet med henblik på navnlig indvandrere på landets sprogskoler (Folketinget, 2003). Kritikerne fremhævede, at pjecen stort set udelukkende beskrev grundloven, partierne, Folketinget, regeringen, domstolene, politiet mv. – ikke de dele af det danske demokrati, som indvandrere havde mest mulighed for at komme i kontakt med, og ikke den demokratiske kultur med vægt på samtale, som ifølge én af kritikerne, Naser Khader, er et af de mest karakteristiske træk ved det danske demokrati.

Kritikken var ikke helt uberettiget. Pjecen omhandler først og fremmest de formelle politiske institutioner med særlig vægt på partierne og Folketinget. Der er dog også en side med overskriften, „Hvordan kan du få indflydelse“, der omhandler en række af de måder, hvorpå man kan påvirke de politiske institutioner (p. 15):

- følg med i den politiske debat ...
- stem ved folketingsvalgene ...
- stem ved kommunalvalgene ...
- skriv et læserbrev ...
- ring eller skriv til dem, der er valgt ...
- meld dig ind i en forening ...
- arranger sammen med andre en demonstration ...
- skriv til Folketingets udvalg ...
- meld dig ind i ... et parti ...

Listen går trods alt ud over at stemme ved valgene og deltage i partierne, og den omfatter også mange af de deltagelsesmuligheder, som vil blive omtalt i denne bog. Men den har nogle karakteristiske udeladelser, som omfatter

nogle af de former for deltagelse, borgerne benytter mest i hverdagen. I så henseende afspejler pjecen et bestemt syn på demokrati. Men hvad skulle man så fortælle indvandrere og andre om det danske demokrati?

Pjecens billedside afspejler i øvrigt også andet: Midt i en strøm af travlt gående mennesker på forsiden ser man tre tørklædeklædte indvandrepiger – næsten skjult i billedet, men diskret fremhævet ved tre forbipasserende danskers nysgerrige blikke. Pigerne for deres del står i øvrigt stille – synes ikke at være en del af det travle, pulserende danske samfund – og kigger nærmest lidt henført eller drømmende ud af billedet. Ufrivilligt afspejler såvel tørklæderne som attituden en tilbøjelighed til at stereotypisere indvandrerne. Men det er måske lidt, som da Storm P. blev kritiseret for altid at tegne svenskere med røde næser: Han kunne godt se problemet – men hvordan skulle man ellers kunne se, at det var en svensker!

Netop spørgsmålet om, hvorvidt alle er med i samfundet som medborgere, og hvordan medborgerne forholder sig til hinanden, er også vigtige aspekter af demokratiets tilstand. Og man kan sige, at selve det, at pjecen er udgivet, afspejler ganske stærke demokratiske idealer om, at alle skal være en del af det demokratiske fællesskab. Det er også kerneelementet i det medborgerskabsperspektiv, der anlægges i bogen her. Men hvad ligger så heri, og hvad er det centrale ved dette fællesskab?

H V O R D A N S K A L M A N B E S K R I V E D E M O K R A T I E T ?

Diskussionen om pjecen illustrerer behovet for at få afklaret, hvordan man egentlig skal beskrive demokratiet, set fra borgernes synspunkt. Hvilke aspekter er vigtige? Bogen følger her en tredeling i *politiske rettigheder*, *politisk deltagelse* og *politiske identiteter*, som drøftes nærmere i kapitel 2. *Rettigheder* kan forstås snævert som juridiske rettigheder (eksempelvis valgret), men bogen her lægger vægt på de faktiske muligheder, dvs. på de mange forskellige måder, hvorpå borgerne kan deltage i politik. *Deltagelse* henviser til den faktiske udnyttelse af disse rettigheder eller muligheder. Det skal forstås tilsvarende bredt som andet og mere end deltagelse i valg, partier og politiske møder, foreninger mv. Dels er der opstået en række nye deltagelsesformer, dels inddrages også politisk engagement og følelse af at kunne påvirke politik. Endelig er et vigtigt aspekt af demokratiet borgernes politiske *identiteter* eller måske snarere *orientering* til politik. Herunder hører både borgernes forhold til hinanden (tillid og tolerance), forholdet til politiske myndigheder og beslutningstagere og orientering til fællesskabet og til kollektive interesser.

Når det gælder politisk deltagelse, er idealet, at borgerne ikke kun skal være formelt ligestillede, men også have *reelt lige muligheder* for at påvirke politik og deltage i det politiske liv – og at deltagelsen og i særdeleshed følelsen af at have *mulighed* for at deltage og påvirke er høj. Begge dele indgår i det ideal om fuldt medborgerskab, der præsenteres i kapitel 2. Til dette ideal hører også forskellige idealforestillinger om, hvordan borgerne kan forholde sig til det politiske fællesskab i bred forstand. Opgaven her er dog den analytiske, nemlig at give en slags status over demokratiets tilstand set fra borgernes synsvinkel. Og her er det ikke nok at sammenholde med idealer. Det bør også undersøges, hvordan demokratiets tilstand tager sig ud sammenlignet med andre lande og – ikke mindst – sammenlignet med tidligere: Er udviklingen gået i retning af en styrkelse eller svækkelse af demokratiet set fra borgernes synsvinkel? Det uddybes kort i det følgende.

HVORDAN ER DET SÅ GÅET MED DEMOKRATIET?

Danmark har traditionelt brystet sig af et levende demokrati med et rigt foreningsliv, stor folkelig deltagelse og forholdsvis små sociale skel i deltagelsen. Det danske demokrati var gennem hele det 20. århundrede stærkt præget af arbejder- og bondebevægelsens kollektive politiske mobilisering. Foreningslivet omfattede ikke blot partier, landbo- og husmandsforeninger og fagforeninger, men også brugsforeninger, andelsforeninger, kreditforeninger, sparekasser og et væld af andre økonomiske foreninger. Hertil kom gymnastik- og idrætsforeninger, og lidt senere lytter- og seerforeninger, bolig- og lejerforeninger, grundejerforeninger osv. – de fleste med en bred folkelig forankring.

Nu skal man være forsigtig med at tegne et idylliseret billede af „demokratiets guldalder“. Men der var *lidt* om snakken. Danmark skilte sig gennem størstedelen af det 20. århundrede ud ved et rigt foreningsliv og en partiorganisering næsten uden sidestykke, jf. kapitel 5 – frem til 1960'erne var 20–25 pct. af de stemmeberettigede eller mere medlemmer af et politisk parti. Da parti og klasse stort set fulgtes ad, betød det, at den politisk interesserede fortrøp af de vigtigste samfundsgrupper var partimedlemmer. Valgdeltagelsen var ligeledes usædvanlig høj, både ved folketings- og lokalvalg. Arbejder- og bondebevægelsens mobilisering betød samtidig, at deltagelsen også var socialt lige fordelt – såvel valg- og partideltagelsen som deltagelsen i foreningslivet.

Selv om valgdeltagelsen i Danmark modsat den internationale tendens er forblevet høj, kunne man let fristes til at se de sidste årtiers udvikling som en forfaldshistorie. Partiernes medlemstal er faldet til under fem pct. af vælgerne. Der er heller ikke mange landmænd tilbage at organisere for landboforeningerne. Og andelsbevægelsen er populært sagt blevet til Arla Foods – hvilket i øvrigt er en bedre skæbne end den, der er overgået arbejderkooperationen. På arbejdersiden udgør „almindelige lønmodtagere“ af den slags, der organiseres i LO, til gengæld stadig et stort flertal af de erhvervsaktive. I modsætning til andre lande holder danske fagforeninger også næsten stand i medlemstal – men det kniber med deltagelsen og entusiasmen. *Bevægelse* er der ikke så meget af. Idrætsforeningerne holder også ud, men spørgsmålet er, om de i længden kan modstå presset fra fitness-centrene.

I 1980'erne så man græsrodsbevægelserne som en ny folkelig mobilisering, men også græsrodderne virker i dag noget visne – man ser i hvert fald ikke meget til dem. Engang var Danmark også en nation af flittige avislæsere, men i de yngre generationer har avisen længe været på vej ud. Kort sagt: Har der ikke udviklet sig et passivt tilskuerdemokrati, hvor befolkningen følger lidt med fra tid til anden og i sjældne tilfælde blander sig, når deres egne interesser bliver gået for nær?

Det er ikke svært at få øje på forfaldstendenser. Men samfundet har ændret sig fra et industrisamfund til et postindustrielt informationssamfund, og derfor er det måske ikke så mærkeligt, at industrisamfundets organisationer har det lidt hårdt. Måske er borgernes politiske engagement og deltagelse blot forskudt til andre områder. Og måske kan borgerne godt se ud over snævre egeninteresser: I hvert fald tegner valgforskningen et billede af forholdsvis engagerede og bevidste vælgere, der godt ved, hvad de gør, og ikke lader sig påvirke særlig meget af personfaktorer mv. (Andersen et al., 1999; Goul Andersen & Borre, 2003).

Over for forfaldshistorien står der da også en række tilblivelseshistorier. En af de klassiske optimistiske fortællinger er antagelsen om *kognitiv mobilisering*: I kraft af det stigende uddannelsesnivea og massemediernes spredning sker der en mobilisering af politisk engagement og deltagelse (Dalton, 1988: 28; Inglehart, 1990: 359).

En anden optimistisk fortælling er antagelsen om *velfærdsstatens mobilisering* (Goul Andersen, 2003b): Hvor 1900-tallets store folkelige bevægelser udgjorde en kollektiv ressource, der kunne afbøde ulighed i individuelle ressourcer, har velfærdsstaten udlignet de individuelle ressourcer, så også de

grupper, der engang var svage, i dag har ressourcer til at deltage i politik. Samtidig kan man i Skandinavien tale om en „aktivistisk“ velfærdsstat (Hernes, 1988), der har lagt vægt på at inddrage borgerne og skabe nye kanaler for borgerdeltagelse. Endelig er opdragelse til selvstændig og aktiv stillingtagen i Danmark indskrevet i folkeskolens formålsparagraf (Goul Andersen, 2003b). Til forskel fra teorien om kognitiv mobilisering bygger antagelsen om velfærdsstatens mobilisering på, at det er en bevidst *politisk* indsats, der har givet mobiliseringen. Den rummer derfor også en antagelse om, at det kan gå den anden vej igen.

En tredje optimistisk vision er diskussionen om „hverdagsmagere“ (Bang & Sørensen, 1999a; 1999b) og „verdensmagere“ (Tobiasen, 2003a), der bl.a. med udgangspunkt i sociologiske teorier om det postmoderne eller post-industrielle samfund (Beck, 1992; 1996) peger på, at skellene mellem det politiske og det private er nedbrudt, og at mange handlinger i hverdagen har et politisk aspekt: Fra politisk forbrug (undertiden med globalt sigte) over uformel brugerpåvirkning af institutioner, til forskellige former for projektmageri – rollerne er sammenblandede i dag.¹ Kapitel 2 diskuterer nærmere, hvad man i dag skal forstå ved politisk deltagelse.

BOGENS DATAGRUNDLAG

Bogens datagrundlag er først og fremmest en landsdækkende, repræsentativ *medborgerundersøgelse*, gennemført som besøgsinterview med 1640 danskere i 2000, jf. boks 1.1. Hoveddelen af undersøgelsen er samtidig gennemført som led i en international undersøgelse om *Citizenship, Involvement, Democracy*.² Det giver mulighed for en række internationale sammenligninger, som er yderligere suppleret med forskellige andre internationale undersøgelser, navnlig *European Social Survey*, der blev gennemført i 22 lande i 2002.

Til sammenligninger over tid er Medborgerundersøgelsen 2000 suppleret med en undersøgelse af „Demokrati fra Neden“ fra 1998, hvori indgik 2032 svarpersoner. Det var muligt at koordinere de to dataindsamlinger, så 1998-undersøgelsen er sammenlignelig med tidligere undersøgelser i 1979 og 1990 på en række af de punkter, hvor Medborgerundersøgelsen måtte prioritere den internationale sammenlignelighed. Herudover er til belysning af den historiske udvikling navnlig inddraget valgundersøgelserne, der er gennemført ved samtlige folketingsvalg siden 1971.

BOKS 1.1.

Bogens datagrundlag

Bogen sammenstykker data fra flere forskellige undersøgelser. De vigtigste er:

MEDBORGERUNDERSØGELSEN 2000/CID

Hvor intet andet er anført, bygger analyserne på Magtudredningens medborgerundersøgelse, der blev gennemført i januar/februar 2000 og omfatter 1640 (besøgs-)interviews med repræsentativt udvalgte danskere. Data er indsamlet af SFI. Undersøgelsen indgår også som del af en international undersøgelse Citizenship, Involvement, Democracy, der blev gennemført i 2000-2001 i 12 europæiske lande. CID bygger på samarbejde mellem selvstændige, nationalt finansierede forskningsprojekter. Det fælles spørgeskema udgjorde en blok på ca. 45 minutters interviewtid.

ESS – EUROPEAN SOCIAL SURVEY 2002

En stærkt reduceret og modificeret version af CID-spørgeskemaet, udarbejdet af Roger Jowell m.fl. (2003), indgik i European Social Survey, der er finansieret af ESF (European Science Foundation) og gennemført i 22 europæiske lande. Data er benyttet som de forelå oparbejdet af NSD (Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjeneste, Universitetet i Oslo) pr. december 2003, hvor nogle lande endnu ikke havde afleveret.

ANDRE DANSKE MEDBORGERUNDERSØGELSER

Der er tidligere gennemført danske medborgerundersøgelser i 1979, 1990 og 1998. 1998-undersøgelsen blev koordineret med 2000-undersøgelsen, så overlap i størst mulig udstrækning blev undgået, og så 1998-undersøgelsen sikrede størst mulig sammenlignelighed med tidligere undersøgelser, mens 2000-undersøgelsen sikrede sammenlignelighed med andre lande. 1990-undersøgelsen, som er den første egentlige medborgerundersøgelse (Andersen et al., 1993), er delvist sammenlignelige med tilsvarende undersøgelser i Sverige og Norge, men sikrer også sammenlignelighed med den såkaldte "Massesurvey" til projektet "Den politiske Beslutningsproces" fra 1979 (Damgaard, 1980; Goul Andersen, 1981b), der var den første omfattende kortlægning af danskernes politiske deltagelse. 1998-undersøgelsen blev gennemført som led i "Demokratiprojektet" og tjente bl.a. også det formål at belyse borgernes forhold til det lokale politiske niveau (Goul Andersen et al., 2000).

VALGUNDERSØGELSERNE

Er gennemført (ad hoc) ved samtlige folketingsvalg siden 1971, i perioden umiddelbart efter valget. Der er normalt gennemført ca. 2000 (besøgs-)interviews, i 1975-1977 og 1981-1990 dog kun ca. 1000. I 1971 var antallet ca. 1300 og i 1973 ca. 550. Valgundersøgelserne er beskrevet nærmere på valgprojektets hjemmeside www.valg.auc.dk

VÆRDIUNDERSØGELSER 1981-1999 OG ISSP 1997-2003

Enkelte steder er der også benyttet data fra den internationale værdiundersøgelse, som Danmark har deltaget i 1981, 1990 og 1999 (for Danmark se Gundelach & Riis, 1992; Gundelach, 2002a), samt fra International Social Survey Programme (ISSP), som gennemføres årligt, men med skiftende temaer. Værdiundersøgelserne er gennemført i mere end 50 lande verden over, ISSP-undersøgelserne i op til 40 lande. Alle de danske (del-)undersøgelser bortset fra Medborgerundersøgelsen 2000 er finansieret af Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd.

MEDBORGERSKAB, POLITISK DELTAGELSE OG POLITISK KULTUR

Men hvilke deltagelses- og indflydelsesmuligheder er det så, der står åbne for borgerne i dag, og hvor meget benyttes de? Hvilke forskydninger er der sket? Er danskerne generelt politisk engagerede og aktive, eller er de snarere passive tilskuere til den politiske proces? Eller er de eventuelt begge dele på én gang – engagerede tilskuere? Føler de, at de har mulighed for at påvirke politiske beslutninger? Det udgør ét sæt af spørgsmål, der må stilles til den politiske deltagelse. Et andet hovedspørgsmål er naturligvis, *hvem* der deltager: De store folkelige bevægelser sikrede, at også de svage grupper blev mobiliseret til politik. Men holder det stadig? Kan den større lighed i ressourcer, som de folkelige bevægelser fik institutionaliseret via velfærdsstaten, opveje den kollektive mobilisering, som bevægelserne repræsenterede? Og hvordan er det gået med andre former for ulighed, herunder uligheden mellem mænd og kvinder? Er der grupper i det danske samfund, som i meget ringe grad deltager i det politiske liv? Disse spørgsmål undersøges sammen med forskellige deltagelsesformer i kapitel 3-10, der omhandler politisk deltagelse.

Kapitlerne 11-13 handler om, hvordan borgerne forholder sig til demokratiet i bred forstand, hvordan de som medborgere er en del af det politiske fællesskab. Det er et felt, der også betegnes politisk kultur – et begreb der i Almond og Verbas klassiker *The Civic Culture* blev defineret som: „Holdninger til det politiske system og dets enkelte dele og holdninger til egen rolle i systemet“ (1963: 12). Almond og Verbas begreb betoner dog udelukkende forholdet mellem borgerne og det politiske system, som fortrinsvis behandles i kapitel 12, mens vi i kapitel 11 skal se nærmere på borgernes forhold til hinanden og i kapitel 13 ser nærmere på borgernes orientering til fællesskabet.

I kapitel 2 præsenteres nærmere de begreber og teoretiske perspektiver, der ligger til grund for analysen: medborgerskabsbegrebet og bogens underliggende medborgerskabsperspektiv. Det er en tilgang, der i visse henseender bryder med traditionelle perspektiver på politisk deltagelse og politisk kultur, men også indoptager en række elementer herfra.

NOTER

1. Amerikanske forskere har udbygget dette videre med en (mindre optimistisk) påstand om, at det politiske er blevet mere og mere privat – at politik er blevet en vare, jf. Bennett (2004) – en opfattelse, det dog i europæisk og skandinavisk sammenhæng er sværere at abonnere på.
2. CID-projektet byggede på et samarbejde mellem projektgrupper i 12 lande. *European Science Foundation (ESF)* har finansieret samarbejdet, der blev ledet af professor Jan W. van Deth, Universitetet i Mannheim.

MEDBORGERSKAB, DELTAGELSE OG POLITISK KULTUR

Bogen her anlægger som nævnt et medborgerskabsperspektiv. Det er ikke en helt anden verden end den, man finder i den traditionelle forskning i politisk deltagelse og politisk kultur, og vi skal „oversætte“ mellem traditionerne, også for at inddrage elementer fra deltagelseslitteraturen. Men forskelle er der. Medborgerskab blev i 1990'erne et nøglebegreb i velfærdsforskning og politisk teori, bl.a. stimuleret af diskussionen om unionsborgerskab og sociale rettigheder i EU (Meehan, 1993; van Stenbergen, 1994). I Skandinavien er det endvidere blevet den foretrukne tilgangsvinkel til studiet af demokrati og politisk deltagelse (Petersson, et al., 1989; Andersen et al., 1993; Goul Andersen et al., 2000; Togeby, 2002; 2003; Strømsnes, 2003), og herfra er synsvinklen i øvrigt via internationale undersøgelser ved at brede sig til andre lande.¹

HVAD ER MEDBORGERSKAB?

Begrebet medborgerskab henviser til at være et fuldgyldigt og ligeværdigt medlem af samfundet. En medborgerskabstilgang til politisk deltagelse er kendetegnet ved, at den først og fremmest sætter fokus på *demokratiets tilstand* set fra borgernes synsvinkel, og herunder de centrale *demokratiske udfordringer*, mens traditionel deltagelsesforskning ofte mere har været optaget af at forklare variationer i individuel politisk deltagelse. Det sidste er også relevant ud fra en medborgerskabssynsvinkel, men interessen knytter sig nok så meget til niveauerne, til bestemte gruppers deltagelse, samt til *muligheden for at deltage*. Hertil kommer interessen for såvel borgernes autonomi som fællesskab. Endelig bidrager en medborgerskabstilgang til at sætte fokus på centrale demokratiske udfordringer. Vi skal argumentere for, at der er tre dimensioner i begrebet, som bør holdes forholdsvis klart adskilt: *rettigheder, deltagelse og identiteter*.²

På dansk og norsk har vi det privilegium at have forskellige ord for *med-*

borgerskab og *statsborgerskab*, mens man på engelsk er henvist til at kalde begge dele *citizenship*. På svensk kaldes statsborgerskab normalt for *medborgarskap*. En lille statistik kan illustrere begrebets udbredelse: På web-browseren Google var der pr. 1.10.2003 18.800 hits på det svenske ord *medborgarskap*, men kun 650 på *statsborgarskap*. På norsk var der 8.510 hits på ordet *statsborgerskab*, men kun 721 på *medborgerskab*. På dansk var der 11.100 hits på *statsborgerskab* og 2.130 på *medborgerskab*. Det sidste afspejler, at begrebet i Danmark er nået uden for en snæver akademisk verden. F.eks. bærer Socialdemokratiets integrationsudspil fra 2003 titlen „Ret og pligt til aktivt medborgerskab“ (www.socialdemokratiet.dk). Begrebet er dog ikke nået til *Nudansk Ordbog*, der definerer en medborger som en „person, der bor i samme område som én selv“. *Ordbog over det danske Sprog* (1932) rammer bedre, da der også henvises til gensidig agtelse og respekt (Schwartz, 2002).

Netop ligeværdigheden er central og er i øvrigt også det, der går igen i statsborgerskabet: Som statsborgere har alle lige rettigheder, og så er det lige meget, om det er selvstændige eller ansatte, selvforsørgende eller offentligt forsørgede, mænd eller kvinder, etniske danske eller etniske minoriteter osv. Danske statsborgere er danske statsborgere – det er centralt for et demokratisk samfund, at dette ikke kan gradbøjes. At få dette omsat i lige *politiske* rettigheder tog dog hele det 19. århundrede og en god del af det 20. århundrede med: Først i 1915 fik kvinder valgret, og først i 1961 bortfaldt de allersidste begrænsninger i politiske rettigheder for folk, der havde modtaget offentlig hjælp. At få de *formelt* lige rettigheder omsat i *reelt* lige deltagelsesmuligheder og reel ligeværdighed og gensidig respekt – og i særdeleshed at undgå en opdeling i første- og andenklassens borgere (Roche, 1992) – er en proces, der stadig pågår. Det er disse problemstillinger, der er i fokus for en medborgerskabstilgang, der orienterer sig mod empiriske analyser af demokratiets tilstand.

Litteraturen om medborgerskab kan godt efterlade en del forvirring. Dels bruges begrebet meget bredt og derfor også i mange forskellige betydninger (Oliver & Heater, 1994; van Gunsteren, 1998). Dels leder man ofte forgæves efter præcise definitioner: Medborgerskab *handler om* borgernes rettigheder og pligter, deltagelse og identiteter, integration og autonomi, lighed og handlemuligheder, men definitioner er ofte implicitte eller indforståede. Endelig præges litteraturen også af en sammenblanding af analytiske og normative aspekter.

De klassiske anvendelsesområder er socialpolitikken, hvor man primært har været optaget af *sociale rettigheder* og deres evne til at sikre lighed mellem

borgere qua borgere, samt demokratisk politisk teori, hvor man navnlig har været optaget af *identiteter*. I de sidste 10–15 år har begrebet bl.a. også stået centralt i feministisk teori (Siim, 2000) samt i litteraturen om arbejdsløshed og marginalisering (Goul Andersen, 1996b). Derimod har brugen af medborgerskabsperspektivet til empiriske studier af demokrati og politisk deltagelse været en skandinavisk specialitet (Hernes, 1988; Petersson et al., 1989). Denne tradition har været orienteret mere snævert mod *politisk* medborgerskab. Først skal vi dog se på den bredere kontekst.

T. H. MARSHALL OG SOCIALT MEDBORGERSKAB

Som sagt har den nyere medborgerskabsdiskussion både rødder i diskussionen om sociale rettigheder og i politisk teori. Hovedværket inden for den førstnævnte tradition er dog et fælles referencepunkt, nemlig T.H. Marshalls (1950) klassiske essay, *Citizenship and Social Class*. Essayet omfattede dels en udviklingsteori, dels en teori om opnåeligheden af lige status som medborgere. Udviklingsteorien beskrev den stadige udviklingsdynamik i borgernes rettigheder – fra frihedsrettigheder (civile rettigheder) over politiske rettigheder til sociale rettigheder. Marshalls teori om lige status introducerer medborgerskab som et sociologisk, ikke kun et retsligt begreb. Begrebet betegner et omfattende sæt af civile, politiske og sociale rettigheder, som kan sikre borgernes de facto status som lige medborgere – et fuldt og lige medborgerskab. Det er dette sidste, der er kernen i medborgerskabsbegrebet.

Titlen på Marshalls essay refererer til en klassisk diskussion om foreneligheden af kapitalisme og demokrati (Loftager, 2002; Korpi, 2002) – hvordan kan reel økonomisk klasseulighed forenes med formelt lige status som medborgere? For Marx var de to størrelser uforenelige; et begreb som „medborgerskab“ var blot en ideologisk tilsløring af de reelle forhold – i virkelighedens verden var der klasser og classesubjekter, ikke medborgere.³ Marshall understregede også spændingen og talte endda stedvist om, at klasse og medborgerskab er *i krig* med hinanden (Marshall, 1950: 18, 40). Men han mente, at man alligevel kunne nærme sig idealet om et fuldt og lige medborgerskab i kraft af udviklingen af sociale rettigheder – „*fra retten til et vist niveau af økonomisk velfærd og sikkerhed til retten til at tage fuld del i samfundets kulturelle arv (social heritage) og leve et civiliseret liv i overensstemmelse med de fremherskende standarder i samfundet*“ (Marshall, 1950: 8). Medborgerskab er altså ensbetydende med et omfattende sæt af rettigheder – civile, politiske og sociale –

men henviser også til *udfyldelsen* af disse rettigheder i form af lige mulighed for deltagelse i alle sider af samfundslivet (jf. Lister, 1997; 2002).

Ved at sammenknytte velfærdspolitik og medborgerskab markerer Marshall, at velfærdspolitikken drejer sig om mere end økonomisk lighed. Det drejer sig også om lighed *som borgere* i samfundet og dermed om ligeværdighed. Både det „lige“ og det „værdige“ skal tages helt bogstaveligt: Marshall tager tydeligt udgangspunkt i britiske *gentleman*-idealer og taler igen og igen om „civilised and cultured life“ (Marshall, 1950: 28). Det viser, at medborgerskab hos Marshall ikke blot drejer sig om rettigheder og deltagelse, men også om identiteter, selv om det sidste aspekt er svagt udviklet.

Marshalls forestilling om sociale rettigheder på linje med civile og politiske rettigheder står i skarp kontrast til tidligere tiders syn på sociale ydelser som almisser til „de svage“. Det rejser samtidig analytiske spørgsmål om velfærdsstatens indretning – herunder om sociale *rettigheder* som forudsætning for at undgå stigmatisering, i modsætning til behovsprøvede og skønmæssige ordninger (Marshall, 1950: 29-43). I skarp modsætning til forestillinger om velfærdsstaten som kilde til afhængighed ser medborgerskabsperspektivet velfærdsstaten som en metode til at *styrke medborgernes autonomi ved at styrke deres ressourcer* (Rothstein, 1998) – en sammenhæng, der forekommer ganske indlysende ud fra et deltagelsesperspektiv, og som i øvrigt også finder betydelig empirisk støtte (Goul Andersen, 2003b).

Denne betoning af autonomi er særlig vigtig, når vi kommer til spørgsmålet om politisk deltagelse. For det første fordi den betoner lighed i handlemuligheder som det centrale ved fuldt medborgerskab. Og for det andet fordi den lægger op til at diskutere *empowerment* af borgere og brugere ved at skabe eller styrke sådanne handlemuligheder⁴. Med den modne, højt udviklede velfærdsstat er *empowerment* blevet et centralt felt i studiet af velfærdsstat og medborgerskab i dag – og en ny demokratisk udfordring, som man ikke mindst i de skandinaviske lande har lagt stor vægt på gennem de sidste par årtier (Hernes, 1988; Goul Andersen & Hoff, 2001: 135-139).

MEDBORGERSKAB OG NYE DEMOKRATISKE UDFORDRINGER

Diskussionen om *empowerment* af borgere og brugere er blot ét eksempel på, hvordan en medborgerskabstilgang sætter fokus på centrale demokratiske udfordringer, som Marshall ikke kunne forholde sig til. Ironisk nok er det disse nye udfordringer, der har genskabt interessen for Marshall,

mere end den oprindelige problematik om medborgerskab og social klasse – selv om uddannelse og klasse fortsat er en afgørende kilde til ulighed i politisk deltagelse.

Et andet af de „nye“ aspekter er kønsproblematikken, som tidligt blev taget op af feministiske forskere (Lister, 1997; Orloff, 1993; Siim, 1991; 1999; 2000). Årsagerne er åbenbare: Kvinder havde for længst opnået fulde civile og politiske rettigheder. Men det har knebet med de sociale rettigheder. Og trods formel ligestilling har der været utallige de facto begrænsninger på kvinders muligheder for fuld og lige deltagelse som medborgere i samfundslivet. Både dette og kravet om at specificere medborgerskabet på køn har stået centralt i denne tradition (Siim, 2000).

Også marginalisering på arbejdsmarkedet truer det fulde medborgerskab. Marginalisering henviser til, at ledighed koncentrerer hos bestemte personer. Det er ydermere hævdet, at de trykkesystemer, som skulle sikre medborgerskab, i stedet fastholdt de marginaliserede i ledighed – så der i en global økonomi kunne være et *trade off* mellem sociale rettigheder og beskæftigelse (OECD, 1994). Det udfordrer hele grundlaget for Marshalls tankegang. Konservativ sociologer har fulgt op med teorier om udviklingen af en underklasse kendetegnet ved „afhængigheds-“ eller „forsørgerkultur“ (Murray, 1984). Selv om de økonomiske teorier er kritiseret og til dels modificeret (Goul Andersen et al., 2002; Goul Andersen et al., 2003; Smith et al., 2003), lever diskussionen fortsat, og det gør diskussionen om marginaliseringens effekt på medborgeridentiteter også. Men navnlig er marginaliseredes medborgerskab (Goul Andersen, 1996b; 2003b) forblevet centralt, og forskningen i marginalisering og *social exclusion* trækker stærkt på Marshalls begreb om fuldt medborgerskab (Roche, 1992; Room, 1995; Littlewood & Herkommer, 1999; Vleminckx & Berghman, 2001; Goul Andersen et al., 1998; Goul Andersen, 2003a). Nævnes bør også diskussionen om, hvorvidt fuldt medborgerskab forudsætter deltagelse på arbejdsmarkedet (Pixley, 1993; Korpi, 2002), eller om man i dag kan forestille sig et fuldt medborgerskab også for dem, der i lange perioder står uden for arbejdsmarkedet (Offe, 1996; Jordan, 1998).

Immigration er en anden udfordring (Bottomore, 1992; Goul Andersen & Hoff, 2001; Togeby, 2002; 2003). Marshall antog indirekte, at alle borgere inden for nationalstatens rammer var statsborgere og medlemmer af den samme kultur. Mange indvandrere opfylder ingen af disse kriterier. Nu er multikulturalisme ikke nogen forhindring for medborgerskab, og af politiske rettigheder er det næsten kun valgretten, der er begrænset for ikke-

statsborgere. Men uanset formelle rettigheder risikerer indvandrere at blive en slags „andenklasses“ medborgere uden fuld deltagelse i samfundslivet. Det vedrører ikke kun organisering af indvandrerinteresser, men indvandreres deltagelse i samfundsliv og politik i almindelighed – fra foreningsliv og uformel brugerdeltagelse til deltagelse i valg, græsrodsaktiviteter osv. (Togeby, 1999; 2002; 2003).

Endelig rejser globaliserings- og europæiseringsdiskussionen nye spørgsmål. Marshall antog implicit, at nationalstaten var ramme for medborgerskabet, men europæiseringen har både skabt nye overnationale beslutningsnetværk og et formelt europæisk medborgerskab i form af unionsborgerskab og sociale rettigheder i EU (Meehan, 1993; Leibfried & Pierson, 1995). Også uden for EU-regi skabes retsregler for borgere (og ikke blot for stater) på overnationalt niveau (Tranøy og Østerud, 2001). Spørgsmålet er, om borgerne kan tilpasse sig et sådant *multi-level citizenship*, om deltagelse og følelse af påvirkningsmuligheder kan følge med udviklingen.

Spørgsmålene viser, hvordan Marshalls ideer om fuldt medborgerskab sætter fokus på de nye demokratiske udfordringer. Det er kendetegnende, at disse spørgsmål *må* rejses umiddelbart og logisk ud fra et medborgerskabsperspektiv, mens de ofte overses ud fra traditionelle synsvinkler. Alle de omtalte spørgsmål har været taget op til særskilt undersøgelse i Magtudredningen, fordi det var påtrængende udfordringer til demokratiet. Derfor nøjes bogen her med en kort sammenfatning i kapitel 13.

Med overvejelserne om demokratiske udfordringer har vi allerede bevæget os væk fra socialt medborgerskab og deltagelse i samfundslivet i almindelighed, over imod et hovedfokus på politisk medborgerskab og på politisk deltagelse. Det politiske medborgerskab er emnet for den anden hovedtradition i medborgerskabslitteraturen, der beskæftiger sig med demokratisk politisk teori.

NORMATIVE TEORIER OM DEMOKRATI OG MEDBORGERSKAB

Mens Marshall-traditionens hovedinteresse har været sociale rettigheder og deltagelse, er den teoretiske litteratur om *politisk* medborgerskab overvejende normativ og handler om identiteter – bl.a. medborgerdyder og forholdet mellem rettigheder og pligter. Der er således et stort spring til de empiriske analyser af politisk medborgerskab, der navnlig beskæftiger sig med politisk deltagelse og ifølge sagens natur er analytisk orienteret.

I den normative diskussion skelner man ofte mellem en liberal, en socialliberal/socialdemokratisk, en kommunitaristisk og en republikansk tradition. Disse traditioner er ret heterogene, og flere af dem er først blevet *konstrueret* som traditioner inden for den nyere medborgerskabsdiskussion. Den republikanske tradition har ikke været bevidst om sig selv som en *tradition*, og den liberale har ikke været bevidst om sig selv som en *medborgerskabstradition*.

De forskellige traditioner adskiller sig ikke radikalt i synet på civile og politiske rettigheder. Men de adskiller sig i synet på sociale rettigheder og lighed, medborgerdyder og -identiteter samt forholdet mellem rettigheder og pligter. I den klassiske *liberale* tradition er omdrejningspunktet frihed og dermed borgernes civile og politiske rettigheder samt autonomi. Medborgernes forpligtelse over for fællesskabet er at betale skat og så vidt muligt at være selvforsørgende. Lighed og fællesskab spiller ikke nogen stor rolle – man taler også om „tynde identiteter“ i den liberale tradition. Den socialdemokratiske tradition, hvortil Marshall i denne sammenhæng regnes (ellers ville betegnelsen socialliberal være mere rimelig), adskiller sig ikke meget fra den liberale i synet på frihed eller på forholdet mellem rettigheder og pligter, men lægger afgørende vægt på lighed samt på deltagelse og deltagelsesrettigheder. Fuldt medborgerskab ses som et ideal, der kan efterstræbes via styrkelse af sociale rettigheder. Idealforestillinger om politiske identiteter er derimod få. Nok er social solidaritet en nøgleværdi, men deri ligger egentlig ikke nogen større betoning af fællesskabet mellem medborgere. Politik og politisk deltagelse ses først og fremmest som interessekamp og dermed som et instrumentelt fænomen.

Heroverfor står den såkaldte *kommunitarisme* (Etzioni, 1993), hvor solidaritet og fællesskab netop er medborgerskabets kerne. Kommunitarismen er en heterogen tradition, der strækker sig fra konservative til radikale varianter. Men det fælles er reaktionen mod overdreven individualisme samt betoningen af sociale fællesskaber, fælles værdier og forpligtelse over for fællesskabet. Derfor er kommunitarismen kritisk over for den ensidige vægt på rettigheder i både den liberale og den socialdemokratiske tradition. Denne skepsis går igen i synet på velfærdsstaten, som frygtes både at fremme individualisme og fortrænge „naturlige“ fællesskaber i det civile samfund. Omvendt vil de liberale og socialdemokratiske traditioner påpege truslen mod frihed og autonomi i den kommunitære tradition (Rothstein, 1998), hvis stærke betoning af fælles værdier også pr. definition indebærer større risiko for eksklusion fra fællesskabet.⁵

Republikanismen er en lige så heterogen tradition, der bl.a. har rødder

tilbage til Aristoteles, romerretten, Machiavelli, Tocqueville og Habermas. Republikanismen er så at sige en mere snæver udgave af kommunitarismen, hvor det ikke er det sociale, men det *politiske* fællesskab og dets rettigheder og pligter, der er i centrum. Karakteristisk taler Habermas (1998) om „forfatningspatriotisme“ frem for patriotisme. Det er navnlig i denne tradition, man har udviklet betoningen af *medborgerdyder*, såsom pluralisme og tolerance, orientering mod fælles problemer og kvalificeret deltagelse i diskussioner i det offentlige rum. Udfordringen er ikke sammenhængskraften i det sociale system, men vitaliteten og sammenhængskraften i det politiske demokrati. Tesen er, at dette kræver, at demokratiet praktiseres blandt almindelige mennesker hver dag. Sociale rettigheder er vigtige, men navnlig fordi de tilvejebringer ressourcer for udnyttelsen af politiske rettigheder og dannelse af politiske fællesskaber.⁶ Sådanne republikanske idealer afspejler sig bl.a. i den danske folkeskoles formålsparagraf om opdragelse af børnene til demokratisk deltagelse.

Disse normative diskussioner er interessante i sig selv, men det vigtige her er de empiriske spørgsmål, de rejser: Fører ensidig vægt på rettigheder til individualistiske og uansvarlige holdninger og adfærd i forhold til fællesskabet? Fortrænger velfærdsstaten solidariteten i det civile samfund? Har social og politisk deltagelse betydning for opbygningen af medborgerdyder og social kapital? På dansk grund synes i hvert fald de to første spørgsmål empirisk at måtte besvares benægtende (Goul Andersen, 1998b; Juul, 2002), mens det tredje i nogen grad har fundet empirisk støtte (Torpe, 2000a; 2000b).

MEDBORGERSKABETS DIMENSIONER

Normative teorier om politiske identiteter er dog for snævert et udgangspunkt for empiriske analyser. Som nævnt er det klagende at sondre mellem tre dimensioner af medborgerskabet, som med lidt god vilje kan identificeres allerede hos Marshall: rettigheder, deltagelse og identiteter (Goul Andersen, 2001). En sådan tredeling ligger også latent i en god del af litteraturen; f.eks. taler Siim (2000: 1) om „rettigheder og pligter“, „deltagelse“ og „tilhørsforhold“ (*belonging*) som komponenter. Tilsvarende definerede man i den svenske magtudredning først politisk medborgerskab som følger: „At være medborger er at have lige muligheder for, sammen med andre, at deltage i samfundets udformning“ (Pettersson et al., 1989: 16). Lidt senere tilføjer forfatterne imidlertid endnu en dimension: „At være medborger

forudsætter en følelse af fællesskab med sine ligemænd, en solidaritet med samfundsmedlemmerne som kollektiv“ (1989: 25), hvilket nærmere udfoldes som „tolerance“, „empati“ og „loyalitet mod demokratiets principper og institutioner“. Medborgerskab rummer med andre ord ud over rettigheder og deltagelse også en forestilling om *civiness* – et sæt af identiteter eller orienteringer, som dog er ret svagt udviklet og eksemplificeres ret forskelligt.

Ligesom klassisk litteratur om politisk deltagelse og politisk kultur (Almond & Verba, 1963) betoner den traditionelle medborgerskabslitteratur medborgerskab som en relation mellem individet og staten. Men selv om det i en vis forstand bryder med begrebets oprindelse og logik, forekommer det – både når det gælder politisk deltagelse og politiske identiteter – nødvendigt at sondre mellem medborgerskabets *vertikale* dimension (forholdet mellem borgerne og staten) og dets *horisontale* dimension (forholdet til andre medborgere), jf. Andersen et al. (1993: 18).

Også på andre områder bryder vi lidt med medborgerskabsbegrebets oprindelige indhold og logik. Begrebet har sin oprindelse i det, man kunne kalde en snæver *government*-opfattelse af politik, dvs. med vægt på de formelle politiske strukturer. Ligesom politisk deltagelse (jf. nedenfor) bør begrebet imidlertid tilpasses en moderne *governance*-opfattelse. *Governance* betyder i denne sammenhæng blot, at politikken besluttet og udføres i en mangfoldighed af strukturer, formelle som uformelle. Disse begreber udfoldes lidt nærmere i det følgende, hvor vi også søger at relatere dem til andre begreber og perspektiver.

RETTIGHEDSDIMENSIONEN

Således bør rettighedsdimensionen⁷ ikke forstås alene som formelle juridiske rettigheder, men også i en bredere, sociologisk forstand, der omfatter andre institutionelle deltagelsesmuligheder. Når man kommer til deltagelse i „det lille demokrati“ – i offentlige institutioner eller på arbejdspladsen – er det således nødvendigt at operere med de *facto* muligheder for deltagelse frem for formelle rettigheder. Ellers ville f.eks. brugerindflydelse i folkeskolen blive reduceret til valg og deltagelse i skolebestyrelser, hvilket er en ret underordnet del af den faktiske brugerindflydelse (Goul Andersen et al., 2000). Politiske rettigheder betyder derfor i vores sammenhæng *institutionaliserede handlemuligheder*, formelle som uformelle. Det letter også forbindelsen til anden begrebsdannelse. Således kan rettighedsbegrebet forbindes med begrebet politisk mulighedsstruktur (*opportunity structure*)

(Goul Andersen et al., 2000: 1-20). Det kan også forbindes med begrebet *empowerment*, jf. nedenfor.

DELTAGELSESDIMENSIONEN

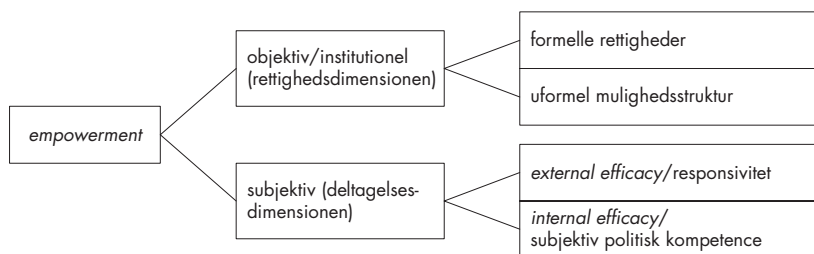
Deltagelsesdimensionen inkluderer som udgangspunkt alle former for deltagelse i samfundslivet, både social og politisk deltagelse. At være medborger betyder at være fuldt og lige medlem af samfundet, og det er ensbetydende med at deltage – og i særdeleshed ikke være *udelukket* fra at deltage – i alle sider af samfundslivet, herunder også foreningsliv, fritidsliv, samvær med venner. *Politisk* medborgerskab er dog naturligvis mere snævert. Udgangspunktet er her alle de deltagelsesformer, man også i deltagelseslitteraturen normalt medregner til politisk deltagelse, jf. nedenfor. Fordi interessen knytter sig til borgerens autonomi og mulighed for at være en ligeværdig del af samfundet, er skellet mellem politisk og anden deltagelse dog knap så afgørende.

Der er dog også mere principielle forskelle fra hovedstrømmen i deltagelseslitteraturen. Én afgørende forskel er naturligvis, at rettigheder/institutioner er en indbygget del af selve medborgerskabsbegrebet – i deltagelseslitteraturen vil det ofte indgå som en forklaring, men man risikerer let at glemme dette aspekt. Dernæst er der en vigtig forskel i den måde, variablerne opfattes på. Faktisk er den centrale afhængige variabel set ud fra et medborgerskabsperspektiv ikke kun deltagelse, men lige såvel *muligheden* for at øve indflydelse på samfundslivet såvel som på ens umiddelbare omgivelser (henholdsvis „det store“ og „det lille demokrati“, jf. Petersson et al., 1989).

Denne mulighed for at øve indflydelse kan man også betegne som *empowerment*.⁸ Begrebet er uoversætteligt – på dansk har man forsøgt „mægtig-/myndiggørelse“ (Bang et al., 2000), men det klinger ikke godt. Til gengæld opfanger det, at begrebet både har en institutionel side (mægtiggørelse) og en subjektiv side (myndiggørelse), jf. Goul Andersen et al. (2000). Den *institutionelle* side henviser til rettigheder og faktisk mulighedsstruktur (jf. ovenfor), den *subjektive* side er, hvad man med et lån fra valgforskningen betegner som *political efficacy*, der nærmere kan opdeles i *internal efficacy* (politisk selvtillid – et spørgsmål om vidensressourcer og handleressourcer) og *external efficacy* (opfattelse af, at politikere og myndigheder vil være lydhøre og tage henvendelsen alvorligt), jf. figur 2.1.

FIGUR 2.1.

Begrebsliggørelse og specifikation af *empowerment*

Denne *empowerment* med dens forskellige underdimensioner er en afgørende del af medborgerskabet og dermed et centralt element i karakteristikken af demokratiet – set nedefra, fra borgernes synsvinkel. I hovedstrømmen af litteraturen om politisk deltagelse optræder *political efficacy* oftest som en motivationsfaktor for deltagelse. Ud fra et medborgerskabsperspektiv er *political efficacy* derimod en central afhængig variabel, næsten lige så vigtig som selve deltagelsen.

En yderligere forskel er, at deltagelsesdimensionen i medborgerskabet ikke kun omfatter politisk deltagelse med henblik på at påvirke offentlige myndigheder. Også politiske diskussioner (i deltagelseslitteraturen benævnt „politisk engagement“ og set som endnu en motivationsfaktor for deltagelse) er vigtig. Det er den *horisontale* dimension i medborgerskabet, der her sigtes til – en dimension, der ikke mindst er relateret til betoningen af identitetsdimensionen.

IDENTITETSDIMENSIONEN

Identitetsdimensionen omfatter alle aspekter af medborgernes orientering og holdninger qua borgere, dvs. at begrebet stort set korresponderer med begrebet *civicness*. Det omfatter tre-fire underdimensioner: orientering til det politiske system og det politiske fællesskab, medborgernes orientering til hinanden samt egen rolleopfattelse som borger, herunder oplevelsen af pligter⁹. Begrebet medborgerdyder (*civic virtues* – hvad kræves der for at være en „god medborger“) – går delvis på tværs af alle disse dimensioner, som beskrives nærmere nedenfor.

NOGLE CENTRALE FORSKELLE

De fleste begreber – herunder *empowerment* – kan godt „oversættes“ til de begreber, man bruger inden for andre retninger i forskningen om politisk deltagelse og politisk kultur. Der er mange lighedspunkter med traditionel forskning i politisk deltagelse. Men der *er* også vigtige forskelle, og „medborgerskab“ er ikke blot „gammel vin på nye flasker“. I deltagelseslitteraturen er det normalt en helt indlysende antagelse, at politisk deltagelse er den centrale afhængige variabel, der skal forklares – med de uafhængige variable, man nu engang har til rådighed. Først og fremmest med henblik på den størst mulige forklarede varians. Ud fra en medborgerskabsapproach er dette ikke *helt* så indlysende. Politisk engagement er så at sige en del af at *være* medborger; diskussion af politik er en afhængig variabel, der er sideordnet med deltagelse med henblik på at påvirke offentlige myndigheder. Også *political efficacy* – oplevelse af mulighed for at påvirke beslutningstagere, såfremt man ønsker det – er en central afhængig variabel. Det afgørende er ikke kun, om folk deltager, men også om nogle føler sig afskåret fra det. Ganske vist kan den faktiske deltagelse ofte tolkes som afspejling af sådanne de facto muligheder, men afvigelser forekommer, og det er vigtigt at vide, om borgerne har et handlingsberedskab eller ej. Der er afgørende forskel på to politiske systemer, hvor deltagelsen er næsten ens, men hvor det politiske engagement er henholdsvis højt og lidet udbredt.

Desuden er det teoretiske relevanskriterium ikke så meget størst mulig forklaret varians, sådan som det ofte ender med at blive i surveyundersøgelser. Ambitionen er at måle og forklare demokratiets tilstand. Det kræver også analyser af, hvad der forklarer deltagelsen. Men når det gælder sammenhængen mellem social baggrund og deltagelse, indebærer idealet – et fuldt og lige medborgerskab – at den forklarede varians er nul. Det er det normative ideal, som virkeligheden må vurderes i forhold til.

Endnu vigtigere er det dog, at medborgerskabsvinklen er mere dynamisk og sensitiv over for demokratiets ændrede vilkår, end hvad man typisk finder inden for de traditionelle tilgange til politisk deltagelse. Det er ikke muligt at analysere medborgerskab i dag uden at stille spørgsmål om globaliseringens og europæiseringens betydning – for europæiseringens vedkommende følger det direkte af udviklingen i rettigheder. Det er heller ikke muligt at komme uden om spørgsmålet om indvandreres medborgerskab, og det er ikke muligt at ignorere spørgsmålet om, hvilken betydning margina-

liseringen på arbejdsmarkedet har for det fulde medborgerskab. Sådanne problemstillinger, der kan sammenfattes under overskriften „udfordringer til medborgerskabet“, bliver ofte helt forbigået inden for mere traditionelle synsvinkler.¹⁰ At nærværende bog ikke beskæftiger sig meget med dem, skyldes som nævnt alene, at de er gjort til genstand for særskilte studier inden for Magtudredningen.

DE MANGE TRADITIONER

På andre punkter kan synsvinklerne nærme sig hinanden – f.eks. vil der på mange punkter næsten være sammenfald mellem en traditionel ressource-tilgang (Verba & Nie, 1972) og en medborgerskabstilgang, når det gælder analysen af social ulighed i deltagelsen. Det er også vigtigt at understrege, at medborgerskabs-synsvinklen ikke står over for én, men mange „traditionelle“ synsvinkler. Det kan være nyttigt kort at se på, hvorledes en medborgerskabsapproach placerer sig i feltet mellem disse.

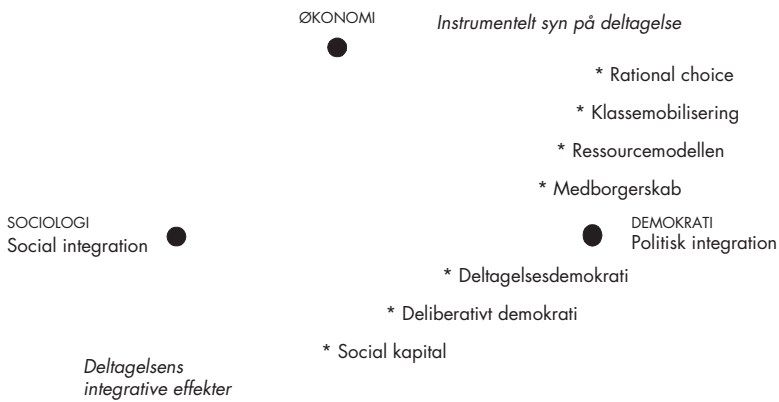
I grove træk kan de fleste perspektiver på politisk deltagelse indplaceres på et kontinuum fra et rent instrumentelt syn på politisk deltagelse, som baserer sig på *economic rational man* og dermed nærmer sig et økonomisk perspektiv, til perspektiver, som betoner de socialt integrative *effekter* af deltagelsen – perspektiver, som nærmer sig et sociologisk perspektiv på social integration, jf. figur 2.2.

Yderst i den instrumentelle pol finder man et rendyrket *rational choice*-perspektiv, hvor aktører antages at handle rationelt ud fra egoistiske motiver, givet de institutionelle muligheder (Whiteley & Seyd, 1996). En *klasse-mobiliseringsmodel* (Korpi, 1981) anlægger også et instrumentelt perspektiv på den politiske deltagelse, men erstatter egoistiske præferencer med kollektive interesser og fremhæver klasserne og deres ressourcer. *Ressourcmodellen* (Verba & Nie, 1972; Verba et al., 1978; Verba et al., 1995) breder perspektivet yderligere ud – det drejer sig ikke kun om klasse, men nok så meget om uddannelse og indkomst, og der sættes fokus på mellemkommende variable. Men også her er perspektivet overvejende instrumentelt. Fokuspunktet er varetagelse af interesser og de sociale skævheder i deltagelsen.

Ligheden i politisk deltagelse er også central for en *medborgerskabstilgang*, men denne er samtidig mere orienteret mod *empowerment*, mod identiteter som medborgere, og mod deltagelsens effekter – demokratiske kompetencer og demokratiske identiteter knyttet til, at borgere praktiserer deres status som medborgere – ikke kun interessevaretagelse. Desuden er velfærds-

FIGUR 2.2.

Placering af perspektiver på politisk deltagelse i spændingsfeltet mellem økonomi, sociologi og politologi

statens betydning for deltagelsen i form af tilvejebringelse af ressourcer og deltagelsesmuligheder i fokus.

I den modsatte pol finder man så de tilgange, hvor det netop er deltagelsens *effekter*, der er det afgørende. *Deltagelsesdemokrati-perspektivet* hylder idealet om borgernes maksimale deltagelse, ikke primært for at varetage interesser, men nok så meget for at kvalificere borgerne gennem deltagelse (Pateman, 1970; Milner, 2002). *Deliberativt demokrati-perspektivet* lægger i større grad vægten på den politiske samtale, på muligheden for at deltage og påvirke (eventuelt via repræsentanter) og i særdeleshed på dialogen om samfundets fælles anliggender og orienteringen mod fælles mål (Eriksen, 1999). Endelig er en *social kapital*-tilgang ikke kun orienteret mod politisk integration, men også mod den sociale integration – dannelsen af social tillid og erhvervelse af kompetencer til at arbejde sammen på basis af en sådan generaliseret tillid (Putnam, 2000).

Listen er ikke ganske udtømmende. Af andre tilgange kan nævnes *værdi-synsvinklen*, der ser nye postmaterielle eller antiautoritære værdier som forklaring på ændringer i den politiske deltagelses former – f.eks. forskydninger fra hierarkisk organiserede foreninger over mod græsrodsdeltagelse og mere „flade“ organisationsformer i det hele taget (Gundelach, 1980; 1995; van Deth & Scarbrough, 1995).

Selv om bogens analyser bygger på en medborgerskabstilgang, vil elementer fra disse andre tilgangsvinkler også indgå: Navnlig skal vi se på,

i hvor høj grad borgerne orienterer sig mod fælles mål (kapitel 13), og på deltagelsens betydning for social tillid (kapitel 12), men også klassemobiliserings- og ressourcevinkler indgår i de enkelte kapitler. Fordelen ved en medborgerskabsapproach er netop, at den udmærket kan rumme denne spændvidde, fordi den både orienterer sig mod interessevaretagelse og mod deltagelsens kvalificerende og integrative effekter.

AFGRÆNSNING AF POLITISK DELTAGELSE OG DEN POLITISKE DELTAGELSES FORMER

En medborgerskabstilgang har som nævnt et lidt bredere syn på politisk deltagelse end traditionelle synsvinkler, men den har ingen selvstændig definition af politisk deltagelse, endsiige udfoldelse af forskellige deltagelsesformer. Her må den støtte sig til teoriudviklingen inden for den generelle politologiske litteratur.

HVAD ER POLITISK DELTAGELSE?

Definitionen af politisk deltagelse har stort set fulgt udviklingen i statskundskabens opfattelse af, hvad politik er, blot med forsinkelse.¹¹ Oprindeligt blev politisk deltagelse stort set defineret som deltagelse i valg, valgkampagner og politiske partier (Milbrath, 1965; Milbrath & Goel, 1977). Men allerede på det tidspunkt havde man i den politiske videnskab arbejdet sig frem mod en væsentligt bredere opfattelse af, hvad politik var – herunder ikke mindst en erkendelse af interessegrupperes afgørende rolle (Truman, 1950). Det indgik i den næste generation af definitioner, som f.eks. hos Verba og Nie (1972), der definerede politik som alle handlinger, der sigtede mod at påvirke udvælgelsen af de folkevalgte *og deres handlinger*.

Herefter fik politologien blik for den såkaldte *implementeringsfase*, der følger, efter at der formelt er truffet beslutning, og som er en vigtig del af den samlede politiske proces (Pressman & Wildavsky, 1973). Love får først betydning, når de føres ud i livet. Denne proces kan involvere en mangfoldighed af deltagere og forhandlinger – ministerier, lokale og regionale myndigheder, interesseorganisationer osv. (Winter, 1985). Endelig kommer ofte som det sidste led: „gadeniveau-bureaukraten“ (Lipsky, 1980) – den, der i den daglige forvaltning møder borgerne, brugerne, klienterne – skatterevisoren, læreren, arbejdsformidleren osv. Hvis sidstnævnte aldrig anvender reglen om, at ledige kan anvises arbejde, der indebærer fire timers

daglig transporttid, er Folketingets beslutning herom af rent symbolsk karakter. I sidste instans er det afgørende ikke beslutninger (*output*), men beslutningers virkninger (*outcome*), jf. Easton (1965). Det afspejler sig i nyere definitioner af politisk deltagelse, der normalt defineres som handlinger, der sigter mod at påvirke det politiske *outcome* – ikke kun de umiddelbare beslutninger (Parry et al., 1992). Hvis gadeniveau-bureaukraten har betydelig indflydelse på loves virkning, er det ikke så mærkeligt, hvis indsatsen sættes ind der.

Udvidelsen af definitionen af politisk deltagelse har vidtrækkende følger, for næsten ethvert møde med offentlige myndigheder involverer et element af forhandling. Selv hos skattevæsenet er der ikke tale om 100 pct. regelansvendelse – og i andre forvaltninger, såvel som i servicesektoren, er spillerummet langt større (Nielsen, 1998; Christiansen, 1993). Typisk tænker man dog med *politisk* deltagelse på handlinger, der er *kollektive* i natur. Begrebet har imidlertid to dimensioner: Det første er, om handlinger *foregår* sammen med andre. Det er ikke noget afgrænsningskriterium – det ville f.eks. udelukke valgdeltagelse – derimod er det et interessant spørgsmål, om mere individuelle deltagelsesformer vinder frem på de kollektives bekostning. Den anden dimension er, om handlinger har et bredere *sigte* eller blot vedrører individet selv og dennes familie. Almindeligvis reserverer man betegnelsen *politisk* deltagelse for handlinger, der sigter mod kollektive mål. Men grænserne er ret flydende, både når det gælder deltagelse i institutioner og politisk forbrug; i princippet ville en streng anvendelse af kriteriet også udelukke vælgere, der stemte alene ud fra tegnebogen. Ud fra en rent *instrumentel* betragtning, der ser på *effekten*, har det ikke nødvendigvis større betydning, om sigtet er kollektivt eller individuelt – selv behandlingen af den enkelte i den offentlige forvaltning bliver jo, når den summeres op, til en *praksis*, og dermed har den enkeltperson, der blot søger at gøre noget for sig selv, faktisk en indflydelse, som rækker videre til noget mere generelt og kollektivt.

Vi vender tilbage til diskussionen i kapitlerne om politisk forbrug og deltagelse i „det lille demokrati“ (kapitel 8-9). Det vigtigste er måske erkendelsen af, at grænserne er flydende – samt spørgsmålet, om deltagelsen forskydes fra kollektive til individuelle handlinger eller til handlinger med mere individuelt sigte. Endelig er det under alle omstændigheder interessant ud fra en medborgerskabsbetragtning, om borgerne er afmægtige klienter og brugere, eller om de (individuelt eller kollektivt) formår at varetage deres interesser. Ud fra det sidste perspektiv må man også se på alternativer til at søge indflydelse ved at påvirke (ofte kaldet *voice*) – nemlig *exit*, dvs.

muligheden for at vælge en anden skole, et andet hospital osv. (Hirschman, 1970). Det vil man normalt ikke kalde politisk deltagelse, men det er unægtelig en form for brugerindflydelse, der kan bruges både som supplement og som alternativ til *voice*. Hvis man på forhånd lægger sig fast på en for snæver definition af politisk deltagelse – og ignorerer, at andre handlinger i det mindste kan være politisk *relevante*, risikerer man at afskære sig fra at beskrive interessante udviklingstendenser i borgernes deltagelse. Derfor indgår også *exit* i analysen af „det lille demokrati“.

DEN POLITISKE DELTAGELSES FORMER

Som sagt interesserede man sig oprindelig næsten udelukkende for valg- og partideltagelse, når man beskæftigede sig med politisk deltagelse. Det er de klassiske, institutionaliserede deltagelsesformer, der sigter mod at påvirke politiske beslutninger. Politisk deltagelse omfatter imidlertid meget andet, hvilket fremgår, når vi kombinerer følgende fire kriterier:

- formaliserede deltagelsesformer vs. situationsbestemte (enkeltagsorienterede)
- påvirkning af beslutninger vs. påvirkning af deres forvaltning
- kollektive handlinger vs. individuelle handlinger
- handlinger med kollektivt sigte vs. handlinger med individuelt sigte

De forskellige deltagelsesformer, herunder grænsetilfældene, er vist i figur 2.3. Det er naturligvis en grov opdeling. F.eks. vil foreninger, der søger at påvirke beslutninger, også ofte prøve at påvirke reglers forvaltning, og foreningsaktive vil i konkrete sager kontakte medier, politikere, embedsmænd mv. Hvor der er sådanne overlap, har vi anført deltagelsen som så „traditionel“ som muligt, dvs. som henholdsvis formaliseret og orienteret mod at påvirke beslutninger.

Foreningsdeltagelse falder i samme klasse som partierne – en formaliseret, kollektiv deltagelse, der idealtypisk sigter mod at påvirke politiske beslutningstagere. *Græsrodsdeltagelse* adskiller sig først og fremmest ved at være situationsbestemt (andre forskelle diskuteres i kapitel 7), men kan enten være kollektiv eller individuel – deltagelse i underskriftsindsamling eller ydelse af økonomiske bidrag. Endelig er der *kontakter*, der også er ad hoc, men ikke sjældent foregår i tilknytning til foreninger eller græsrodsaktioner. Sådanne kontakter foregår normalt på vegne af en gruppe, men også enkeltpersoner

FIGUR 2.3.

Typologi af politiske og quasi-politiske deltagelsesformer

		KOLLEKTIV HANDLING	INDIVIDUEL HANDLING	
		Kollektivt sigte	Kollektivt sigte	Individuelt sigte
"Inputsiden": påvirke reglers tilblivelse	Formaliseret	Partideltagelse; deltagelse i foreninger med politisk sigte	Valgdeltagelse	
	Uformel/situationsbestemt	Deltagelse i græsrodsaktioner	Underskriftindsamling; økonomiske bidrag	
		Kontakt politiker/ embedsmand, medier mv. på vegne af gruppe	Kontakt politiker/ embedsmand i sag af kollektiv interesse; læserbrev	(Kontakt politiker/ embedsmand)
"Outputsiden": påvirke forvaltning af regler	Formaliseret	Brugerbestyrelser; samarbejdsudvalg		
	Uformel/situationsbestemt	"Lille demokrati": uformel brugerindflydelse; uformel indflydelse på arbejdspladsen	Politisk forbrug ("lille demokrati")	"Lille demokrati" kontakt politiker/ embedsmand/ offentligt ansat i rent personlig sag

kan tage kontakt til embedsmænd og politikere på lokalt og nationalt plan for at påvirke afgørelsen i en sag. I øvrigt sker det også, at borgere kontakter politikere for at få hjælp til rent personlige sager.

Når det gælder påvirkning af output- eller forvaltningssiden, finder vi blandt de institutionaliserede deltagelsesformer først og fremmest *brugerbestyrelser*, ældreråd mv., som er en ny deltagelseskanal for brugerindflydelse, der er kommet til inden for de sidste 10-20 år. Denne institutionaliserede deltagelse er dog kun toppen af isbjerget: Ved siden af denne kommer den *uformelle brugerindflydelse* – via klasserepræsentanter, uformelle grupper af brugere eller som enkeltpersoner – enten med kollektivt eller rent individuelt sigte. Den uformelle brugerindflydelse i offentlige institutioner finder en parallel på arbejdspladsen, hvor den formelle struktur omfatter samarbejdsudvalg mv., mens den uformelle handler om, at den enkelte medarbejder alene eller sammen med andre søger at udvirke ændringer på arbejdspladsen – igen med kollektivt eller individuelt sigte. *Demokrati og indflydelse på arbejdspladsen* behandles sammen med brugerdeltagelsen under overskriften „det lille demokrati“ i kapitel 9.

Endelig er der *politisk forbrug*, som vi her definerer som forsøg på via til- eller fravalg af produkter at påvirke producenter eller andre aktører med politisk sigte (Goul Andersen & Tobiasen, 2001). Dvs. politisk forbrug omfatter både boykot og tilvalg i det daglige, f.eks. af økologiske varer (Micheletti, 2003). Ligesom græsrodsdeltagelse engang blev set som et særtilfælde af foreningsdeltagelse, blev politisk forbrug engang set som et særtilfælde af en græsrodsaktion. I nyere forskning er det dog almindeligt at se politisk forbrug som en selvstændig deltagelsesform – derimod er der ikke enighed om, hvor stor betydning den skal tillægges.

GRÆNSE TILFÆLDE

Der er heller ikke helt enighed om, i hvor høj grad politisk forbrug er *politisk*. Det er ét blandt flere grænsetilfælde for, hvad der kan benævnes politisk deltagelse. Der er ikke tvivl om, at disse handlinger må regnes som politiske, hvis de sigter mod at opnå et kollektivt mål (Goul Andersen & Tobiasen, 2001: 12), hvorimod køb af økologiske produkter alene på grund af smagen eller sundheden i princippet ikke adskiller sig fra andet forbrug. Men netop fordi motiverne er blandede, er grænse dragningen ikke skarp.

Det næste grænsetilfælde er det, man kalder *det lille demokrati* (Petersson et al., 1989). Det henviser her til uformel brugerindflydelse i offentlige institutioner samt til indflydelse på arbejdspladsen. Deltagelsen omfatter alle handlinger, hvor folk alene eller sammen med andre forsøger at gøre noget for at ændre på forholdene, typisk gennem uformelle kanaler – henvendelse til læreren, lægen, sagsbehandleren, chefen mv. Når det gælder arbejdspladsen, hævder mange, at arbejdet er så centralt i folks liv, at indflydelse her i sig selv har så afgørende demokratisk betydning, at det kan sidestilles med politisk indflydelse (Dahl, 1989), andre at det er vigtigt for demokratisk læring (Pateman, 1970). I hvert fald betegner deltagelsen en *empowerment*, en styrkelse af medborgernes kontrol over egen situation i hverdagen. Det sidste gælder som sagt også brugerindflydelsen – hvor deltagelse med rent privat formål ligger på grænsen af, hvad man normalt opfatter som politisk, selv med en bred fortolkning.

Også *økonomiske bidrag* er et grænsetilfælde: Nogle foreninger er rene støtteforeninger, andre er det i praksis ved, at medlemsaktiviteten reelt består i at betale kontingent. I pagt med tidsåndens travlhed og individualisme kan der også være borgere, der foretrækker „tegnebogsmedlemskab“ frem for egentligt medlemskab (Jordan & Maloney, 1997; Putnam, 2000).

Økonomiske bidrag til foreninger, der har til formål at påvirke kollektive beslutninger, må dog klart regnes som politisk deltagelse. Men det er en deltagelse af en ganske anden karakter end de traditionelle former.

Endelig er der *medlemskab og deltagelse i foreninger*. Deltagelse i miljøorganisationer, fagforeninger og andre foreninger, der kæmper for brede, kollektive interesser, må ses som politisk deltagelse, men andre er mere tvivlsomme. En idrætsforening kan agere politisk, når den f.eks. deltager i kampen om kommunens budget. Men medlemmer melder sig ikke ind i en idrætsforening for at påvirke politik. Afgrænsningen afhænger således af, om man ser på konsekvensen af handlinger eller sigtet med handlinger. Alle vil dog betragte foreningsdeltagelse som politisk *relevant*, fordi foreningsdeltagelse traditionelt har været en slags „skole i demokrati“ og en mobiliseringskanal for genuin politisk deltagelse.

Afgrænsningen mellem, hvad der er politisk og ikke-politisk, er mere vigtig ud fra nogle teoretiske perspektiver end ud fra andre. Ud fra et medborgerskabsperspektiv er det ikke *så* afgørende, hvor grænsen trækkes, og der knytter sig under alle omstændigheder en stor interesse til de deltagelsesformer, der ligger på grænsen.

MEDBORGERSKAB OG POLITISK KULTUR

Medborgerskabets identitetsdimension er nært beslægtet med det, man inden for adfærdsforskningen har kaldt „politisk kultur“. Som nævnt definerede Almond og Verba (1963: 12) politisk kultur som: „Holdninger til det politiske system og dets enkelte dele og holdninger til egen rolle i systemet“. Medborgerskabets identitetsdimension går dog videre, og der er netop tale om identiteter eller orienteringer – måder at forholde sig på – snarere end holdninger (hvilket dog også er en lidt misvisende betegnelse for, hvad Almond og Verba selv interesserede sig for). Når det gælder konkretisering af identitetsdimensionen, er der dog god inspiration at hente i politisk kultur-traditionen.

Orientering til det politiske system – undertiden omtalt som „vertikalt medborgerskab“ – svarer stort set til begrebet „politisk kultur“ inden for *political culture*-traditionen (Almond & Verba, 1963). Hertil ville man i dag medregne:

- tilslutning til politisk fællesskab og regime
- politisk tillid
- orientering mod kollektive problemer og interesser (vs. snæver egeninteresse)
- egen rolleopfattelse som politisk aktiv medborger – eller som „undersåt“¹²

Medborgernes orientering til hinanden – det „horisontale medborgerskab“ – omfatter først og fremmest følgende aspekter:

- solidaritet
- social tillid
- social og politisk tolerance

Egen rolleopfattelse. Dette er den teoretisk mindst udviklede kategori og vedrører ikke direkte det politiske medborgerskab (rollen som politisk medborger er nævnt ovenfor), men medtages for fuldstændighedens skyld. Begrebet er først og fremmest relevant i forbindelse med diskussionen om socialt medborgerskab, hvor dette aspekt til gengæld ofte indgår i diskussioner om balancen mellem rettigheder og pligter i velfærdsstaten (diskussionen om forsørgerkultur, uansvarlighed, forhold til love og regler mv.). Denne kategori omfatter bl.a.:

- normer om autonomi og eget ansvar (herunder at være selvforsørgende)
- normer om socialt ansvar i forhold til fællesskaber
- normer om lovlydighed

De sidstnævnte begreber er bl.a. udviklet i forbindelse med diskussioner om marginalisering, og generelt er identitetsaspekterne ikke mindst interessante, når det gælder de nye udfordringer til medborgerskabet – f.eks. orientering til EU som politisk system (Goul Andersen, 2002b) eller marginaliseredes orientering til andre medborgere og egen rolleopfattelse (Goul Andersen, 2003b). Det kan dog som et kuriosum nævnes, at normen om at være selvforsørgende i 2000 var den stærkeste blandt alle de undersøgte normer for, hvad det vil sige at være en „god medborger“.

ENGAGEMENT, DELTAGELSE, IDENTITETER

De identitetsmæssige aspekter behandles i bogens sidste del. Medborgernes orientering mod hinanden – belyst ved solidaritet, tolerance, social tillid – behandles i kapitel 11, der samtidig undersøger, hvorledes politisk deltagelse påvirker disse aspekter. Spørgsmålet om politisk tilslutning og tillid behandles nærmere i kapitel 12. Egen rolleopfattelse som aktiv medborger er ikke direkte belyst i spørgeskemaet, men falder ind under det spørgsmål om graden af politisk engagement og effektivitetsfølelse, der analyseres i kapitel 3-4. Bogen lægger som nævnt vægt på politisk engagement og involvering som bidrag til forståelsen af demokratiets tilstand. Det samme gælder følelsen af at kunne påvirke (jf. kapitel 4). Det er et vigtigt supplement til selve den politiske deltagelse (hvis forskellige former nærmere analyseres i kapitel 5-10): Ét er, at befolkningen måske ikke deltager særlig meget – men er det i givet fald udtryk for politisk apati, manglende evne til at overskue og handle i politik, eller dækker det over, at folk er engagerede og om nødvendigt også kan handle? Det er også ret afgørende for, hvor politikerne skal sigte, hvis de vil „i øjenhøjde“ og i dialog med borgerne.

Det er også vigtigt at vide, om manglende deltagelse er udtryk for, at „tavsbed samtykker“, eller om den skyldes kombination af utilfredshed og en følelse af, at det alligevel ikke nytter noget. Derfor er det også vigtigt at undersøge sammenhængen mellem *politisk mistillid* og deltagelse eller passivitet (jf. kapitel 12). En aktiv, kritisk mistillid er for så vidt et sundhedstegn i et demokrati – modsat en passiv, latent mistillid, som ikke kan komme til orde (Goul Andersen, 1984a; Norris, 1999a). Men hvilken form er den dominerende i Danmark i dag, og har det ændret sig over tid? Spørgsmålet om passivitet som udtryk for afmagt eller tilfredshed behandles endelig også i forbindelse med „det lille demokrati“ i kapitel 9.

Orientering mod kollektive problemer og interesser – der eventuelt kan ses som en selvstændig dimension – undersøges i kapitel 13: Orienterer borgerne sig primært efter at forsvare egne interesser, eller kan de lægge særinteresserne til side for at orientere sig mod, hvad de ser som fælles interesser? I hvor høj grad er der en „samfundssolidaritet“, som rækker ud over den enkeltes umiddelbare egeninteresser? Samme kapitel 13 behandler også kort et andet emne, der vedrører graden af borgernes udsyn, nemlig udfordringer til medborgerskabet i form af europæisering, globalisering, indvandring og marginalisering.

NOTER

1. Det gælder i første række det europæiske samarbejdsprojekt CID (Citizenship, Involvement, Democracy), hvortil der blev indsamlet data 2000–2001; i 2002 blev dele af spørgeskemaet herfra omarbejdet til et modul i ESS (European Social Survey), og i 2004 er det emnet for ISSP (International Social Survey Programme), så der pr. 2004 er indsamlet mere eller mindre sammenlignelige data for ca. 50 lande. Startskuddet var den svenske undersøgelse *Medborgernes magt* (Petersson et al., 1989), der snart efter blev fulgt op af danske og norske medborgerundersøgelser (Andersen et al., 1993).
2. Undertiden kan det være hensigtsmæssigt at indføje et fjerde led efter rettighederne, nemlig sociale og økonomiske vilkår (Goul Andersen, 2003b) eller ressourcer (Togeby, 2002; 2003).
3. Marxisten Poulantzas (1980) talte om statens/lovens „individualiserings-“ og „isolerings effekter“, som tjente til at skjule samfundets sande klassekarakter – ikke noget specielt optimistisk syn på betydningen af medborgerlige rettigheder. Marx' sondring mellem „le bourgeois“ og „le citoyen“ stammer i øvrigt fra Rousseau.
4. På dette punkt er der lighedspunkter med Amartya Sens (1989) næsten lige så berømte begreb om *capabilities*, der ikke mindst blandt økonomer ofte fungerer som en slags alternativ til Marshalls begreb om medborgerskab. Marshalls begreb er dog bredere – *empowerment* er kun ét aspekt.
5. Man har dog i Danmark kunnet se indslag af kommunitære tankegange både hos Socialdemokratiet og Venstre i årene omkring årtusindskiftet.
6. Som politisk rådgiver for Blair har Giddens på flere punkter givet anbefaling om kommunitære politikker, f.eks. når det gælder arbejdsløse, men han har faktisk selv leveret den bedste kritik af kommunitarisme i teorien om „refleksiv modernisering“: Individet er ikke længere født ind i allerede eksisterende sociale fællesskaber, men skaber deres egne krydsende fællesskaber som led i deres eget livsprojekt. Tilsvarende erstatter refleksivitet den passive overførsel af normer. Tilsvarende ideer om refleksivitet genfindes f.eks. i Habermas' diskursteorier og i Baumans analyse af postmoderniteten.
7. Rettighedsdimensionen omfatter også pligter, der dog i et liberalt samfund fortrinsvis betyder pligten til at overholde lovene og pligten til at betale skat. Men det inkluderer nok i stigende grad også pligten til at være selvforsørgende; det græder *workfare*-elementet i arbejdsmarkeds- og socialpolitikken (Lødemel & Trickey, 2001) og knytter også i stigende grad direkte sammen med indvandreres rettigheder.
8. *Empowerment* henviser dog typisk til ændringer – styrkelse af borgernes muligheder (modsat *disempowerment* – svækkelse af mulighederne).
9. Begrebet *efficacy* falder midt imellem deltagelses- og identitetsdimensionen, mens begrebet „opfattelse af egen rolle som medborger“ falder mellem rettighedsdimensionen og identitetsdimensionen. Det skal i øvrigt understreges, at begrebsdannelsen her ikke gør krav på at være udtømmende.
10. Sådanne problemstillinger fandt f.eks. ikke plads i 13 nationers-projektet *Citizenship, Involvement, Democracy* (CID), der byggede på et samarbejde mellem en skandinavisk medborgerskabsapproach og en mere „traditionel“ tilgangsvinkel.
11. Udviklingen er parallel med det generelle skift fra en *government*-orienteret opfattelse af politik med vægt på de formelle politiske kanaler til en *governance*-orienteret poli-

tikopfattelse, der lægger vægt på, at politik foregår i en mangfoldighed af formelle og uformelle netværk. I dag er der næppe megen uenighed i politologien om at tilslutte sig det sidste – derimod er der uenighed om, hvorvidt dette er noget *nyt*.

12. Almond og Verba (1963) skelner her mellem „parochial“, „subject“ or „participant orientations“; det første henviser til, at folk lever et liv uden at ænse det politiske system; det andet, at folk erkender sig som undersåtter i forhold til det politiske system; og det tredje, at de er deltagere og selv kan påvirke det politiske system. I Danmark er den tredje type nok den dominerende på nationalt plan – men bestemt ikke i forhold til EU som politisk system.

POLITISK ENGAGEMENT

Borgernes politiske engagement er et afgørende træk ved et demokrati. Et demokrati, hvor borgerne kun i ringe grad interesserer sig for politik, sjældent diskuterer politik og kun tilegner sig politisk information i små doser, er højst ufuldkomment, uanset om folk stemmer ved valgene eller ej. Engagement, diskussion og information er forudsætninger for kvalificeret stillingtagen. Derimod har man traditionelt ikke anset det for en lykke, at politik fyldte *alt* for meget i folks liv (Almond & Verba, 1963): Det kunne let give anledning til ekstremisme og fanatisme. Men hvor højt er det politiske engagement i Danmark, hvordan har det udviklet sig, hvordan ser det ud sammenlignet med andre lande – og er der nogle grupper, der er helt uden politisk engagement? Ikke mindst det sidste er interessant ud fra et medborgerskabsperspektiv.

DISKUSSIONEN OM BORGERNES POLITISKE ENGAGEMENT

Politisk engagement er et noget udflydende begreb, og det har ikke påkaldt sig den helt store interesse i faglitteraturen, fordi det mest har haft status som uafhængig eller mellemkommende variabel, der skulle forklare politisk deltagelse. Politisk engagement eller involvering i politik er typisk brugt som et paraplybegreb, der ikke sjældent er udstrakt til også at inkludere politisk selvtillid, partitilknytning, værdier og endog mødedeltagelse i forskellige kombinationer (Abramson, 1983: 135; van Deth, 1989; Verba et al., 1995: 272, 342–348). Vi afgrænser dog politisk engagement til alene at handle om, i hvor høj grad folk er optaget af politik, dvs. til politisk interesse, politisk diskussion og informationssøgning. Desuden skal vi skelne mellem politisk engagement og spørgsmålet om, hvor meget politik *betyder* for den enkelte sammenlignet med andre aspekter af tilværelsen (van Deth, 2000).

Når litteraturen om politisk engagement er begrænset, skyldes det, at det typisk er set som en forklaringsvariabel, altså som et motiv for deltagelse, ikke som et fænomen af interesse i sig selv. Således er politisk engagement ofte set som det centrale forbindelsesled mellem sociale baggrundsfaktorer og politisk deltagelse: Højtuddannede og andre højstatusgrupper deltog mere, fordi de var mere politisk interesserede – lavstatusgrupper kunne undertiden alligevel være med som deltagere på grund af kollektiv mobilisering (Verba & Nie, 1972). Som selvstændigt fænomen har politisk interesse bl.a. været analyseret i forbindelse med politiske mobiliseringsprocesser, ikke mindst kvindemobilisering (Togeby, 1994), eller i relation til politisk brug af ny informations- og kommunikationsteknologi (Norris, 2001). Desuden var det i 1980'erne en udbredt antagelse, at højere uddannelse og stigende medieforbrug ville give anledning til en „kognitiv mobilisering“ – til stigende politisk engagement og kompetence (Dalton, 1988: 23; Inglehart, 1990: 359). Dette har dog ikke kunnet bekræftes empirisk (Gabriel & van Deth, 1995; Goul Andersen, 2003b); der er en stærk sammenhæng mellem uddannelse og politisk interesse, men det forhold, at der er blevet flere højtuddannede, har kun i begrænset grad trukket den politiske interesse med op: Snarere er de højtuddannedes politiske engagement faldet i takt med, at der er blevet flere af dem (Goul Andersen & Hoff, 2001: 24-27; Aarts & Wessels, 2002).

Ud fra et medborgerskabs- og demokratiperspektiv er politisk interesse vigtig i sig selv. Politisk diskussion er et centralt aspekt af det, vi har kaldt „horisontalt medborgerskab“, og politisk engagement er et centralt aspekt af folks orientering til politik. Også kombinationerne af politisk engagement og politisk deltagelse er interessante. Som regel følges interesse og deltagelse ad hos den enkelte, hvor de må antages at indgå i en positiv vekselvirkning. Men navnlig på samfundsplan finder man ret forskellige kombinationer af engagement og deltagelse over tid eller mellem lande.

Det sidste er et af de emner, der har været centrale i diskussionen, om demokratiet var ved at udvikle sig til et *tilskuerdemokrati* (Goul Andersen & Torpe, 2002): I givet fald er der nemlig mange slags „tilskuere“, og begrebet har været brugt i mange forskellige betydninger. Begrebet blev oprindeligt lanceret af Barnes og Kaase (1979), men som et foreløbigt og upræcist begreb. Med det faldende partimedlemskab og faldende deltagelse i andre, mere institutionaliserede kanaler for politisk deltagelse er metaforen dog blevet mere nærliggende. Betydningerne er imidlertid mange (Goul Andersen & Torpe, 2002):

- *Passivitet*. Hos Holmberg og Gilljam (1995), der ivrigt kritiserer forestillingen om et tilskuerdemokrati, bruges begrebet om et demokrati, hvor borgerne hverken er engagerede eller aktive i politik – kort sagt som det modsatte af deltagerdemokrati. En lignende betydning finder man i Tøgebys (1994) analyse af kvindernes forvandling „fra tilskuere til deltagere“.
- *Indifferens*. Hos van Deth (2000) henviser begrebet til et demokrati, hvor borgerne nok – af nysgerrighed – er *interesserede* i politik, men hvor politik alligevel ikke spiller en større rolle i tilværelsen: De oplever, at politik spiller en rolle *for* deres liv, men politik spiller ikke nogen særlig rolle *i* deres liv.
- *Snæversyn*. Borgerne interesserer sig reelt kun for de nære forhold, der vedrører dem selv. Det er ud fra en sådan opfattelse af vælgerne, at man kan designe EU-kampagner, der lægger vægt på økonomiske konsekvenser for den enkelte – som ved den danske ØMU-afstemning i 2000 og den svenske i 2003. Det svarer også til den antagelse om „depolitisering“ eller „reprivatisering“, man finder hos den unge Habermas (1975).
- *Individualisme*. Borgerne er reelt interesserede i politik – også den „store“ politik, men føler kun grund til at handle, når de selv bliver ramt; det er egoistiske motiver, der får folk til at handle (Andersen et al., 1993: 230).
- *Svage forbindelser*. Borgerne er engagerede og fællesskabsorienterede, men der er svage forbindelseslinjer mellem almindelige borgere og den politiske elite, fordi partierne og foreningerne ikke længere fungerer som forbindelseskanal, og fordi der ikke rigtig findes alternativer (Andersen et al., 1993: 73). Det er et massesamfund (Kornhauser, 1960) i den forstand, at lederne står direkte over for massen – men vel at mærke med en „masse“, der består af relativt engagerede, kvalificerede og ræsonnable borgere.

Disse sidste scenarier kan først testes fuldt ud, når vi i de følgende kapitler kan inddrage politisk effektivitetsfølelse og deltagelse og i kapitel 13 kan inddrage borgernes orientering til politik. Men det første afgørende spørgsmål drejer sig om niveauet for og mønstret i borgernes politiske engagement: Er de aktive eller passive tilskuere – hvis de da overhovedet er tilskuere?

POLITIK MED MÅDE

Det første spørgsmål er, hvor væsentligt politik egentlig er for folk sammenlignet med andre livsområder. Er politik noget, der kan konkurrere i betydning med familie, venner, arbejde, fritid og foreningsaktivitet? Eller er det for de fleste mennesker et område af sekundær betydning – nok til at give engagement, men ikke noget virkelig centralt i livet? Til måling af politikens betydning for borgerne blev der i 2000-undersøgelsen stillet spørgsmålet:

Nu vil jeg gerne høre, hvor vigtigt hvert af det følgende er i Deres liv. Jeg har her et kort med en skala fra 0-10, hvor 10 betyder „meget vigtig“, mens 0 betyder „slet ikke vigtig“. Hvor vil De placere Dem selv på denne skala?

Svarpersonerne blev efterfølgende stillet spørgsmål om betydningen af familie, venner, fritid, politik, arbejde, religion og foreningsaktivitet. Resultaterne er vist i tabel 3.1.

Der har været talt om familiens aftagende betydning. Det lyser ikke just ud af tallene her. Der er nærmest konsensus om, at familien er det helt altafgørende i tilværelsen. Nok er familien blevet til et „rent forhold“ (Giddens, 1992) – et sted for følelsesmæssige og ikke for økonomiske relationer – men betydningen er stadig overvældende. Lige så entydigt er det, at politik *ikke* er noget centralt i tilværelsen. Kun to pct. tillægger politik maksimal betydning – det er nærmest ikke tilladt – både foreningsliv/klubber og religion har flere, der betragter det som noget altafgørende i tilværelsen. Omvendt er der kun ti pct., der finder politik helt uden betydning – mod 16 pct. for foreningslivet og 25 pct. for religionen. Rangordenen er entydig: Familie > venner > fritid > arbejde > politik/foreningsliv, dvs. den følger opdelingen i primære, sekundære og tertiære sociale relationer med politik langt nede selv blandt de tertiære relationer, til hvilke man overvejende også må henregne arbejde og fritid.

Det er stort set samme rangfølge i alle lande (Goul Andersen & Westholm, 2002). Familien kommer overalt i første række, derefter følger i tæt konkurrence venner, fritid, arbejde – hvor fritid gennemgående kommer før arbejde i de rige lande og omvendt i de fattige. Den eneste forskel er, at også religion i mange lande kommer på niveau med eller går forud for politik; undtagelserne er Skandinavien, Holland og Østtyskland. Den betydning, politikken tillægges, er i øvrigt forbløffende ens fra land til land. Syd- og Østeuropa skiller sig dog ud med en væsentligt lavere score for politik (Goul Ander-

TABEL 3.1.

Betydningen af politik og andre livsområder i folks liv. Procentfordeling og gennemsnit på skala 0-10. Danmark 2000 (N=1640)

	0-1	2-3	4-6	7-8	9	10	I ALT	GNS.
Familie	0	1	3	11	10	75	100	9,44
Venner	1	2	11	37	22	27	100	8,21
Fritid	1	3	19	42	14	21	100	7,63
Arbejde	8	4	19	41	13	15	100	6,92
Foreningsliv	16	19	33	24	4	4	100	4,81
Politik	10	20	47	18	3	2	100	4,75
Religion	25	24	32	11	3	5	100	3,85

Spørgsmål: "Nu vil jeg gerne høre, hvor vigtigt hvert af det følgende er i Deres liv. Jeg har her et kort med en skala fra 0-10, hvor 10 betyder 'meget vigtig', mens 0 betyder 'slet ikke vigtig'. Hvor vil De placere Dem selv på denne skala?"

Kilde: Hvor intet andet er anført, stammer data fra den danske medborgerundersøgelse 2000 samt fra den internationale CID-undersøgelse, som medborgerundersøgelsen var en del af. CID-undersøgelsen blev gennemført i 12 lande.

sen & Westholm, 2002); til gengæld er der i disse lande lidt flere end i Danmark, der anser politik for en *meget* vigtig del af tilværelsen.

Spørgsmålet er dernæst, hvordan forholdet er mellem, hvor meget henholdsvis politik og andre livsområder betyder for folk. Man kan forestille sig, at vægt på andre livsområder *forstærker* vægten på politik – f.eks. er politisk interesse og valgdeltagelse større blandt gifte og samlevende end blandt enlige. Men man kan også forestille sig et *trade off*, hvor folk prioriterer det ene på bekostning af det andet. Data bekræfter *trade off*-antagelsen. Således er der en klart negativ sammenhæng mellem at opfatte familien som vigtig og politik som vigtig. Udtrykt ved en korrelationskoefficient, r , der kan variere mellem $-1,00$ og $+1,00$, er sammenhængen $r = -0,18$, dvs. en moderat stærk sammenhæng. Kærlighed til politik går altså ud over familien og vice versa. Der er også en svagt negativ sammenhæng med betydningen af venner ($r = -0,09$), men en svagt positiv sammenhæng ($r = 0,11$) med betydningen af religion. Det sidste er specielt for Nordeuropa, mens de øvrige sammenhænge er universelle (Goul Andersen & Westholm, 2002).

Man kunne forvente, at der også var en positiv sammenhæng mellem betydningen af foreningsliv og betydningen af politik: Foreningslivet ses ofte som en „skole i demokrati“, hvor folk lærer, at politik er vigtigt (Pateman, 1970). Denne antagelse bliver også klart bekræftet i Syd- og Østeuropa, men i Nordeuropa er sammenhængen svag, og i Danmark er

den fraværende ($r=0,04$, dvs. under den statistiske usikkerhedsmargin). Endelig påvirker betydningen af arbejde og fritid intetsteds betydningen af politik.

POLITISK INTERESSE OG POLITISK DISKUSSION

Selv om politik for de allerfleste er noget sekundært, udelukker det ikke, at den politiske interesse kan være betydelig. Vi skal ikke her diskutere de mulige kombinationer, selv om det er kombinationen af lav betydning og forholdsvis stor interesse for politik, der får van Deth (2000) til at tale om tilskuerdemokrati. Men hvordan ser det ud med den politiske interesse, diskussionslyst og de politiske interesseområder i et komparativt og historisk perspektiv?

I 2000-undersøgelsen svarede 20 pct. af danskerne, at de var „meget“ interesserede i politik, 40 pct. var „noget“ interesserede, 32 pct. „kun lidt“ interesserede og otte pct. „slet ikke“ interesserede, jf. tabel 3.2. Sådanne tal er måske ikke så imponerende i forhold til demokratiske idealer, men i forhold til hvad man finder i andre lande, er det temmelig højt. Norge ligger stort set på samme niveau (færre meget interesserede, men også færre, der slet ikke er interesserede), Sverige ligger en smule lavere sammen med Holland og Schweiz. Fra denne elitegruppe af lande er der et pænt stykke ned til Tyskland (48 pct. interesserede) – og meget langt til de katolske, sydeuropæiske lande, hvor mindre end en fjerdedel af borgerne i Spanien og Portugal interesserer sig for politik.

Man kunne måske fristes til at tro, at tallene var en afspejling af den økonomiske udvikling, men så enkelt er det langt fra: I det fattige Moldova er interessen en del højere end i Sydeuropa, og i Rusland er den lige så høj som i Skandinavien, dog med en højere andel af russere, der slet ikke interesserer sig for politik. Rangordenen mellem landene er næsten den samme, når det gælder diskussion af politik. Også her ligger Danmark og Norge i top, efterfulgt af Sverige, Holland og Schweiz – samt Rusland.

Opdelingen mellem Nord- og Sydeuropa er meget stabil og kendes bl.a. også fra EU's Eurobarometer-undersøgelser (jf. Goul Andersen & Hoff, 2001) og i 2002 fra ESS-undersøgelserne (for dataoversigt, se boks 1.1). Forskellen mellem de skandinaviske lande er ringe, men Sverige synes på en række punkter at være saktet lidt agterud – måske lidt en afspejling af den mistillid og *disappointment with politics*, som har været voksende over

TABEL 3.2.

Politisk interesse og politisk diskussion. 2000. Pct.

	POLITISK INTERESSE					POLITISK DISKUS- SION
	Meget interesseret	Noget interesseret	Kun lidt interesseret	Slet ikke interesseret	Meget + noget	
Danmark	19	41	32	8	60	66
Norge	9	49	38	4	58	69
Sverige	12	43	34	11	55	54
Schweiz	17	39	33	11	56	63
Holland	13	43	32	12	56	63
Tyskland	13	35	37	15	48	45
Spanien	5	18	37	40	23	36
Portugal	3	18	35	44	21	25
Slovenien	7	21	50	22	28	41
Rumænien	6	18	38	38	24	30
Moldova	6	28	51	15	34	47
Rusland	13	47	23	17	60	56

Spørgsmål: "Hvor interesseret er De i almindelighed i politik?"; "Hvor ofte diskuterer De politik med andre?" (ofte + af og til).

årene, ikke mindst under 1990'ernes økonomiske krise, der i nogen grad synes at have traumatiseret svensk politisk kultur.

Et vigtigt træk ved de nordiske lande er den lave andel, der „slet ikke“ er interesseret i politik (Goul Andersen & Hoff, 2001). Netop i 2000-undersøgelsen var denne andel dog ualmindelig høj i Danmark, nemlig otte pct. Normalt er tallet ikke over fem pct., hvilket også var niveauet i ESS-undersøgelsen 2002. Men i begge undersøgelser ligger den politiske apati i bund i Danmark og Norge – og der er et enormt spring til de 40 pct. politisk uinteresserede i Spanien og Portugal. Når det gælder andelen, der er „meget“ interesseret i politik, skiller Danmark sig ud fra alle andre lande – efterfulgt af Schweiz. Her er der også en pæn forskel til de øvrige nordiske lande, men ellers ligger Danmark og Norge meget på linje.

Når den første store norske undersøgelse af politisk deltagelse fik titlen *Fjerndemokratiet* (Martinussen, 1973) – bogen blev endda oversat til engelsk og fik en pæn udbredelse – så bygger det altså ikke på sammenligninger med andre lande, men på sammenligninger med demokratiske idealer om høj deltagelse. Dem lever de nordiske lande hverken op til dengang eller

nu (Martinussen, 2003; Strømsnes, 2003), men de kommer tættere på idealerne end næsten alle andre lande. I hvert fald hvad politisk engagement angår.

Man kunne måske have ventet, at forskellene i diskussionsdeltagelse havde været endnu større; partivalg og politiske holdninger i Skandinavien synes ikke længere omgærdet af at være noget privat og *lidt* hemmeligt, som det var engang – f.eks. er det blevet lettere og lettere i spørgeskemaundersøgelser at få folk til at oplyse deres partivalg. Men hvem er det, man diskuterer politik med – er det mest familien, eller omfatter det også vennerne, kollegerne og/eller naboerne? I Danmark er mønstret meget bredt, jf. tabel 3.3: Danskerne diskuterer politik mindst lige så hyppigt med kolleger og venner som med familien. Noget lignende gælder i Sverige og Norge. I alle de undersøgte lande er politik noget, der diskuteres lige så hyppigt med venner, som inden for familien, men uden for Skandinavien diskuteres politik væsentligt mindre hyppigt med kolleger. Specielt i Tyskland er forskellen markant: Her foregår diskussion med kolleger kun halvt så hyppigt som i Danmark og Norge, hvorimod tilbøjeligheden til at diskutere politik i familien ikke er markant lavere. Med andre ord synes diskussion med kolleger i Tyskland i nogen grad at være tabu eller i hvert fald en smule upassende – lidt på samme måde som skandinaver stort set undgår at diskutere politik med naboer, et mønster, der er fælles for alle lande.

Skal man vurdere betydningen for holdningsdannelsen i samfundet, er forskellen mellem landene i øvrigt endnu større, fordi erhvervsfrekvenserne i Skandinavien er højere end i det øvrige Europa. Inkluderes de personer, der ikke har kolleger, i beregningerne for politisk diskussion med kolleger, påvirkes de skandinaviske tal kun ret marginalt, mens andelen af tyskere, der diskuterer politik med kolleger, kommer helt ned på 24 pct. Der er næppe tvivl om, at den politiske socialisering på arbejdspladsen spiller en større rolle i Skandinavien end i det øvrige Europa – hvilket nok også har været en del af baggrunden for den traditionelt stærkere klassestemme i Skandinavien. Selv om det sidste nu er aftaget, består den hyppige politiske interaktion på arbejdspladsen fortsat. Dog med den forskel, at dette langt op i 1970'erne var lige hyppigt blandt arbejdere og funktionærer (Goul Andersen, 1984a), men i dag er langt mest udbredt blandt funktionærer.

Interaktionen på arbejdspladsen har også et vigtigt kønsaspekt: I Danmark er der lige så mange kvinder som mænd, der diskuterer politik med kolleger (henholdsvis 62 og 60 pct. for mænd og kvinder). Det samme er tilfældet i Sverige, mens forskellen i Norge er seks procentpoint. Men i Schweiz er

TABEL 3.3.

Politisk diskussion: Med hvem? 2000. Pct.

	ANDEL, DER OFTE ELLER AF OG TIL DISKUTERER POLITIK MED				FORSKEL FAMILIE – KOLLEGER
	Familie	Venner	Kolleger	Naboer	
Danmark ¹	58	57	61	19	-3
Norge	64	68	65	22	-1
Sverige	52	45	48	14	4
Schweiz	62	63	49	20	13
Holland	51	57	45	18	6
Tyskland	50	49	32	17	18
Spanien	35	35	28	6	7
Portugal	25	26	19	7	6
Slovenien	44	42	37	18	7
Rumænien	28	29	23	17	5
Moldova	47	49	37	34	10

1. Tallene for Danmark er fra 2003.

Anm.: CID-undersøgelserne. Tallene for kolleger omfatter kun personer, der *har* kolleger. Da langt flere skandinaver *har* kolleger, er forskellene for så vidt større, end det umiddelbart fremgår. Da spørgsmålet ikke var med i den danske Medborgerundersøgelse, stammer data fra en mindre suppleringsundersøgelse, juni 2003 (SFI telefonomnibus, N = 988). Niveaueet for politisk diskussion i 2003-undersøgelsen ligger lidt lavere, men det påvirker ikke *forholdet* mellem diskussioner med familie, venner osv. I Danmark omfatter det sidste spørgsmål vedrørende kolleger erhvervsaktive plus studerende (resultaterne er de samme, uanset om studerende tages med).

der f.eks. kun 42 pct. af kvinderne mod 56 pct. af mændene, der diskuterer politik med kolleger, og i Tyskland diskuterer kun 27 pct. af kvinderne på arbejdsmarkedet politik med kolleger – hertil kommer som nævnt de mange hjemmegående kvinder i Tyskland. Også når det gælder diskussion af politik med venner, er kønsforskellene mindre i Danmark (fire procentpoint) og det øvrige Skandinavien end i resten af Europa. Når det gælder familie, er der ikke større forskelle. Det betyder, at kvinder uden for Skandinavien har et udpræget familiecentreret politisk diskussionsmønster, mens danske kvinder diskuterer politik lige så hyppigt med kolleger som med familien – og kun lidt sjældnere, selv om vi regner de ikke-erhvervsaktive med.

MEDBORGERSKAB OG POLITISK INTERESSE PÅ FORSKELLIGE NIVEAUER

Bogen her handler først og fremmest om politik på nationalt niveau samt til dels på institutionsniveau, hvorimod det lokale niveau er noget nedtonet. Det skyldes til dels, at det er beskrevet i andre undersøgelser (Andersen, 2000). Men det skyldes også, at det ikke er danskernes hovedinteresse. Det er egentlig paradoksalt, for der er næppe noget land, hvor det lokale niveau spiller så stor en rolle som netop i Danmark (Albæk et al., 1996). Kommunerne forestår ikke alene hovedparten af den „borgernære“ service og administration, men har også selvstændig beskatningsret – og det i et omfang, der overgår de fleste lande, der overhovedet har en sådan beskatningsret. Derfor kunne man forvente, at danskerne ville være særligt orienteret mod politik på lokalt niveau sammenlignet med andre lande.

Men sådan forholder det sig ikke, jf. tabel 3.4. Kun 57 pct. af danskerne siger, de er interesseret i lokalpolitik, mens hele 68 pct. erklærer sig interesseret i politik på nationalt niveau. 47 pct. er interesseret i europæisk politik, i øvrigt det næsthøjeste blandt de 12 lande i CID-undersøgelsen (hvor det højeste tal blev målt i – af alle lande – Schweiz!). Endelig er 44 pct. af danskerne interesseret i internationale forhold – et tal, der ligger tæt på flere andre lande, men kun for alvor overgås af Schweiz og Rusland. Af alle de 12 lande, der indgår i CID-undersøgelsen, er Danmark det land, der har den stærkeste koncentration af politisk interesse på nationalt niveau sammenlignet med det lokale. Danmark og Norge, skarpt forfulgt af Holland og Sverige, er også dem, der har den stærkeste koncentration på nationalt niveau sammenlignet med det internationale. Derimod er afvigelsen mellem interesse på nationalt niveau og europæisk niveau ikke specielt høj i Danmark – denne afvigelse er f.eks. større i Sverige, Norge og Holland og på samme niveau i Tyskland.

Ydermere er det interessant at konstatere, at denne koncentration af interessen om det nationale niveau er blevet stærkere i Danmark fra 1979 til 2000. Man har med varierende grader af berettigelse talt om, at magten går fra det nationale niveau *ned* mod det lokale (eller institutionsniveau) og *op* mod det overnationale (EU og globale *governance*-strukturer). Men befolkningens politiske interesse har bevæget sig lige modsat og er blevet mere koncentreret om det nationale niveau.

Mønstret er tilmed særlig udtalt hos de unge. Interessen for kommunalpolitik er på det nærmeste ikke-eksisterende blandt borgere under 30 år – den er faldet fra et i forvejen lavt niveau på 44 pct. i 1979 til kun 28

TABEL 3.4.

Interesse i politik på forskellige niveauer. 2000. Pct.

	ANDEL, DER ER MEGET ELLER NOGET INTERESSERET I POLITIK				FORSKEL NATIONALT – LOKALT NIVEAU
	Lokal- politik	National politik	Europæisk politik	International politik	
Danmark	57	68	47	44	+11
Norge	64	69	41	44	+5
Sverige	54	62	38	43	+8
Schweiz	58	67	53	53	+9
Holland	54	60	36	40	+6
Tyskland	59	56	36	43	-3
Spanien	35	28	23	24	-7
Portugal	34	32	22	19	-2
Slovenien	32	35	34	42	+3
Rumænien	32	35	30	30	+3
Moldova	53	50	41	45	-3
Rusland	52	68	-	56	+16

Spørgsmål: "Det kan være forskelligt, hvilke typer af politik folk interesserer sig for. Hvor interesseret er De personligt i følgende politikområder? – kommunalpolitik? – politik på landsplan? – politik på EU-plan? – international politik?"

pct. i 2000. Også de unges engagement i EU-politik er gået tilbage, mens engagementet er steget i politikken på nationalt plan og uændret (men lav), når det gælder international politik. Samme mønster genfindes blandt de 30-39-årige, hvorimod der i aldersgrupperne over 40 år er næsten lige så stor interesse for lokalpolitikken som for landspolitikken. Der er ingen tvivl om, at den kommunalpolitiske interesse øges med alderen. Men tallene peger samtidig på en generationseffekt, hvor lokalpolitikken ikke rigtigt har formået at engagere de borgere, der er født fra 1960'erne og fremefter. Endnu mere overraskende – og ud fra mange synspunkter bekymrende – er det måske, at de 18-49-årige også ligger lavere end aldersgrupperne over 50 år, når det gælder interesse for politik på europæisk og globalt plan.

Mønstret i geografiske identifikationer følger nøjagtigt det samme mønster, jf. tabel 3.6. Interviewpersonerne blev spurgt, hvor stærkt de identificerede sig med henholdsvis det kvarter, de boede i, deres kommune, deres region, deres land, Europa og hele verden. Det mest unikke ved Danmark er ikke den nationale identitet, der også ifølge ISSP-undersøgelserne er

TABEL 3.5.

Interesse i politik på forskellige niveauer, opdelt efter alder, 1979 og 2000. Pct.

		ANDEL, DER ER MEGET ELLER NOGET INTERESSERET I POLITIK				
		Kommunal- politik	National politik	Europæisk politik	International politik	(N)
Alle	1979	59	60	55	42	1858
	2000	57	67	47	43	1640
18-29 år	1979	44	50	53	40	450
	2000	28	57	46	41	329
30-39 år	1979	67	64	55	44	458
	2000	55	65	40	39	321
40-49 år	1979	68	66	56	43	351
	2000	70	74	41	41	290
50-59 år	1979	62	64	57	44	301
	2000	67	74	51	47	288
60-69 år	1979	56	57	56	39	298
	2000	69	72	54	48	188
70 år +	2000	59	65	53	45	224

Spørgsmål 1979: "Det er jo forskelligt, hvilke politiske problemer folk interesserer sig for. Jeg nævner nu forskellige politiske spørgsmål, og jeg vil gerne bede Dem for hver af disse at sige, om De er meget, noget, kun lidt eller slet ikke interesseret. – kommunalpolitiske spørgsmål? – dansk indenrigspolitik? – politikken i EF, forholdet mellem Danmark og EF? – andre udenrigspolitiske spørgsmål?"

Spørgsmål 2000: Se tabel 3.4. Formuleringerne i 1979 er ikke helt identiske, men skønnes at være ækvivalerende. Muligvis kan formuleringen af EU-spørgsmålet i 1979 invitere til en lidt større interesse end i 2000. Men ensartetheden i svarene for de ældre aldersgrupper i 1979 og 2000 synes at bekræfte ækvivalensen og er vanskelig at forene med antagelser om det modsatte.

usædvanligt høj (Gundelach, 2002b), men derimod *forskellen* mellem identifikation med det kommunale niveau og det nationale niveau. Den er så høj som 1,88 point på den nævnte 0-10 skala. I Norge og Sverige er forskellen kun 1,19, i Holland 0,83, og i Tyskland samt i særdeleshed Spanien er den negativ, dvs. den nationale identitet er svagere end den lokale.

Når det gælder forskellen mellem national og europæisk identitet, ligger Danmark også højt, men ikke enestående højt. Og så kan man i øvrigt konstatere, at de eneste kosmopolitter i undersøgelsen er schweizerne, der føler sig lige så meget som verdensborgere, som de føler sig som schweizere – hvilket dog også afspejler en ualmindelig svag national identitet. Som et

TABEL 3.6.

Identifikation med lokale, nationale og internationale fællesskaber

	GENNEMSNITLIG SCORE PÅ SKALA 0-10 FOR IDENTIFIKATION MED						FORSKEL LAND – KOMMUNE
	Kvarter	Kommune	Region	Land	Europa	Verden	
Danmark	6,74	6,53	7,04	8,41	6,00	5,81	+1,88
Norge	6,37	6,62	6,70	7,81	5,32	4,98	+1,19
Sverige	7,00	7,00	6,53	8,19	5,97	6,03	+1,19
Schweiz	6,45	6,32	5,99	6,95	5,84	6,71	+0,63
Holland	6,55	6,37	5,91	7,20	5,99	6,57	+0,83
Tyskland	7,40	7,34	7,10	7,22	6,09	6,37	-0,12
Spanien	7,70	8,10	8,11	7,50	6,87	7,56	-0,60
Portugal	7,92	7,81	7,92	8,20	6,68	6,88	+0,39
Slovenien	7,41	7,18	7,52	8,43	6,71	6,57	+1,25
Rumænien	8,38	8,48	8,18	8,61	7,75	7,83	+0,13
Moldova	7,94	8,02	6,43	7,78	5,94	6,96	-0,24
Rusland	6,58	6,38	6,04	7,06	2,76	4,34	+0,63

Spørgsmål: "Nu vil jeg gerne spørge om Deres tilknytning til det sted, hvor De bor – f.eks. til den bydel, landsdel eller det land, De bor i. På denne skala fra 0-10, hvor 0 betyder 'ingen tilknytning overhovedet', og 10 betyder 'meget stærk tilknytning', hvor stor tilknytning føler De da til ... – den bydel eller landsby, De bor i; – den kommune eller by, De bor i; – den landsdel, De bor i; – Danmark som helhed; – Europa; – hele verden, hele menneskeheden?"

sidste særtræk ved danskerne kan i øvrigt nævnes den relativt stærke regionale identitet: I de fleste lande er den regionale identitet svagere end den kommunale, men i Danmark er det omvendt. Også den regionale identitet er dog væsentligt svagere end den nationale. Kun i Sverige finder man en tilsvarende forskel mellem regional og national identitet.

Både identitet og politisk interesse er altså i Danmark usædvanligt samlet om netop det nationale niveau. Det stemmer fint overens med, at danskerne også er meget nationale. Det kan godt tænkes at give problemer i forhold til andre beslutningsniveauer – både det kommunale og det europæiske – og måske også i forhold til etniske skel. Men det kan måske alt andet lige også give en større problemløsningskapacitet på nationalt plan, fordi danskerne i så høj grad føler sig som et folk – en stamme? – og i hvert fald som et *demos*, som et *politisk* fællesskab.

TILEGNELSE AF POLITISK INFORMATION

Danmark var engang en nation af flittige avislæsere. Men det er gået stærkt tilbage, både absolut og relativt. Ifølge Socialforskningsinstituttets opgørelser er andelen, der læser avis „stort set dagligt“, faldet fra 92 pct. i 1964, til 83 pct. i 1987 og 68 pct. i 1998 (Fridberg, 2000: 105). Det er de ældre generationer, der holder tallet oppe. For 16-19-årige er andelen af avislæsere faldet fra 80 til 39 pct., for 20-29-årige er nedgangen fra 89 til 49 pct. og for 30-39-årige er der et fald fra 93 til 63 pct. Til gengæld ses mere fjernsyn – og nyheder er uden sammenligning den type programmer, der interesserer folk mest; hele 94 pct. siger, de er meget eller noget interesseret (Fridberg, 2000: 166). Også på radiosiden er nyheder den type af programmer, der interesserer mest; her er tallet 79 pct.

Medborgerundersøgelsen 2000 tegner et endnu mere dystert billede af avislæsningen. Her angiver kun 47 pct., at de læser avis mindst tre-fire gange om ugen. Det overgås af Norge, Sverige, Schweiz, Holland og Tyskland – sidstnævnte land ligger i øvrigt i top, jf. tabel 3.7. Til gengæld er dan-

TABEL 3.7.
Medieforbrug, 2000. Pct.

	ANDEL, DER MINDST 3-4 GANGE OM UGEN			GENNEMSNI T AF DISSE
	Læser avis	Hører radio eller ser tv-nyheder (dagligt)	Hører/ser om samfunds- forhold og politik	
Danmark	47	84	40	57
Norge	55	83	44	61
Sverige	54	82	27	54
Schweiz	49	64	34	49
Holland	54	83	43	60
Tyskland	58	61	26	52
Spanien	29	75	22	42
Portugal	26	73	33	44
Slovenien	32	52	30	38
Rumænien	20	59	38	39
Moldova	17	46	44	36
Rusland	24	72	46	47

Spørgsmål: "Nu vil jeg gerne stille Dem nogle spørgsmål om bl.a. aviser, radio og tv. Ca. hvor ofte læser De det politiske stof i en avis? – hører eller ser De nyhedsudsendelser i radio eller tv? – hører eller ser De andre programmer om politik eller samfundsforhold i radioen eller tv?" (svarmuligheder: "Hver dag; 3-4 dage om ugen; 1-2 dage om ugen; mindre end 1 dag om ugen; aldrig").

skerne blandt de flittigste til at høre eller se nyhedsudsendelser i radio og tv – sammen med nordmændene, svenskerne og hollænderne. Danskerne ligger også højt, når det gælder andre udsendelser i radio/tv om politik og samfundsforhold. Alt i alt – indikeret ved et simpelt gennemsnit af de tre mål – ligger danskerne fortsat i „top-3“ blandt de 12 undersøgte lande, når det gælder informationstilegnelse.

Hertil kommer en hastigt stigende brug af internettet til informations- tilegnelse, herunder også læsning af nyheder. I 2003 læser 16 pct. således nyheder dagligt på internettet sammenlignet med fire pct. i 2000, jf. tabel 3.8. På ugebasis er andelen 29 pct. – hvortil kommer en i høj grad overlappende gruppe, der søger andre oplysninger om politik og samfund. Desværre kan vi ikke ud fra 2003-materialet se, om det er de samme, som læser avis. Men det er formentlig delvis forskellige grupper – alene af den grund, at avislæserne og internetlæserne har den modsatte aldersprofil: Således læser 45 pct. af de 18-29-årige nyheder på internettet mindst én gang om ugen i 2003, og 21 pct. gør det dagligt. Andelen er stort set den samme for 30-39-årige, og her er 26 pct. daglige læsere.

TABEL 3.8.

Brug af internettet til læsning af nyheder samt information om politik og samfund, 2000 og 2003. Pct.

	OPLYSNINGER OM POLITIK OG SAMFUND		LÆSNING AF NYHEDER		POLITISK DISKUSSION	
	2000	2003	2000	2003	2000	2003
Hver dag	1	5	4	16	-	-
3-4 gange om ugen	2	4	4	4	-	-
1-2 gange om ugen	5	9	6	9	-	-
Sjældnere	15	22	11	14	-	-
Brug i alt	23	40	25	43	4	4
Ikke brug	77	60	75	57	96	96
I alt	100	100	100	100	100	100

Spørgsmål:

1. "Hvor ofte bruger De internettet til at finde information om politik og samfund?"
2. "Hvor ofte læser De nyheder på internettet?"
3. "Har De inden for de sidste 12 måneder brugt internettet til ...
 - a. at diskutere politik og samfundsforhold?
 - b. at skrive under på en underskriftsindsamling?"

Kilde: Medborgerundersøgelsen 2000, samt suppleringsundersøgelse, juni 2003 (SFI telefonomnibus, N=988).

Taget i betragtning, at fortidens aviser ofte var lokale aviser med et begrænset politisk indhold, er det tvivlsomt, om den faldende avislæsning har ført til et fald i den samlede informationstilegnelse. Formen har ændret sig, men det kan udmærket tænkes, at den samlede informationstilegnelse har været stigende, og at den blot har skiftet form. Det sidste ville også stemme overens med udviklingen i befolkningens politiske interesse.

Æ N D R I N G E R O V E R T I D

Befolkningens politiske engagement synes snarere at være tiltaget end aftaget over de sidste 20–30 år. I hvert fald ved valgene, hvor vi via valgundersøgelserne kan følge den politiske interesse og deltagelse i diskussion fra valg til valg siden 1971. Formentlig er det den mest standardiserede information, der kan opnås. Vi har også oplysninger fra medborgerundersøgelserne 1979, 1990 og 2000; de viser stort set ingen ændring over tid, men det *kan* være påvirket af, at 1979-undersøgelsen fandt sted i et meget politiseret forår med omfattende konflikter på det offentlige arbejdsmarked, og at 1990-undersøgelsen rakte ind i valgkampen, mens 2000-undersøgelsen fandt sted i en ret begivenhedsløs periode. Valgundersøgelserne viser derimod en forholdsvis klart stigende politisk interesse og en stigende tilbøjelighed til at deltage i politiske diskussioner, jf. tabel 3.9.

Selv med forbehold for metodiske problemer (se note til tabel 3.9) kan det konkluderes, at vælgernes politiske engagement har været stigende – men sikkert ikke *helt* så meget, som tallene umiddelbart viser.

TABEL 3.9.

Politisk engagement: Politisk interesse og diskussion om politik med venner, 1971-2001. Pct.

	1971	1979	1990	1994	1998	2001 ¹
Meget + noget politisk interesseret	59	62	63	63	72	70
Diskuteret politik med venner	54	44	59	62	65	66
Antal svarpersoner (N)	1302	1914	974	2021	2001	2026

1. For at teste mulig selvselektion af politisk interesserede til valgundersøgelsen blev der sideløbende gennemført en undersøgelse uden politisk indhold, hvor der ligeledes blev spurgt om politisk interesse. I denne undersøgelse var der kun 66 pct. politisk interesserede, altså 4 procentpoint mindre. Undersøgelsens emne kan således give en mindre selektionseffekt, og faldende svarprocenter over tid må antages at overdrive den langsigtede stigning i den politiske interesse lidt (jf. også Holmberg, 2000).

Kilde: Valgundersøgelserne. Aldersafgrænsningen er 21 år i 1971, ellers 18 år.

POLARISERING ELLER UDJÆVNING?

Man kunne tro, informationssamfundet ville medføre en stigende polarisering mellem højt- og lavtuddannedes politiske engagement. Der er imidlertid intet i de danske data, der peger i den retning – snarere tværtimod. Tabel 3.10 viser resultaterne fra valgundersøgelserne (medborgerundersøgelser viser det samme, blot er der ikke en tilsvarende stigning i den politiske interesse). Med lidt god vilje kan man skimte 1970'ernes politiske mobilisering i en relativt højere interesse blandt unge dengang, men det begrænser sig hovedsageligt til de højtuddannede (Borre & Goul Andersen, 1997: 160-181) og giver sig ikke meget udslag i de samlede tal. Til gengæld er forskellen mellem højere- og lavereuddannede skrumpet ind – først og fremmest fordi de højereuddannede er mindre politisk interesserede end tidligere. En nærmere opdeling på alder viser, at forskellen mellem

TABEL 3.10.

Sociale variationer i politisk interesse, 1971, 1979 og 2001. Pct.

	ANDEL MEGET + NOGET POLITISK INTERESSERET			(N)		
	1971	1979	2001	1971	1979	2001
Mænd	69	72	74	643	901	1062
Kvinder	50	53	65	659	1013	964
18-29 år	52	59	66	264	347	334
30-39 år	63	65	69	257	367	424
40-49 år	64	60	72	243	301	379
50-59 år	63	62	75	219	263	377
60-69 år	59	58	70	196	227	275
70 år +	53	62	65	123	225	237
Folkeskole 7-9 år	55	55	60	1053	1201	738
10. klasse, realeksamen	74	67	69	193	484	671
Studentereks., hf, htx o.l.	92	85	82	50	229	617
Ufaglært arbejder	51	48	52	258	266	235
Faglært arbejder	57	62	61	115	177	214
Lavere funktionær	63	67	74	273	397	442
Højere funktionær	86	78	87	37	156	302
Selvstændig	81	64	77	107	227	126

højere- og lavereuddannede er størst i de ældre aldersklasser. Det stigende uddannelsesniveau synes således ikke at have indebåret nogen kognitiv mobilisering. Snarere er der tale om, at en studentereksamen i dag ækvi- valerer en realeksamen for 30-40 år siden.

Ud over den faldende polarisering på uddannelse er der navnlig én ændring, der slår markant igennem, og det er udligningen af kønsforskellen i politisk interesse. Denne forskel er halveret i 2001 sammenlignet med 1971, og det samme gælder endnu tydeligere for tilbøjeligheden til at diskutere politik uden for familien. I 1971 havde 61 pct. af mændene og kun 46 pct. af kvinderne diskuteret politik med venner under valgkampen. I 2001 var andelen for begge køn 66 pct. I 1971 havde 60 pct. af mændene og kun 23 pct. af kvinderne diskuteret politik med kolleger; i 2001 var tallene henholdsvis 58 og 49 pct. Det sidste skyldes både, at der har været stigende erhvervsfrekvenser, og at kvinderne diskuterer mere politik. For lønmodtagere alene var de tilsvarende cifre i 1971 henholdsvis 70 pct. for mænd og 44 pct. for kvinder – i 2001 var tallene henholdsvis 72 og 66 pct.

Det er i alt væsentligt ændringerne med hensyn til køn og uddannelse, der ligger bag de klasse-mæssige forskydninger – dog med den tilføjelse, at der er sket et særligt fald i tilbøjeligheden til at diskutere politik blandt mandlige arbejdere (fra 69 pct. til 60 pct.), som man ikke genfinder hos andre grupper. Den politiske arbejderkultur var særlig markant blandt mænd – og denne kultur synes ved at forvitte.

ET TEMMELIG ENGAGERET FOLK

Generelt må det konstateres, at danskernes politiske engagement ikke fejler noget. Den politiske interesse er høj, i hvert fald i sammenligning med andre lande, og diskussionslysten er høj og stigende. Særlig markant er det, at der næsten ikke findes danskere, der er *helt* uden interesse i politik – i mange europæiske lande, navnlig de katolske, udgør de politisk apatiske en meget stor del af befolkningen. Det er også værd at bemærke, at politik i høj grad er noget, man diskuterer med kolleger og ikke kun med familie og venner. Til gengæld er det få, der har et passioneret forhold til politik – det kommer i udpræget grad i anden række i forhold til andre livsområder, specielt familie og venner. Den højere politiske interesse i Danmark betyder ikke, at der er flere, der tillægger politikken stor betydning for deres personlige liv – snarere tværtimod.

Der er heller ikke nogen social polarisering i det politiske engagement. Tværtimod er forskellen mellem uddannelsesgrupper skrumpet ind (men først og fremmest på grund af faldende politisk engagement blandt bedre-uddannede), og det samme gælder i udtalt grad for kønsforskellen: Kønsforskellen i politisk interesse er halveret, og forskellen i tilbøjelighed til at diskutere politik er næsten forsvundet.

Netop det høje politiske engagement og den høje diskussionslyst er en af de vigtigste præmisser, når man skal karakterisere det danske demokrati i dag ud fra en medborgerskabssynsvinkel. Vigtigt er det imidlertid også, at det politiske engagement i udtalt grad – og i højere grad end i de fleste andre lande – retter sig mod landspolitikken frem for lokalpolitikken. At borgernes politiske deltagelse – som vi skal se – i væsentlig grad retter sig mod det lokale niveau – skal altså *ikke* ses som udtryk for en drejning af den politiske interesse over mod det nære. Tværtimod ser der ud til at være et generationsbetinget *fald* i interessen for det nære – i hvert fald for politikken på kommunalt niveau. Der er således ikke nødvendigvis nogen sammenhæng mellem, hvad folk er optaget af og interesserer sig for, og hvor de lægger deres politiske deltagelse. Et måske mere bekymrende træk er, at danskerne også synes mindre engagerede i, hvad der foregår *over* det nationale niveau – specielt på europæisk plan – samt at denne forskel *også* ser ud til at være generationsbetinget. At aldersgruppen over 70 år i 2000 var mere interesseret i politik på EU-niveau end samtlige aldersgrupper under 50, må siges at være noget bekymrende.

AFMAGT ELLER MYNDIGGØRELSE: KAPACITET TIL AT HANDLE I POLITIK

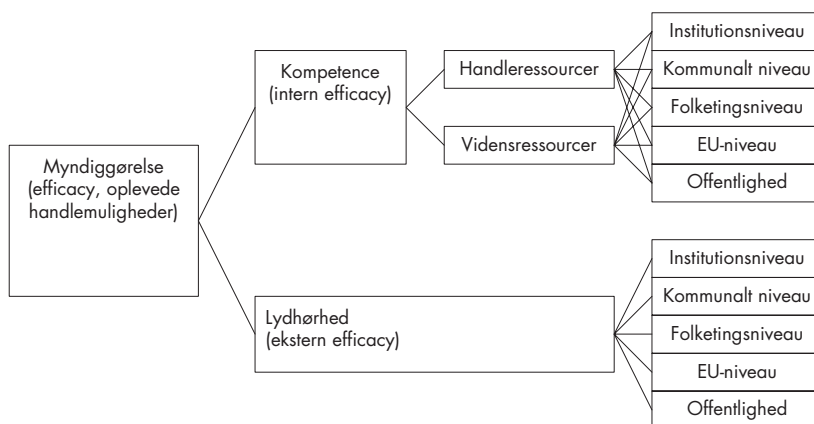
Deltagelse i politik er vigtigt, når man skal vurdere demokratiets tilstand, men det er i høj grad også vigtigt, om folk føler sig *i stand til* at deltage i politik, dvs. om de føler, de har mulighed for at handle og gøre en forskel i politik. Det er ikke nødvendigvis noget ideal, at borgerne har den størst mulige politiske deltagelse, men det vil ud fra de fleste kriterier være et ideal, at de har muligheden for at forsøge at påvirke, hvis de ønsker det.

Kært barn har mange navne: I danske undersøgelser har man ofte talt om dette som politisk *myndiggørelse* – den subjektive dimension af *empowerment* (Bang et al., 2000). I litteraturen om politisk kultur har man navnlig talt om *subjektiv politisk kompetence* og i vælgeradfærdslitteraturen om *political efficacy*, som man kan forsøge at oversætte til politisk effektivitetsfølelse (Goul Andersen, 2000a). Begrebet har både et subjektivt og et objektivi-¹ aspekt, men vi skal her holde os til det subjektive aspekt (følelsen af påvirkningsmulighed). Begrebet politisk myndiggørelse henviser strengt taget til en proces og ikke blot en tilstand – en udvikling, hvor forbedrede handlemuligheder og større deltagelse kan give større indsigt, evner og motivation til deltagelse (jf. Goul Andersen et al., 1997). Selve målingen er dog langt hen ad vejen den samme.

Spørgsmålet om myndiggørelse eller oplevede handlemuligheder i politik har flere sider, jf. figur 4.1. Det er dels et spørgsmål om egen kompetence, dels et spørgsmål om oplevet lydhørhed hos dem, man forsøger at påvirke. I vælgeradfærdslitteraturen har man tilsvarende talt om henholdsvis intern og ekstern effektivitetsfølelse (*efficacy*). Både vælgeradfærds- og deltagelseslitteraturen lider dog under manglende forsøg på udvikling af begrebsapparat og målemetoder (Goul Andersen, 2000a). Navnlig har indsatsen sigtet for ensidigt mod udviklingen af skalaer, der kan være egnede til indplacering af individer, men ikke har nogen egentlig substantiel fortolkning – og i øvrigt har indsatsen for at udvikle nye måleapparater i det hele taget været

FIGUR 4.1.

Aspekter af oplevede handlemuligheder (politisk effektivitetsfølelse)

meget lille siden pionerundersøgelsen i 1950'erne (Campbell et al., 1954: 187; Finifter, 1970; Niemi et al., 1991; Vetter, 1997).

Således kan spørgsmålet om *kompetence* præciseres som dels et spørgsmål om *vidensressourcer*, dvs. at besidde den fornødne viden og føle sig i stand til at overskue sagsindholdet, dels et spørgsmål om *handlerressourcer*, dvs. at vide, hvad man skal gøre, når man ønsker at påvirke. Begge dele, men ikke mindst handlerressourcer, må antages at indgå i et samspil med faktisk deltagelse: Deltagelse giver både viden og erfaring med, hvad man skal gøre – hvilket i sin tur forstærker muligheden for at handle på et senere tidspunkt. På denne måde kan såvel politisk deltagelse som politisk passivitet være selvforstærkende – mobiliserings- og demobiliseringsprocesser er ikke altid så lette at forklare med udefrakommende faktorer alene, men har deres egendynamik.

Den anden hoveddimension, oplevelsen af at møde *lydhørhed*, er et spørgsmål om borgernes oplevelse af mulighed for at komme til orde og blive lyttet seriøst til. Også tiltroen til, at man bliver taget alvorligt, kan øges gennem faktisk deltagelse. Begrebet er nært beslægtet med det aspekt af politisk mistillid, der vedrører politikernes generelle responsivitet, men dér drejer det sig alene om den generelle oplevelse af politikernes egenskaber, hvorimod det her drejer sig om den enkelte borgers oplevelse af *selv* at kunne gøre en forskel.

Endelig kan alle disse dimensioner vurderes i forhold til forskellige niveauer: institutionsniveau, lokalt niveau, nationalt niveau, EU-niveau samt for

den sags skyld globalt niveau. Hertil kommer muligheden for at komme til orde i offentligheden, der vedrører det såkaldte horisontale medborgerskab: forholdet til andre medborgere. Det er en nærliggende antagelse, at såvel oplevelsen af lydhørhed som følelsen af handlemuligheder alt andet lige vil være større, jo nærmere beslutningerne er på borgerne. Men der er vel at mærke tale om en alt andet lige-betragtning. Ideelt burde studiet inkludere en analyse af faktiske handlemuligheder på forskellige områder; „nærhed“ bør forstås som en sammenfatning af institutionelle betingelser. Handlemulighederne må i sin tur antages at have betydning for, hvor borgerne lægger deres aktive deltagelse. Derfor er det også et vigtigt element i tolkningen af borgernes faktiske deltagelsesmønstre.

Disse aspekter behandles nedenfor på grundlag af Medborgerundersøgelsen 2000, men suppleret med resultater fra 1998-undersøgelsen „Demokrati fra Neden“ samt med resultater fra valgundersøgelserne til belysning af udviklingen over tid. Kompetencefølelse og deltagelse på institutionsniveau er dog behandlet under ét i kapitel 9. Hvordan ser det ud med de oplevede påvirkningsmuligheder sammenlignet med andre lande, er de blevet større eller mindre, hvordan er forholdet mellem forskellige niveauer (institutionsniveau, lokalt, nationalt, EU), hvilke barrierer er de største – og hvor store er de sociale skel i oplevede påvirkningsmuligheder?

HAR DANSKERNE HØJ FØLELSE AF AT KUNNE PÅVIRKE POLITIK?

Selv om der undertiden tales om borgernes afmagt og – mere almindeligt – om politikere, der ikke lytter til folket, så er det alligevel en del af den danske folkløse, at magtdistancen er lav, og at folk har rimelig gode muligheder for at påvirke og gøre sig gældende. Det er ikke ren mytologi, men bekræftes også, når man ser på internationale sammenligninger. I Medborgerundersøgelsen 2000 er der stillet to sæt spørgsmål vedrørende henholdsvis mulighed for at fremlægge synspunkter for politikere (intern *efficacy*) og om, hvor stor vægt politikkerne tillægger synspunkter, der fremlægges af borgerne (ekstern *efficacy*).

For begge spørgsmål er der både spurgt om mennesker i almindelighed og om borgerens egen oplevelse af muligheder sammenlignet med andre. Begge dele er målt på en skala fra 0-10. I princippet skulle svarene kombineres, fordi folk godt kunne føle sig tæt på befolkningsgennemsnittet, selv om de vurderede dette til at ligge lavt. Og ordlyden af spørgsmålet om, i hvilken

TABEL 4.1.

Mulighed for at fremlægge synspunkter for politikere og politikeres vægt på disse synspunkter. 2000. Gennemsnit på skala 0-10

	BORGERNES MULIGHED FOR AT ..		EGNE MULIGHEDER, SAMMENLIGNET MED ANDRE	
	Fremlægge synspunkt	Blive lyttet til	Fremlægge synspunkt	Blive lyttet til
Danmark	5,45	4,27	5,23	4,76
Norge	3,87	3,27	4,10	3,85
Sverige	4,53	3,82	4,96	4,60
Schweiz	4,29	3,24	3,94	3,38
Holland	5,70	4,64	5,42	5,06
Tyskland (Vest)	3,87	3,49	3,87	3,86
Tyskland (Øst)	3,20	2,51	2,88	2,63
Spanien	2,84	2,52	3,70	3,53
Portugal	3,06	2,29	3,39	3,15
Slovenien	3,40	2,61	3,79	3,40
Rumænien	2,72	2,06	3,05	2,79
Moldova	2,66	1,99	3,21	2,99
Rusland	1,73	1,51	2,08	1,86

Spørgsmål: "Så vil jeg gerne høre, hvad De personligt mener om følgende:

- Hvor store muligheder har mennesker i almindelighed for at fremlægge deres synspunkter for politikere?
- Hvor stor vægt tillægger politikerne de synspunkter, som fremlægges af almindelige mennesker?

Jeg vil også gerne høre, hvad Deres personlige opfattelse er af følgende:

- Har mennesker som De selv større eller mindre mulighed end andre for at fremlægge Deres synspunkter for politikere?
- Har mennesker som Dem selv større eller mindre mulighed end andre for at få politikerne til at tage hensyn til Deres mening?"

Kilde: Medborgerundersøgelsen 2000 og CID-undersøgelserne.

grad politikerne lytter til borgerne i almindelighed, nærmer sig politisk mistillid. I praksis viser det sig dog, at borgernes vurdering af egen indflydelse hænger ret nøje sammen med, hvordan de vurderer borgernes indflydelsesmuligheder i almindelighed. I lande, hvor borgernes muligheder anses for små, (under)vurderer folk i reglen også deres egen indflydelse til at være lille sammenlignet med andre borgere. Hovedresultaterne er vist i tabel 4.1.

Både når det gælder egen kompetence og mulighederne for at vinde lydhørhed hos politikerne, oplever danskerne mulighederne som ganske gode.

Borgernes muligheder for at fremlægge synspunkter for politikerne vurderes gennemsnitligt til 5,45 på en skala fra 0-10. Det overgås kun af Holland, hvor tallet er 5,80. Både i Sverige (4,53) og i Norge (3,87) er gennemsnittet væsentligt lavere, og det gælder også Schweiz. Sammen med Vesttyskland (det tidligere Vest- og Østtyskland er gennemgående behandlet som to nationer i det følgende) ligger alle disse lande dog i den gode ende. Det modsatte yderpunkt er Rusland, hvor borgernes muligheder vurderes som uhyre små (1,73). I Rumænien og Moldova er det ikke stort bedre (2,66 og 2,72). I Østtyskland og Slovenien opleves mulighederne også som små, men dog højere end i Spanien og Portugal.

Rangordenen er næsten den samme, når det gælder vurderingen af politikernes lydhørhed. Også her finder vi Holland og Danmark i toppen efterfulgt af Sverige og Norge. Schweiz ligger lidt lavere på dette spørgsmål, næsten på niveau med Vesttyskland, der her står i endnu tydeligere kontrast til Østtyskland. I bunden finder vi de samme lande som før – specielt Rusland, Rumænien og Moldova.

Ikke overraskende føler danskerne gennemsnitligt, at de ligger lige omkring befolkningsgennemsnittet på disse spørgsmål – et mønster, der genfindes i Sverige og Holland. I de øvrige lande trækker den generelle afmagtsfølelse imidlertid hos flertallet i retning af en lidt urealistisk vurdering af at have færre påvirkningsmuligheder end gennemsnittet af borgerne.

UDVIKLINGEN OVER TID

Alt i alt er danskernes oplevelse af egen politisk kompetence og af at blive modtaget med lydhørhed hos politikerne ualmindelig høj sammenlignet med andre lande. Oplevelsen af politisk effektivitet synes også at være tiltaget over tid. Her må vi forlade os på valgundersøgelserne. Desværre vedrører tidsserierne udelukkende kompetenceaspektet, hvor to spørgsmål har været stillet helt tilbage til 1970, mens et bredere indeks med fire spørgsmål kun er anvendt siden 1994. Resultaterne er vist i tabel 4.2.

Der er – i hvert fald i forbindelse med folketingsvalgene – sket en betydelig stigning i befolkningens oplevede kompetence. I 1971 mente 80 pct. af vælgerne, at politik var kompliceret – i 1998 og 2001 var tallet 58 pct. På spørgsmålet, „Jeg ved så lidt om politik, at jeg egentlig ikke burde stemme“, var andelen af enige i 1990 blevet så lille, at spørgsmålet blev droppet. Spørgsmålet om, at politik er indviklet, er siden 1994 indgået i en skala sammen med et spørgsmål om at kunne tage stilling til politik samt

TABEL 4.2.

Udviklingen i politisk effektivitetsfølelse, 1971-2001. Opinionsbalancer. Procentpoint

	1971	1979	1990	1994	1998	2001
1. Undertiden er politik så indviklet, at folk som jeg ikke rigtigt kan forstå, hvad der foregår						
Helt enig	52	41	40	46	30	29
Delvis enig	28	25	30	27	28	29
Hverken enig eller uenig, ved ikke	4	13	8	8	13	13
Helt eller delvis uenig	16	21	22	19	29	29
Opinionsbalance: uenig minus enig	-64	-45	-48	-54	-29	-29
2. Jeg ved så lidt om politik, at jeg egentlig ikke burde stemme. (Opinionsbalance: uenig minus enig)	+58	+55	+69			
3. Gennemgående synes jeg egentlig ikke, det er så svært at tage stilling til politiske spørgsmål (Opinionsbalance: enig minus uenig)				+11	+23	+24
4. Jeg ved så lidt om EU, at jeg næsten har opgivet af følge med i, hvad der foregår (Opinionsbalance: uenig minus enig)			-3 ¹	-15	0	-8
5. Når politikerne diskuterer den økonomiske politik, forstår jeg kun en brøkdel af, hvad de snakker om (Opinionsbalance: uenig minus enig)				-10	+10	+12
Indeks af 4 spørgsmål (1,3,4,5) ²				-14	0	-1

Anm.: Aldersafgrænsningen er 21 år i 1971, 18 år de øvrige år. Opinionsbalancen giver, som vist ved spørgsmål 1, en enkel sammenfatning af hele fordelingen: Pct. uenige minus pct. enige viser overvægten, der finder politik ukompliceret. I 1971 fandt i alt 80 pct. af vælgerne politik indviklet, mens 16 pct. var helt eller delvis uenige. Det giver en opinionsbalance på minus 64 procentpoint.

1) Spørgsmål henviser til "EU's Indre Marked" (i stedet for blot "EU").

2) Additivt indeks fra -100 til +100, hvor helt enig = -100, delvis enig = -50 osv. Personer med tre eller flere ved ikke svar mv. = missing.

Kilde: Valgundersøgelserne.

to spørgsmål om at kunne forstå EU og økonomisk politik, jf. tabel 4.2. På EU-spørgsmålet konstateres ingen ændring fra 1990 til 2001; de øvrige spørgsmål viser en stigning i kompetence fra 1994 til 2001, men kan ikke fortælle noget om langtidstendenser.

Nu skal tallene tages med det forbehold, at der har været en faldende svarprocent, som kan være gået ud over de svageste. Desuden bygger tallene

på interviews foretaget i tilknytning til folketingsvalgene, hvor kompetencefølelsen kan være højere end ellers. På spørgsmålet, „Undertiden er politik så indviklet ...“, var opinionsbalancen i Medborgerundersøgelsen -34 mod -29 i valgundersøgelsen 2001, altså en mindre afvigelse. Afvigelsen er også ringe på spørgsmålet om at tage stilling (henholdsvis +18 og +24), men noget større på spørgsmålet om EU (henholdsvis -8 og -17) og temmelig stor på spørgsmålet om økonomisk politik (henholdsvis +12 og -12). Det kunne altså se ud til, at navnlig økonomisk politik bliver mere forståelig i forbindelse med valgkampe. Desværre har vi ikke tidsserier indsamlet mellem valgene, men der er grund til at tro, at udviklingen ville være nogenlunde parallel med den, vi ser ved valgene. Forsigtigt kan man konkludere, at der er en betydelig stigning i kompetencefølelsen på langt sigt og formentlig også en fortsat stigning i det sidste årti – men måske ikke helt så kraftig, som valgundersøgelserne peger på.

KOMPETENCEFØLELSE PÅ FORSKELLIGE NIVEAUER

Medborgerundersøgelsen rummer også spørgsmål om, hvor let eller svært det er at følge med i politikken på forskellige niveauer, og om hvor let eller svært det er at finde ud af, hvordan man skal gå frem, hvis man vil påvirke – svarende til henholdsvis videns- og kompetenceressourcer ovenfor. Ud over kommunalt, nationalt, europæisk og internationalt niveau har vi også medtaget den danske regerings stillingtagen forud for forhandlinger i EU, altså den nationale del af beslutningsprocessen vedrørende EU-beslutninger.

Interessant nok går der ikke noget skarpt skel mellem kommune og Folketing, når det gælder spørgsmålet om at følge med i, hvad der sker, jf. tabel 4.3. Faktisk har borgerne ifølge 2000-undersøgelsen en smule lettere ved at følge med i, hvad der sker i Folketinget, end i, hvad der sker i deres egen kommune. Det første finder kun 26 pct. svært, hvorimod 30 pct. mener, det er svært at følge med i kommunalpolitik. Derimod synes mange, det er svært at følge med i EU og international politik – hvor EU i øvrigt ikke opleves lettere end international politik. Det vanskeligste af alt er dog at følge med i den nationale del af beslutningsprocessen vedrørende EU. Det finder 63 pct. svært. Disse forskelle viser sig også i gennemsnitsværdierne på en skala 0-10 nederst i tabellen.

I øvrigt fandt man stort set samme mønster ved Demokrati fra Neden-undersøgelsen i 1998, hvor der blev anvendt verbale svarkategorier (Goul

TABEL 4.3.

Muligheder for at følge med og for at påvirke, på lokalt, nationalt og europæisk plan. Pct. samt gennemsnit på skala fra 0 til 10. Medborgerundersøgelsen 2000

HVOR LET ELLER SVÆRT ER DET AT ...	KOM- MUNE	FOLKE- TING	EU	DANSKE REGERING I EU	INTERNATIONAL POLITIK I ØVRIGT
følge med i, hvad der sker?					
- svært (0-4)	30	26	54	63	52
- middel (5)	18	18	19	15	18
- let (6-10)	52	56	27	22	30
op. bal.: let minus svært	+22	+30	-27	-41	-22
do. 1998 ¹	+27	+16	-50	-	-
finde ud af, hvad man skal gøre					
- svært (0-4)	40	62	81	80	-
- middel (5)	14	13	7	8	-
- let (6-10)	46	25	12	12	-
op. bal.: let minus svært	-6	-37	-69	-68	-
SAMME: GENNEMSNITSVÆRDIER PÅ SKALA 0-10					
Hvor let er det at følge med i, hvad der sker	5,59	5,74	4,19	3,70	4,32
Hvor let er det finde ud af, hvad man skal gøre for at påvirke	5,15	3,80	2,53	2,49	-

Anm.: Tallene i denne tabel afviger en anelse fra tidligere offentliggjorte tal, fordi ved ikke-svar er medtaget og kalibreret ud fra svar på andre spørgsmål.

1) 1998-resultaterne er fra Demokrati fra neden-undersøgelsen, hvor der er anvendt samme spørgsmålsformulering, men svarkategorierne meget let, ret let, ret svært, meget svært.

Spørgsmål:

1. Hvor let eller svært synes De, det er for Dem at følge med i ... (a) hvad der sker i kommunalpolitikken i Deres kommune? (b) hvad der sker i Folketinget? (c) hvad der sker i EU? (d) hvad der sker i international politik i øvrigt? (e) hvordan den danske regering tager stilling, når den skal forhandle med andre regeringer i EU?

2. Lad os forestille os, at De stærkt ønskede at påvirke en beslutning på et af de områder, jeg nu vil læse op. Hvordan tror De, på en skala fra 0-10, at De ville kunne finde ud af, hvordan De skulle gå frem, og hvad De skulle gøre, hvis De havde et stærkt ønske om at påvirke ... (a) en beslutning, der skulle træffes i kommunalbestyrelsen? (b) en beslutning, der skulle træffes i Folketinget? (c) en beslutning, der skulle træffes i EU? (d) den stilling, som den danske regering tager forud for en forhandling i EU?

Andersen, 2000b) – blot blev det kommunale niveau vurderet en anelse lettere, og folketingsniveauet en smule sværere ved den lejlighed. EU blev dengang vurderet endnu sværere end i 2000.

Ved samme lejlighed blev svarpersonerne også spurgt, om de følte, de havde „tilstrækkelig viden til at kunne tage stilling til det, der foregår“, eller om de „ikke ved nok“, når det gjaldt kommunalpolitikken i egen kommune, Folketinget og EU. Her var folk i øvrigt overraskende beskedne: 44 pct. mente, de havde tilstrækkelig viden om kommunalpolitikken, men 54 pct. mente ikke, de vidste nok. På folketingsniveauet var de tilsvarende cifre henholdsvis 40 og 58 pct. Og på spørgsmålet om EU tilkendegav kun 14 pct., at de havde tilstrækkelig viden – 83 pct. følte ikke, de vidste nok. Desværre blev de samme spørgsmål ikke gentaget på institutionsniveau, men der blev spurgt om kendskab til det, der foregår i bestyrelsen, hvor svarpersonerne kunne svare „meget stort“, „ret stort“, „ret lille“ eller „meget lille“. Bedømt herudfra synes vidensniveauet højere, men ikke radikalt meget højere end kendskabet til kommunal- og landspolitik: 39 pct. af forældrene angav „ret lille“ eller „meget lille“ kendskab til daginstitutionsbestyrelsens arbejde, og for skolebestyrelsens vedkommende var tallet 48 pct. Omvendt mente henholdsvis 56 og 51 pct., at de havde „ret stort“ eller „meget stort“ kendskab.

Men ét er at følge med, et andet at kunne finde ud af, hvordan man kan gå frem, og hvad man kan gøre. Det sidste er sværere. På det kommunale plan er det dog ikke *meget* sværere. 40 pct. mener, det vil være svært, mens 46 pct. finder det let. Derimod ville 62 pct. have svært ved at finde ud af, hvad man skulle gøre i forhold til Folketinget, og 80–81 pct. ville have svært ved at finde ud af, hvad man skulle gøre i forhold til EU eller i forhold til den danske regerings stillingtagen forud for EU-forhandlinger. Sagt lidt groft: Kommunalpolitikken føler flertallet både, de kan overskue og påvirke. Folketingspolitikken kan de overskue, men det kniber med påvirkningsmulighederne. Og over det nationale niveau kan de fleste hverken rigtigt overskue eller påvirke politikken. Vi har ikke stillet et helt tilsvarende spørgsmål vedrørende institutionsniveauet. Men ud fra resultaterne i kapitel 8 er der næppe tvivl om, at folk ville finde det endnu lettere at handle på institutionsniveau end på kommunalt niveau.

I 1998-undersøgelsen blev dette udbygget med nogle konkrete spørgsmål. Således svarede 73 pct., at de ville have meget let eller ret let ved at „formulere en skrivelse til kommunen, hvis (de) ønskede at klage over kommunens behandling (af dem selv eller deres familie) i en bestemt sag“ – 18 pct. svarede „ret svært“ og fem pct. „meget svært“. 79 pct. ville have let ved at „finde ud af, hvem et sådant brev skulle sendes til“ – her ville 17 pct. have vanskeligheder. 63 pct. ville have let ved at „skrive et læserbrev

til en lokal avis“ – det fandt 31 pct. (lidt) svært. Og endelig delte svarpersonerne sig i to lige store grupper (48 pct. i hver), når de blev spurgt, om de ville have let eller svært ved at „tage ordet på et offentligt møde“ (Goul Andersen, 2000a). Svarene afspejler, at de fleste føler sig rimeligt udrustede til at gøre sig gældende på lokalt plan. Både dette og den generelle følelse af godt at kunne overskue politik svarer i øvrigt ret nøje til resultaterne af en kvalitativ undersøgelse af befolkningens oplevelse af magtforholdene i samfundet og af deres egen rolle heri (Kristensen, 2003).

LYDHØRHED PÅ FORSKELLIGE NIVEAUER

I 1998-undersøgelsen blev der også stillet spørgsmål om lydhørheden på forskellige niveauer. Der blev spurgt dels om muligheden for at komme til orde, dels om tilliden til, at man ville blive lyttet seriøst til. De sidstnævnte spørgsmål blev også stillet til brugere af daginstitutioner og skoler. Som det fremgår af tabel 4.4, er oplevelsen af lydhørhed i institutionerne meget høj – i alt 86-87 pct. har „meget stor“ eller „ret stor“ tillid til, at der bliver lyttet. Der er også rimelig forventning om, at der vil blive lyttet seriøst, når borgeren henvender sig på rådhuset med en rent privat sag – her er tallet dog kun 52 pct. De øvrige tal er ikke imponerende: Tilliden til, at der vil blive lyttet seriøst, falder til 46 pct., når det gælder henvendelse til et medlem af kommunalbestyrelsen – og til henholdsvis 23 og 12 pct., når det drejer sig om henvendelse til folketings- eller europaparlamentsmedlemmer. Vurderingen af mulighederne for at komme til orde over for medlemmer af Folketinget er tilsvarende skeptisk (25 pct. finder mulighederne gode), mens vurderingen er mere positiv, når det gælder medlemmer af kommunalbestyrelsen (56 pct.) – og særdeles positiv, når det gælder personalet på kommunekontoret (78 pct.).

Det kunne indvendes, at disse spørgsmål er for abstrakte og udelukkende går på individuel henvendelse. Derfor er også medtaget et enkelt spørgsmål, der henviser til, at borgere går sammen for at påvirke i en konkret sag. Den forventede lydhørhed viser sig her at være lidt højere: 59 pct. ventede meget gode eller ret gode muligheder for, at der ville blive lyttet seriøst, hvis borgere i lokalområdet gik sammen om en henvendelse til kommunen om forbedring af trafikikkerheden. Det er klart højere end ved individuel henvendelse til rådhuset eller til et kommunalbestyrelsesmedlem.

Endelig medtog 1998-undersøgelsen to spørgsmål om, hvor gode muligheder almindelige borgere har for at komme til orde i offentligheden

TABEL 4.4.

Ekstern effektivitet: Borgernes oplevelse af mulighed for at komme til orde og blive lyttet til. Demokrati fra Neden-undersøgelsen 1998. Pct. vandret

SPØRGSMÅL:	MEGET STOR	RET STOR	RET LILLE	MEGET LILLE	SLET INGEN	VED IKKE	PDI
Hvor stor tillid har De til, at der vil blive lyttet seriøst til det, De siger, hvis De henvender Dem ...							
a. til daginstitutionsbestyrelsen for at fremføre nogle synspunkter?	33	54	3	2	-	8	+82
b. til skolebestyrelsen for at fremføre nogle synspunkter?	31	55	7	3	-	4	+76
c. til rådhuset eller kommunekontoret med en sag, der angår Dem og Deres familie?	9	43	27	12	3	6	+10
d. til et medlem af kommunalbestyrelsen for at fremføre nogle synspunkter?	8	38	29	9	4	12	+4
e. til en folketingspolitiker for at fremføre nogle synspunkter?	3	20	29	23	11	14	-40
f. til en EU-politiker for at fremføre nogle synspunkter?	1	11	17	24	28	19	-57
SPØRGSMÅL:	MEGET GODE	RET GODE	RET DÅRLIGE	MEGET DÅRLIGE	VED IKKE	PDI	
Hvordan ser De alt i alt på Deres muligheder for at komme til orde ...							
a. over for personalet på kommunekontoret?	27	51	13	2	7	+63	
b. over for medlemmer af kommunalbestyrelsen?	14	42	23	4	17	+29	
c. over for medlemmer af Folketinget?	5	20	33	19	23	-27	
- Og hvordan ser De på almindelige borgeres mulighed for at komme til orde i offentligheden, når det gælder ...							
a. lokalpolitiske spørgsmål i Deres kommune?	10	54	24	4	8	+36	
b. landspolitiske spørgsmål?	4	28	40	14	14	-24	
c. – og hvis I i jeres lokalområde gik sammen ... ¹	11	48	25	9	7	+25	

1. Fulde formulering: "Og hvis vi tænker os, at I i jeres lokalområde gik sammen om at henvende jer til kommunen for at få forbedret trafiksikkerheden, hvordan ser De så på mulighederne for, at der bliver lyttet seriøst til jeres mening?"

Kilde: Goul Andersen (2000a: 59; 2000b: 133).

vedrørende henholdsvis lokal- og landspolitiske spørgsmål. Også her finder man et markant skel: Hele 64 pct. mener, der er gode muligheder, når det gælder lokalpolitiske spørgsmål, kun 32 pct. mener, der er gode muligheder, når det gælder landspolitikken.

Resultaterne vedrørende lydhørhed på forskellige niveauer er således endnu mere markante, end når det gjaldt handleressourcer: Når det gælder EU, føler kun få, at de er i stand til eller får mulighed for at „gøre en forskel“. På nationalt plan føler flertallet sig i stand til at følge med, men de har noget sværere ved at handle, og de har temmelig ringe forventninger om at blive lyttet til. På lokalt plan føler flertallet derimod både, at de kan følge med, at de kan handle, og at de vil blive taget alvorligt. Endelig gælder dette i endnu højere grad på institutionsniveau, hvor lydhørheden opleves som exceptionelt høj.

Ud fra en rationel kalkule af omkostninger og mulige fordele tilsiger det, at folk vil prioritere deltagelse i det lokale, og allerhelst på institutionsniveau, uanset om de måske er mere engagerede i politikken på landsplan. Nu er deltagelse næppe primært bestemt af sådanne kalkuler, men det er formentlig en medvirkende forklaring. Under alle omstændigheder synes det mere at være manglende tro på lydhørhed og usikkerhed om fremgangsmåde, end det er manglende kompetence eller engagement, der begrænser tilbøjeligheden til aktiv deltagelse på nationalt niveau.

S O C I A L E S K E L I O P L E V E D E P Å V I R K N I N G S M U L I G H E D E R

De ovennævnte sammenhænge er ikke voldsomt forskellige mellem forskellige samfundsgrupper. Der er dog en svag tendens til, at kvinder og lavtuddannede føler sig relativt bedre stillet i forhold til det kommunale niveau end i forhold til de øvrige. Men ellers er det mest iøjnefaldende aldersfaktoren, jf. tabel 4.5. Således har de unge udpræget svært ved at følge med i kommunalpolitik. De 18-29-årige har endda lettere ved at følge med i international politik end i kommunalpolitik, mens EU-politik og kommunalpolitik rangerer lige, jf. tabel 4.5. Vi kan ikke umiddelbart ud fra tallene sige, om der her ligger en livscyklus- eller generationseffekt. Det ville være fristende at foreslå, at den unge generation, der er opvokset med europæisering og globalisering, vender ryggen mod kommunalpolitikken og føler sig mere hjemme i internationale forhold. Det er dog næppe hele forklaringen. Analysen i forrige kapitel bekræfter, at der er et – formentlig

TABEL 4.5.

Muligheder for at følge med i politik på forskellige niveauer. Gennemsnit på skala fra 0 til 10. 2000

HVOR LET ELLER SVÆRT ER DET AT FØLGE MED I, HVAD DER SKER?	KOMMUNE	FOLKETING	EU	INTERNATIONAL POLITIK I ØVRIGT	(N)
18-29 år	4,88	5,94	4,84	4,94	329
30-39 år	5,52	5,81	4,17	4,50	321
40-49 år	6,39	6,21	4,44	4,66	290
50-59 år	6,29	5,94	4,48	4,51	288
60-69 år	6,13	5,56	3,91	4,19	188
70 år +	5,50	5,33	3,60	3,51	224

HVOR LET ELLER SVÆRT ER DET AT FINDE UD AF, HVAD MAN SKAL GØRE?	KOMMUNE	FOLKETING	EU	INTERNATIONAL POLITIK I ØVRIGT	(N)
18-29 år	4,49	3,54	2,39	-	329
30-39 år	5,68	4,04	2,54	-	321
40-49 år	6,06	4,18	2,74	-	290
50-59 år	5,77	4,43	3,02	-	288
60-69 år	5,23	3,74	2,48	-	188
70 år +	4,83	3,70	2,17	-	224

Anm.: Se tabel 4.3.

generationsbestemt – fald i interesse for kommunalpolitik i de yngre generationer. En medvirkende forklaring kan være, at unge flytter mere rundt end tidligere og stifter familie senere. Det er sandsynligt, at forholdet til lands- og international politik læres gennem uddannelse og medier, mens forholdet til kommunalpolitik i højere grad er bestemt af praktiske erfaringer. Når det gælder EU- og international politik, er det også nærliggende at forestille sig, at en generationsforskel kan spille ind. I givet fald rækker det dog kun til vidensressourcerne. Når det gælder handlerressourcer, er forholdet det samme overalt: Det er de midaldrende, der har lettest ved at finde ud af, hvad de skal gøre – også i forhold til EU. Og som nævnt er det påfaldende, at de unges viden tilsyneladende ikke ledsages af større engagement i politik på EU-niveau.

Til belysning af sociale skel i oplevede påvirkningsmuligheder har vi også det omtalte spørgsmål om svarpersonens påvirkningsmuligheder sammenlignet med andre. Der er som nævnt både spurgt om muligheder for at

frelægge synspunkter for politikere og om, hvor megen vægt politikere tillægger sådanne synspunkter. Da korrelationen mellem svarene er så høj som $r = 0,82$, giver det ikke mening at behandle spørgsmålene særskilt, selv om de teoretisk set burde måle to forskellige aspekter (intern og ekstern *efficacy*). Vi har derfor dannet et additivt indeks. Videre er der dannet et additivt indeks for spørgsmålene om at kunne overskue politikken på forskellige niveauer og for at kunne finde ud af, hvad man skal gøre (kompetence- og handlingsaspektet af politisk *efficacy*). De to dimensioner kommer ud klart adskilt i en faktoranalyse, men korrelationen er så høj ($r = 0,44$), og variationerne undtagen i ét tilfælde så ensartede, at de er behandlet som et samlet indeks (undtagelsen er de ovenfor omtalte aldersvariationer). Endelig er de fire spørgsmål fra valgundersøgelserne samlet til et indeks. De udgør rent teknisk en glimrende skala (reliabilitetskoefficienten alfa ligger altid tæt på 0,80), men det bør bemærkes, at to af fire spørgsmål handler om henholdsvis økonomisk politik og EU, hvilket påvirker placeringen af bestemte grupper – navnlig „diskriminerer“ indekset mod kvinder.

Resultaterne er vist i tabel 4.6 og 4.7. Kønsforskellene er moderat store, når vi ser på hele befolkningen, men ret ubetydelige, når vi udelukkende ser på erhvervsaktive. Undtagelsen er indekset fra valgundersøgelserne – forklaringen er, at mænd har det væsentligt nemmere med økonomisk politik og EU end kvinder. Men på de to øvrige er der ingen signifikant kønsforskel. Aldersforskellen er til gengæld den samme overalt: En moderat tendens til, at midaldrende har højest *efficacy*. Uddannelse er dog uden sammenligning den afgørende variabel. Også stilling har effekt, men en stor del af stillingseffekten forklares af uddannelse, ikke omvendt.

Det sidste kan måles ved eta- og beta-koefficienter, der går fra 0 (ingen sammenhæng) til 1,00 (total sammenhæng); beta-koefficienten angiver effekten „alt andet lige“, når der tages højde for andre faktorer. Ved kontrol for uddannelse skrumper effekten af stilling fra $\eta = 0,26$ til $\beta = 0,13$ på det første indeks, fra $\eta = 0,28$ til $\beta = 0,13$ på det andet og fra $\eta = 0,37$ til $\beta = 0,20$ på det tredje. Derimod påvirkes effekten af uddannelse kun lidt: Det er altså uddannelse, der forklarer en stor del af effekten af stilling, ikke stilling, der forklarer effekten af uddannelse. Endelig har det ingen betydning, om man er ansat i den offentlige eller den private sektor. De oprindelige (små) sektorforskelle skyldes alene, at offentligt ansatte er lidt bedre uddannet.

Vi har i anden sammenhæng undersøgt de sociale skel i påvirkningsmuligheder på henholdsvis lokalt, nationalt og overnationalt niveau med særligt

TABEL 4.6.

Sociale variationer i politisk effektivitetsfølelse. 2000. Gennemsnitsværdier

	OVERSKUE OG HANDLE (SKALA 0-10)	PÅVIRKNINGS- MULIGHEDER SAMMENLIGNET MED ANDRE (SKALA 0-10)	HOLDNINGS- INDEKS AF FIRE SPØRGSMAÅL (-100 TIL +100)	(N)
Mænd	4,46	5,20	0	823
Kvinder	3,93	4,79	-22	817
18-29 år	4,02	4,85	-10	329
30-39 år	4,17	5,11	-3	321
40-49 år	4,47	5,37	-2	290
50-59 år	4,52	5,39	-7	288
60-69 år	4,07	4,54	-18	188
70+ år	3,74	4,36	-32	224
Laveste uddannelse	3,63	4,32	-41	341
Næstlaveste uddannelse	3,80	4,21	-29	351
Middel	4,12	4,98	-5	164
Næsthøjeste uddannelse	4,31	5,25	-3	469
Højeste uddannelse	5,05	6,12	+29	315
Ufaglært arbejder	3,97	4,56	-33	152
Faglært arbejder	3,73	4,42	-21	115
Lavere funktionær	4,14	5,15	-9	459
Højere funktionær	5,14	6,17	+32	198
Selvstændig	4,34	5,56	-3	99
Privat sektor	4,19	5,08	-7	706
Offentlig sektor	4,53	5,46	0	357
Eta-koefficienter				
Køn	0,16	0,10	0,20	
Alder	0,15	0,17	0,18	
Uddannelse	0,29	0,33	0,44	
Stilling (kun erhvervsaktive)	0,27	0,28	0,38	
Offentlig/privat sektor (erhvervsaktive)	0,10	0,09	0,06	

Anm.: De tre første linjer i nederste del af tabellen henviser til samtlige erhvervsaktive. Alle sammenhænge er statistisk signifikante. Spørgsmålsformuleringer: For det første indeks, se tabel 4.2. For det andet indeks, se tabel 4.1. Det tredje indeks bygger på de samme fire spørgsmål som i valgundersøgelserne, jf. tabel 4.2 (spørgsmål 1, 3, 4 og 5).

TABEL 4.7.

Sociale variationer i politisk effektivitetsfølelse, før og efter kontrol. 2000. Kun erhvervsaktive. Eta- og beta-koefficienter (MCA-analyse)

	OVERSKUE OG HANDLE		PÅVIRKNINGSMULIGHEDER SAMMENLIGNET MED ANDRE		HOLDNINGS-INDEKS	
	Eta	Beta	Eta	Beta	Eta	Beta
Køn	0,06	0,08*	0,04	0,06	0,16	0,19*
Alder	0,16	0,14*	0,15	0,13*	0,14	0,14*
Uddannelse	0,27	0,22*	0,30	0,26*	0,42	0,33*
Stilling	0,26	0,13*	0,28	0,13*	0,37	0,20*
Sektor	0,10	0,04	0,08	0,02	0,06	0,02
R ² (pct.)	12,0		13,3		25,7	

Anm.: * signifikant på 5 pct.-niveau (de fleste er dog signifikante på 0,1 pct.-niveau). Eta udtrykker sammenhængens styrke og varierer mellem 0 (ingen sammenhæng). Beta udtrykker tilsvarende sammenhængens styrke, når der kontrolleres for alle andre variable.

henblik på effekten af uddannelse (Goul Andersen, 2000a; 2003b: 128–132). Man kunne forvente, at uddannelseseffekterne ville tiltage, efterhånden som man bevægede sig fra det lokale til det overnationale niveau. Men det afgørende skel synes at gå mellem det lokale og det nationale niveau. Der er ikke stærkere uddannelseseffekter på EU-niveau eller i forhold til international politik, end der er på nationalt niveau – ifølge Demokrati fra Neden-undersøgelsen i 1998 er effekten den samme (Goul Andersen, 2000a), og ifølge Medborgerundersøgelsen 2000 er effekten endda stærkest på det nationale niveau. Måske fordi alle grupper har ret svært ved at forholde sig til det europæiske og det internationale niveau.

RELATIVT LAV MAGTDISTANCE – MEN STOR SPREDNING

Analysen bekræfter, at Danmark er et land med relativ lav magtdistance, hvor borgerne føler rimelig gode muligheder for at følge med i politik og øve indflydelse sammenlignet med mange andre lande. Men det er dog en konklusion med væsentlige nuancer, idet der er stor spredning på mange planer: mellem følelse af påvirkningsmuligheder på forskellige niveauer, mellem forskellige aspekter af denne følelse – og mellem forskellige samfundsgrupper. I analysen heraf er også inddraget nogle spørgsmål, der har

en substantiel fortolkning, frem for udelukkende skalakonstruktioner til rangordning mellem individer. I så henseende har analysen dog en foreløbig og til dels illustrativ karakter (se for en uddybning af diskussionen Goul Andersen, 2000a).

Sondringen mellem vidensressourcer, handleressourcer (intern *efficacy*) og lydhørhed (ekstern *efficacy*) på forskellige niveauer forekommer nyttig. Når det gælder vidensressourcer, synes der ikke at være de helt store forskelle på institutionsniveau, kommunalt niveau og landspolitikken – derimod er oplevelsen af utilstrækkelig viden og manglende evne til at overskue EU meget iøjnefaldende. Når det gælder handleressourcer, er der en klar differentiering mellem lokalpolitik og landspolitik – og videre til politik på EU-niveau. Og forventningen om lydhørhed følger en særdeles stejl kurve fra institutionsniveau, hvor den er overmåde stor, over kommunalt niveau, hvor den er moderat, til folketings- og EU-niveau, hvor den vurderes som meget ringe. Når det gælder lydhørhed, går grænsen mere mellem det lokale og det nationale niveau end mellem det nationale niveau og EU.

At nærhedsfaktoren er vigtig, er ikke overraskende. At nærhedsfaktoren differentierer forskelligt, alt efter om vi taler om vidensressourcer, handleressourcer eller lydhørhed, er lidt mere bemærkelsesværdigt. Men navnlig er implikationerne interessante. For der er en mangel på sammenfald mellem borgernes engagement (jf. kapitel 3), kompetence og faktiske deltagelse (jf. nedenfor). At deltagelsen, som vi skal se, er størst i de nære deltagelsesformer, skyldes ikke manglende engagement i politikken på nationalt plan (og for den sags skyld på EU-plan). Det skyldes heller ikke manglende kompetence i form af vidensressourcer (i hvert fald ikke, når det gælder politik på nationalt plan). Borgerne er *ikke* mere engagerede i det lokale og det nære, end de er i politikken på nationalt niveau. Tværtimod er det politikken på landsplan, der interesserer danskerne mest. Og borgerne føler *ikke*, det er sværere at tage stilling til politikken på landsplan, end det er at tage stilling til lokale spørgsmål. Det synes især at være handleressourcer og oplevet lydhørhed, der adskiller borgernes følelse af at kunne gøre en forskel på nationalt og på lokalt plan. Kun EU-niveaue er ramt af afmagtsfølelse på alle dimensioner – og i tillæg af begrænset interesse.

Selv om der er store sociale skel i deltagelsen også på lokalt plan, så er det som sagt her, folk føler, de har størst mulighed for at blive lyttet seriøst til – og det er klart her, de sociale skel er mindst, når det gælder borgernes mulighed for at forstå og følge med. EU ligger fjernere og er sværere at forstå – men de sociale skel er mindst lige så store, når det gælder borger-

nes følelse af at kunne overskue og forstå politikken på nationalt plan. Det sætter også et spørgsmålstejn ved den demokratiseringsstrategi, der går ud på at bringe politikken så tæt som muligt på borgerne. Det er et klart plus både for deltagelsen og for ligheden i deltagelsen. Men borgerne er hverken uengagerede eller uvidende i forhold til politikken på landsplan. Det er denne, der står i centrum for danskernes interesse – også i højere grad end i de fleste andre lande. Men den indflydelse på implementeringen, som nærhedsstrategien lægger vægt på, vil normalt *ikke* kunne kompensere for eventuel manglende indflydelse på de politiske beslutninger (politikens input-side) på nationalt niveau.

At borgernes engagement og kompetence i forhold til beslutninger på nationalt niveau ikke rigtigt har mulighed for at materialisere sig i politik, er måske en af de største demokratiske udfordringer for det danske samfund. En anden hovedudfordring er afmagtsfølelsen i forhold til EU. I hvilken grad og på hvilken måde, den førstnævnte udfordring skal vurderes som et problem, vil dog også afhænge af, om det politiske system formår at træffe beslutninger, der nyder legitimitet i befolkningen. Det vender vi tilbage til i kapitlet om tillid og tilpasning.

NOTER

1. Almond & Verba (1963: 136-137) sondrer tilsvarende mellem objektiv og subjektiv politisk kompetence.

VALG OG PARTIER

Valg og partier er de traditionelle kanaler for politisk indflydelse – og engang stort set de eneste, man interesserede sig for i studier af politisk deltagelse. De er også centrale: Demokrati er ikke muligt uden valg og næppe heller uden partier. I de fleste lande er både valgdeltagelsen og partimedlemskabet imidlertid gået tilbage. Flere har også leget med ideen om demokrati uden partier (Andersen, 1990), men der er dog almindelig enighed om, at partierne ikke er på vej til at forsvinde (Dalton & Wattenberg, 2002b; Elklit, 2003b).

Partiernes situation diskuteres ofte ud fra en opdeling af partiernes funktioner eller opgaver, hvor nogle af de opgaver, der typisk fremhæves i litteraturen, er vist i figur 5.1. Partierne har lidt et voldsomt tab af medlemmer, og de har mistet mange af deres traditionelle opgaver – først og fremmest som *mobiliseringskanal* og som *forbindelsesled* til vælgerne. Men andre opgaver består. Partier er uomgængelige til at strukturere vælgerens valgmuligheder, til at repræsentere vælgerne i parlament og regering – og til at stå til ansvar for vælgerne (Goul Andersen, 1998a: 27-34; Dalton & Wattenberg, 2002a; Bille, 2003a).

Partierne har kort sagt ændret sig fra det, man har kaldt *massepartier* (som også var klassepartier), til det, nogen har kaldt centralstyrede massepartier, mediepartier, kartelpartier, netværkspartier eller noget helt femte. I hvert fald til en type partier, der har langt færre medlemmer, er mere professionaliserede, mere medieorienterede og mere entydigt styret oppefra og ned (Andersen, 1980; Panebianco, 1988; Pedersen, 1989; Katz & Mair, 1995; Heidar & Saglie, 2003).

Konsekvenserne af denne omdannelse af de politiske partier finder mange til gengæld demokratisk bekymrende (Pettersson et al., 2000). For selv om deltagelsen stiger på andre områder, specielt i forhold til offentlig service og den offentlige forvaltning, kan det ikke erstatte den påvirkning på det politiske systems input-side¹ – og ud fra et *helhedssyn* – som partierne ideelt

FIGUR 5.1.

Partiernes opgaver før og nu

	TRADITIONELT	I DAG
Vælgerplan	Mobiliserer vælgere til politik	(Ringe mobiliseringsevne)
	Interesseartikulation: Fører befolkningsgrubbers krav frem til det politiske system	(Løse forbindelser, mere medieorientering)
	<i>Strukturerer stemmeafgivningen til et overskueligt antal alternativer</i>	Fortsat vigtig, men sværere at strukturere
Organisationsplan	Tovejskommunikation mellem valgte og borgerne	(Meningsmålinger i stedet)
	Udbredelse af partiets ideologi	(Har man medier til)
	Politisk uddannelse/kvalificering af borgerne	(Kun få medlemmer)
	Interesseaggregation: Samordner interesser	Fortsat helhedssyn
	<i>Rekruttering af politiske ledere</i>	Rekrutteres fortsat i høj grad via partiforeningerne
	Politisk dagsordensfastsættelse	(Medlemsparti ikke afgørende)
Parlamentarisk plan/ Regeringsplan	<i>Organiserer regering og opposition</i>	Fortsat vigtig
	<i>Holder regeringer ansvarlige</i>	Fortsat vigtig
	Formulerer offentlig politik	Fortsat vigtig, men topstyret uden om partiorganisation

Anm.: Opgaver markeret med kursiv er fortsat centrale.

set repræsenterer. Og selv om politikerne kan kommunikere med vælgerne via medier – og meningsmålinger – er det en noget tynd erstatning for tovejskommunikationen via de politiske partier. Desuden har partierne sammen med fagforeninger og landbrugets foreninger traditionelt tjent til mobilisering af ressourcetsvage grupper, så de sociale skel i den politiske deltagelse har været små. Det sidste gælder også valgdeltagelsen, der ikke blot er central for styrets repræsentativitet og legitimitet, men netop også har bidraget til ligheden i deltagelsen, fordi de sociale forskelle i valgdeltagelsen har været små.

Derfor er faldende valgdeltagelse og partimedlemskab demokratiske fare-signaler – også selv om det politiske engagement ikke er faldende. Men hvordan ser det ud med valgdeltagelsen og det faldende partimedlemskab i Danmark, hvordan fordeler det sig socialt, hvad er årsagerne til disse ændringer – og hvad er konsekvenserne?

VALGDELTADELSE OG PARTIMEDLEMSKAB I HISTORISK OG KOMPARATIVT PERSPEKTIV

Danmark hører til de lande, hvor valgdeltagelsen tidligt blev temmelig høj. Allerede i 1920 – længe før de øvrige nordiske lande – var valgdeltagelsen over 75 pct. (Goul Andersen & Hoff, 2001: 35), og de 80 pct. blev nået allerede i begyndelsen af 1930'erne. Indtil 1970 lå Danmark stort set altid i top i Norden, men fra 1970 svingede Sverige sig op på et endnu højere niveau. Det var i øvrigt sammenfaldende med, at parlaments- og kommunalvalg blev slået sammen, hvilket også kan have styrket valgdeltagelsen ved parlamentsvalgene; også den danske valgdeltagelse steg ved valget i 2001, hvor der blev afholdt kommunalvalg samtidigt.

I Norden har den faldende valgdeltagelse været stærkest i Finland, hvor Martikainen og Wass (2002) på basis af registerdata peger på en klar generationseffekt. Den lavere valgdeltagelse har også været ganske tydelig i Norge og Sverige, hvor valgdeltagelsen ved de første valg i 2000-årene var henholdsvis 75 og 80 pct. – bedre end Finlands 65 pct. (lidt højere, hvis man fraregner finske statsborgere, der bor i udlandet), men langt fra Danmarks 87 pct. ved valget i 2001.

Som det fremgår af tabel 5.1., er den faldende valgdeltagelse et generelt fænomen, der er slået igennem i stort set alle lande. Typisk er valgdeltagelsen omkring år 2000 en halv snes pct. lavere end på toppen i 1960'erne eller 1970'erne. I Schweiz var man ganske tilfredse med, at valgdeltagelsen atter nåede over 45 pct. ved valget i oktober 2003, og selv om dette land er et yderpunkt, så er en valgdeltagelse omkring to tredjedele ved at være ganske udbredt (International IDEA, 2003). Danmark ligger i dag i top blandt de lande, der ikke har stemmepligt. Og efter lavpunktet i 1990, hvor valgdeltagelsen „kun“ var 82,8 pct. – det laveste siden 1953 – er det faktisk gået frem fra valg til valg, i 1994, 1998 og 2001. Der er altså en dansk afvigelse at forklare – om det så er Danmark generelt, eller det er valgene i 1998 og 2001, der er „afvigende“, er mere usikkert.

Inden vi går over til at diskutere mulige forklaringer på den danske afvigelse, skal vi kort se på tallene for partimedlemmer. Her blev Danmark helt frem til slutningen af 1980'erne set som en „afviger“ i Norden (Sundberg, 1987), fordi medlemskabet gik tilbage, jf. tabel 5.2.

Men for mange partier i de tre øvrige lande var nedturen allerede i gang (Goul Andersen & Hoff, 2001: 53), og i 1990'erne slog det for alvor igennem også i de øvrige nordiske lande, i Sverige efter afskaffelsen af det kollektive medlemskab af Socialdemokratiet i 1990. Indtil da havde rundt

TABEL 5.1.

Valgdeltagelse i forskellige lande. Opgjort som gennemsnit pr. årti. Pct. af valgberettigede

	GENNEMSNI 1950'ERNE	GENNEMSNI 1960'ERNE	GENNEMSNI 1970'ERNE	GENNEMSNI 1980'ERNE	GENNEMSNI 1990'ERNE	SENESTE VALG
Danmark	81,8	87,3	87,7	86,0	84,5	87,1 (2001)
Sverige	78,7	86,4	90,4	89,1	85,0	80,1 (2002)
Norge	78,8	82,8	81,6	83,1	77,1	75,0 (2001)
Finland	76,5	85,0	78,2	73,9	67,4	65,3 (1999)
Tyskland ¹	86,9	87,1	90,9	87,3	79,7	79,1 (2002)
Frankrig	80,0	76,6	76,5	71,9	68,5	60,3 (2002)
do. præsidentvalg	-	80,7	84,2	83,8	79,7	79,7 (2002)
UK	80,3	76,6	75,0	74,1	74,7	59,4 (2001)
Holland ²	95,4	95,0	83,5	83,5	76,0	79,1 (2002)
Schweiz ³	69,0	64,2	52,3	48,2	43,8	45,6 (2003)
USA præsidentvalg ⁴	59,3	61,9	54,4	51,9	51,2	49,3 (2000)

1) Efter 1990 samlede Tyskland

2) Stemmepligt i 1950'erne og 1960'erne. 2002 refererer til første 2002-valg.

3) Kvinder fik valgret i 1971.

4) Pct. af VAP (Voting Age Population) på grund af de særlige amerikanske regler for registrering som valgberettiget. Stemmer i pct. af VAP ligger i Danmark ca. tre pct. under pct. af stemmeberettigede. For øvrige lande er angivet pct. af stemmeberettigede.

Kilde: Goul Andersen & Hoff (2001); International IDEA (2003).

TABEL 5.2.

Partimedlemskab i Norden, udvalgte år. Pct. af valgberettigede

	CA. 1960	CA. 1970	1979	CA. 1985	CA. 1990	1992	1995	1999
Danmark	21,8	13,2	8,0	7,4	6,5	5,8	5,2	5,0
Sverige	22,0	19,6	23,5	23,6	9,2	8,8	8,2	6,6
Norge	13,1	13,1	12,6	14,2	12,5	10,7	8,5	7,1
Finland	18,9	17,2	15,3	14,3	12,4	11,9	11,6	10,1

Kilde: Goul Andersen & Hoff (2001: 52-53).

regnet hver syvende vælger været indmeldt i det svenske arbejderparti via deres fagforeningsmedlemskab. Faldet i partimedlemskabet er fortsat mest fremskredent i Danmark, men forskellen er efterhånden blevet ringe.

De nordiske lande har traditionelt sammen med Østrig og Schweiz haft den højeste partiorganisering i Europa, med op til en fjerdedel af vælgerne som medlemmer (Katz et al., 1992; Gallagher et al., 1992). Ellers har kun Italien og Holland ligget over 10 pct. – et niveau, der også kortvarigt blev

TABEL 5.3.

Partimedlemskab i forskellige lande. Pct. af valgberettigede

	ÅR	CA. 1980	CA. 2000	ÆNDRING I PCT. AF MEDLEMSTAL CA. 1980
Danmark	1980-1998	7,4	5,2	-26
Sverige	1980-1998	8,4	5,5	-28
Norge	1980-1997	15,3	7,3	-47
Finland	1980-1998	15,6	9,6	-34
Vesttyskland	1980-1999	4,5	2,9	-9
Frankrig	1978-1999	5,1	1,6	-65
Italien	1980-1998	9,6	4,0	-52
UK	1983-1997	3,8	1,9	n.a.
Holland	1980-2000	4,3	2,5	-32
Schweiz	1977-1997	10,7	6,4	-29
Østrig	1980-1999	28,5	17,7	-30
USA	1980-1998	4,1	1,9	-50

Kilde: Mair & Biezen (2002); Scarrow (2002). Estimerne afviger lidt, men hovedtendenserne er ens.

nået i UK og Belgien (Mair & Biezen, 2002; Scarrow, 2002). I Danmark kulminerede tallet i 1947 med 27 pct. (Bille, 2003a), men endnu i 1960 var andelen over 20 pct. I 2003 er man nede på ca. 180.000 medlemmer, svarende til ca. 4,5 pct. af vælgerne. Det er dog stadigvæk helt pænt efter international målestok – i mange europæiske lande er man i dag nede på et par pct., jf. tabel 5.3. Bortset fra (en overgang) Kristeligt Folkeparti, er danske partier stiftet efter 1945 typisk ikke nået over en organisationsprocent på et par pct.

Spørgsmålet er naturligvis, hvorfor det er gået sådan med valgdeltagelsen og partimedlemskabet, hvad konsekvensen er – og hvorfor Danmark siden 1990 tilsyneladende er en markant afvigelse, når det gælder tendensen til faldende valgdeltagelse.

FORKLARINGER PÅ FALDENDE VALGDELTADELSE OG PARTIMEDLEMSKAB

De mest udbredte forklaringer på faldende valgdeltagelse og partimedlemskab knytter sig til den generelle samfundsudvikling og er langt hen ad vejen de samme. Hertil kommer forklaringer på, hvorfor valgdeltagelsen og partimedlemskabet varierer fra land til land – for valgdeltagelsens vedkommende bl.a. som en funktion af institutionelle forskelle (valgsystemet) og graden af forskel mellem de opstillede alternativer (Jackman, 1987; Jackman & Miller, 1995; Franklin, 1999; Blais, 2000). Graden af forskel mellem partierne er også en korttidsfaktor, der kan påvirke udsvingene fra valg til valg: Politiske begivenheder eller politiske mobiliseringsprocesser kan give folk en større tilskyndelse til at stemme. Det sidste er et perspektiv, der tager udgangspunkt i valgdeltagelse som et rationelt valg. Det er det normalt ikke, for der er en stærk norm om, at man *bør* stemme (Lewin, 1970: 64-67). Derfor møder folk normalt op på valgstedet uden at overveje, om det er umagen værd. Men hvis denne norm svækkes, kan de faktorer, der giver et incitament til at stemme, antages at få større betydning.

De mest gængse generelle forklaringer på faldende *langtidstendenser* er sammenfattet i boks 5.1, hvor det desuden er markeret, om de vedrører valgdeltagelse, partimedlemskab eller begge dele. Hertil kommer hypoteser om, hvad der får den enkelte til at stemme eller melde sig ind i et politisk parti, men vi skal koncentrere os om dem, der vedrører faldende deltagelse. Disse hypoteser implicerer typisk også, at de sociale forskelle øges, når deltagelsen falder – en klassisk antagelse i teorier om klassemobilisering

BOKS 5.1.

Typiske forklaringer på langtidstendens til faldende valg- og partideltagelse

FORKLARING (KILDE)	VALG	PARTI	KOMMENTARER/TEST
Faldende politisk interesse	x	x	Uholdbar: Præmissen er forkert
Manglende tid/større konkurrence om fritiden		x	Kan skyldes reel mangel på interesse
Ændrede værdier: postmaterialisme		x	Skulle give forkærlighed for græs-rødder og direkte demokrati
Ændrede værdier: mindre følelse af pligt til at stemme	x		Kan være symptom på noget andet
Ændrede værdier: individualisme		x	Vil tage stilling selv og ikke følge partilinjen
Svækket klassemobilisering og klasseparti tilknytning	x	x	Faldende partiidentifikation, stigende omskiftelighed. Skulle give stigende social ulighed i deltagelsen. Men navnlig bortfald af passive medlemmer
Stigende ulighed og marginalisering	x		
Forældet organisationsform		x	Partiarbejde kedeligt/ineffektivt
Topstyrede mediepartier	x	x	Skulle give stigende følelse af, at partierne er ens, samt manglende følelse af indflydelse
Personfikserede valgkampe, statsfinansierede partier = mindre behov for medlemmer		x	Partierne dog stadig ivrige efter at hverve medlemmer
Mere komplicerede skillelinjer	x	x	Sværere at repræsentere vælgerne. Faldende politisk tillid/ sværere at finde et parti, man kan støtte 100 pct.

Anm.: x markerer, hvilke(n) variabel hypotesen vedrører.

Kilde: Goul Andersen & Hoff (2001); Dalton & Wattenberg (2002).

(Korpi, 1981). To hypoteser kan vi på forhånd lade ude: For det første, at den faldende deltagelse afspejler faldende engagement; præmissen herfor er forkert, jf. kapitel 3. Og for det andet, at faldet i partimedlemskabet afspejler partiernes faldende incitament til at hverve medlemmer. Medlemmerne betyder godt nok mindre og mindre for såvel finansiering som udbredelse af partiets budskab (Schefold, 1995), men danske partier gør faktisk en del for at rekruttere medlemmer – og trods alt betyder det nok stadig *lidt* at have medlemmer som ambassadører for partiet (Pedersen, 2003).

TABEL 5.4.

Andel sofavælgere i pct., opdelt efter oplevelse af stemmeafgivning som borgerdyd

HVOR VIGTIGT ER DET AT STEMME VED VALGENE FOR AT VÆRE EN GOD SAMFUNDSBORGER?	UVEJET		VEJET		N (UVEJET)	
	1990	2000	1990	2000	1990	2000
Ikke vigtigt (0-5)	38	31	58	51	139	106
Ret vigtigt (6-8)	11	11	22	19	259	397
Meget vigtigt (9-10)	3	3	7	5	1497	1067
Andel af svarpersoner, der svarer "meget vigtigt" (9-10)					79 pct.	69 pct.

Anm.: I 1990 gik skalaen fra 1-10, i 2000 fra 0-10. Det påvirker dog næppe i væsentlig grad tilbøjeligheden til at svare med kategorierne 9 eller 10.

Kilde: Medborgerundersøgelserne.

FALDER VALGDELTADELSEN OGSÅ I DANMARK?

Som sagt er valgdeltagelsen i Danmark i de seneste år gået imod den generelle tendens til faldende valgdeltagelse. Spørgsmålet er så, hvordan dette skal fortolkes. Man kan forestille sig, at Danmark af den ene eller den anden grund helt har undgået den generelle tendens. Eller man kan forestille sig, at de generelle drivkræfter også slår igennem i Danmark, men bliver modvirket af andre (muligvis korttids-) faktorer.

Efter omfattende test af forskellige teorier fandt Teorell og Westholm (1999), at den eneste forklaring på den faldende svenske valgdeltagelse, der kunne bekræftes, var et fald i følelsen af pligt til at stemme. Det at stemme har altid været betragtet som en medborgerdyd (Lewin, 1970: 64-67), og nogle lande (Belgien, Italien, tidligere også Holland) har ligefrem gjort det til en lovmæssig pligt at stemme. Men hvordan er det egentlig gået med denne norm i Danmark, og hvordan påvirker det tilbøjeligheden til at stemme? Sammenhængen mellem syn på det at stemme og tilbøjeligheden til at gøre det er stærk, og den er den samme i 2000, som den var i 1990, jf. tabel 5.4. Relationen er også den samme, uanset om vi opvejer for underrepræsentationen af sofavælgere eller ej. Men forskellen er, at der i 1990 var 79 pct., der anså det at stemme for at være meget vigtigt (9-10), mens andelen i 2000 var faldet til 69 pct. Til gengæld var der for alle grupper en lidt større tilbøjelighed til at stemme i 1998 end i 1988.²

Men analysen peger ikke desto mindre på, at forudsætningerne for en faldende langtidstendens i valgdeltagelsen kan være til stede også i Danmark.

TABEL 5.5.

Oplevelse af stemmeafgivning som borgerdyd, opdelt efter alder. Pct.

	HVOR VIGTIGT ER DET AT STEMME VED VALGENE? (GENNEMSNIET PÅ SKALA)		(N)	
	1990	2000	1990	2000
Alle	9,02	8,75	2008	1631
18-29 år	8,77	8,09	382	327
30-39 år	9,05	8,65	413	318
40-49 år	9,12	8,83	387	290
50-59 år	9,11	9,02	254	287
60-69 år	9,25	9,15	267	188
70 år +	9,09	9,10	252	221

Anm.: I 1990 gik skalaen fra 1-10, i 2000 fra 0-10.

På skalaen for godt medborgerskab vurderes det at stemme gennemsnitligt til 8,75 i 2000. Det er ifølge CID-undersøgelsen (ikke vist) højere end i andre lande, men i 1990 var gennemsnittet 9,02. En lille del af faldet kan skyldes, at der i 2000 er benyttet en skala 0-10 i stedet for den gamle skala 1-10. Men som det fremgår af aldersopdelingen i tabel 5.5, tyder tallene for aldersgrupperne over 50 år på, at det ikke betyder ret meget – gennemsnittet er et fald på 0,06 for de tre alderskategorier over 50. Derimod er der et ret markant fald blandt de yngre, og det ligner en generationseffekt. I 1990 var det kun de 18-29-årige, der var „afvigende“ – og de lå kun lidt under aldersgrupperne over 30 år. Men i 2000 er afvigelsen for de 18-29-årige blevet væsentligt uddybet, mens skalaværdien for de 30-39-årige nu stort set svarer til værdien for de 18-29-årige 10 år tidligere. De 40-49-årige er kun marginalt påvirket, og for aldersgrupperne over 40 år i 1990 (de, der er over 50 år i 2000) er der så godt som ingen ændring og ingen aldersforskel.

Det kan tyde på, at den underliggende langtidstendens godt kan være den samme i Danmark som i andre lande, men at den måske er neutraliseret af andre faktorer, der gør, at danskerne ved de senere valg i stigende grad har følt, de har en grund til at stemme. Tallene peger i øvrigt samtidig på, at synet på borgerdyder ikke er en rent mekanisk afspejling af faktisk valgdeltagelse.

Inden vi går videre med spørgsmålet om, *hvad* der kan have modvirket en tendens til faldende stemmeafgivning også i Danmark, skal vi kort se på de

TABEL 5.6.

Andel sofavælgere, opdelt efter sociale kriterier. Pct. Vejede surveydata

	1966	1979	1990	1994	2001
Mænd	10	12	15	15	13
Kvinder	13	17	19	16	13
18-29 år	13	21	23	26	24
30-39 år	11	12	18	18	14
40-49 år	10	9	13	12	10
50-59 år	11	7	11	6	7
60-69 år		11	11	8	6
70+ år	12	20	21	18	16
Folkeskole 7-9 år	12	16	18	18	16
Realeksamen, 10. klasse	9	14	17	14	16
Studentereksamen, hf, hhx, htx	6	8	15	12	12
Ufaglært	12	21	24	29	20
Faglært	12	16	15	15	12
Funktionær	7	10	13	10	6
Selvstændig landbruger	8	11	4	7	0
Selvstændig i øvrigt	11	8	20	12	7

Kilde: Valgundersøgelserne samt for 1966 ældre Gallup-materiale. Samlet N: ca. 15000 i 1966; 2000 i 1979, 3000 i 1990, 4000 i 1994 og 7000 i 2001.

sociale skel i deltagelsen. Vi benytter her vejede data fra valgundersøgelsen. Da der er sket en ret kraftig opvejning, skal tallene ikke tolkes for håndfast. Bortset fra undersøgelser af kommunalvalg (Elklit et al., 2000; Togeby, 2003) er vi desværre i den situation, at vi siden Jeppesen og Meyers (1964) analyse af valgdeltagelsen i 1957 ikke har pålidelige oplysninger om, hvem der stemmer og ikke stemmer ved folketingsvalgene, og slet ikke om stillingsgrupper. Vi må bygge på vejede interviewdata frem for registre. Men da alt andet i øvrigt er konstant, kan man nok driste sig til at tolke ændringer over tid – eller mangel på samme – som relativt pålidelige. Tabel 5.6 viser de vigtigste variationer.

Ændringerne synes generelt at være ret små. Frem til 1990 synes der at have været flere sofavælgere blandt kvinder end blandt mænd, men denne forskel er nu helt forsvundet. Aldersforskellene er antagelig blevet lidt større.

Sænkning af valgretsaldere fra 21 til 20 og dernæst 18 år har en del af ansvaret for den faldende valgdeltagelse blandt 18-29-årige, men siden 1979 er der tilsyneladende også blevet en stigende forskel mellem valgdeltagelsen for 30-39-årige og for de 50-69-årige.

Effekten af uddannelse synes ikke umiddelbart øget, men det hænger dels sammen med aldersfordelingen, dels med den stigende tilgang til gymnasiale uddannelser, jf. nedenfor. Endelig antyder tallene, at der på langt sigt er blevet større forskel mellem funktionærers og arbejderes tilbøjelighed til at stemme. I undersøgelsen af 1957-valget var klasseforskellene forsvindende, i 1966 var der ifølge de vejede interviewoplysninger 12 pct. sofavælgere blandt faglærte og ufaglærte arbejdere, mod 7 pct. blandt funktionærer. I 1979 og 1990 synes der at have været dobbelt så mange sofavælgere blandt ufaglærte som blandt funktionærer, og i 1994 og 2001 er forholdet ca. tre til en mellem de to kategorier. Tendensen til stigende sociale skel svarer til svenske tal, der er tjekket med registeroplysninger (Bennulf & Hedberg, 1999 m.fl., citeret i Goul Andersen & Hoff, 2001: 38).

SOFAVALG SOM PROTESTHANDLING

At blive hjemme fra valgene er normalt udtryk for manglende interesse. Men det *kan* undertiden også udtrykke protest. Således blev vælgerne i Medborgerundersøgelsen spurgt, om de „nogen sinde var blevet hjemme fra et offentligt valg i protest“. Det svarede kun 10 pct. bekræftende på, og tallet var kun lidt højere blandt sofavælgere (12 pct.) end blandt dem, der angav at have stemt (9 pct.). Der er heller ikke større køns-, alders- eller uddannelsesmæssige forskelle, bortset fra at der kun var fem pct. „protest-sofavælgere“ i gruppen over 70 år. Politisk interesse er heller ikke afgørende: Selv blandt dem, der „slet ikke“ er interesserede i politik, er sofa-andelen kun 14 pct. Ikke overraskende er der en sammenhæng med syn på stemmeafgivning som en dyd – og med tilfredshed med demokratiet. Blandt de 20 pct. „meget tilfredse“ med demokratiet var kun fire pct. blevet hjemme i protest; blandt de 12 pct. „ikke særlig tilfredse“ er andelen 12 pct., og hos den lille minoritet på 2 pct., der „slet ikke“ er tilfreds, blev 37 pct. hjemme. Når det gælder partivalg, er protest-sofavalg sjældnest blandt VK-vælgere (seks pct.) og mest udbredt på højrefløjen: Dansk Folkeparti og FrP (18 pct.).

Mellem aktiv protest og manglende interesse kan tænkes en mellemform, hvor folk bliver hjemme, fordi de ikke oplever valgkampen og dens temaer

som særligt relevante. Valgets tema kan være en medvirkende forklaring på, at valgdeltagelsen i 2001 var så høj: Hele 30 pct. af de sofavælgere fra 1998, der stemte i 2001, gik til Dansk Folkeparti (Nielsen & Risbjerg Thomsen, 2003); det ser således ud til, at valgkampens hovedtema – indvandring – og Dansk Folkepartis mobilisering var med til at sikre en høj valgdeltagelse. Det kan godt tænkes, at netop skiftet i dagsorden fra økonomiske og fordelingspolitiske spørgsmål til værdipolitiske spørgsmål, først og fremmest indvandring, har haft en mobiliserende effekt på valgdeltagelsen i Danmark ved valgene fra 1994 og fremefter, og at dette kan have været med til at modvirke en underliggende tendens til faldende valgdeltagelse.³

PARTIDELTAGELSEN

Tilbagegangen i partiernes partimedlemskab er mere entydig. Og det er ikke kun medlemstallet, der er faldet. Det gælder også deltagelsen, jf. tabel 5.7. Nu som tidligere er der en ikke ringe overrapportering af medlemskab i survey-undersøgelser. Det skyldes måske, at partimedlemmer ikke siger nej til at blive udspurgt om politik. Men det kan også skyldes, at folk har glemmt, de er i restance – eller at de påtænker at melde sig ind igen. Denne overrepræsentation er dog forholdsvis konstant. Det så ud til i 1990, at andelen af *aktive* medlemmer ikke var faldet så drastisk som medlemstallet, og det blev bekræftet af stigende politisk interesse blandt partimedlemmer. Det sidste holder også i 2000, jf. tabel 5.8, men siden 1990 er aktivitetsniveauet ifølge Medborgerundersøgelsen dalet i takt med medlemskabet. Dette lave aktivitetsniveau bekræftes også af en stor undersøgelse af partiernes medlemmer (Bille & Elklit, 2003), der endda viser, at en overvægt af

TABEL 5.7.

Medlemskab og deltagelse i partier blandt 18-69 (70)-årige, 1979-2000. Pct.

	MEDLEM	AKTIVT MEDLEM
1971	16,7	8,1
1979	11,7	6,1
1990	9,4	5,8
2000	7,6	3,5

Anm.: Alle undersøgelser er surveybaserede og overdriver den reelle andel af partimedlemmer.

TABEL 5.8.

Politisk interesse blandt partimedlemmer, samt andel partimedlemmer opdelt efter politisk interesse. 18-69 (70)-årige, 1979-2000. Pct.

A. POLITISK INTERESSE BLANDT PARTIMEDLEMMER	POLITISK INTERESSE			(N)
	Meget	Noget	Kun lidt/slet ikke	
1971	27	50	23	228
1979	38	41	21	217
1990	53	34	13	207
2000	52	26	12	108

B. ANDEL PARTIMEDLEMMER EFTER POLITISK INTERESSE	POLITISK INTERESSE			I alt
	Meget	Noget	Kun lidt/slet ikke	
1971	33	25	9	17
1979	25	12	6	12
1990	25	9	3	9
2000	21	7	2	8

medlemmerne også *selv* oplever, at deres aktivitetsniveau er faldet inden for de sidste fem år (Pedersen & Hansen, 2003: 96). Som forfatterne udtrykker det, er „partideltagelsen i dobbelt fald“: Både medlemstallet og aktiviteten er gået ned i 1990'erne.

Partimedlemskabet bliver dog stadig mere koncentreret til de „meget“ politisk interesserede. Det skal desuden sammenholdes med, at medlemskabet ikke længere er livslangt – der er stor udskiftning. Således viste analysen af partiernes medlemmer i 2000, at 31 pct. var indmeldt inden for de sidste fem år (Elklit, 2003a: 51). Det betyder, at 18 pct. af danskerne er eller har været partimedlemmer. Det er et fald fra 27 pct. i 1979. Men blandt dem, der er „meget“ politisk interesserede, er der stadig 40 pct., som har været medlem af et politisk parti – et beskedent fald fra 45 pct. i 1979. Blandt „noget“ politisk interesserede har 18 pct. været medlemmer, og blandt de „kun lidt/slet ikke“ interesserede otte pct. De to sidste tal er faldet fra henholdsvis 29 og 20 pct. i 1979.

En overgang så det altså ud til, at medlemstilbagegangen var modvirket af en „kvalitetsforbedring“, så de tilbageblevne var væsentligt mere aktive. Det holder ikke længere, men der er dog sket et „kvalitetsløft“, ved at det i stigende grad er de politisk interesserede, der – ofte for en kortere periode

– går ind i et politisk parti. Den form for partimedlemskab, der bundede i vane eller loyalitet mere end politisk interesse, er det derimod gået stærkt tilbage for.

Partimedlemmernes sociale sammensætning er beskrevet i detaljer i Bille (2003b) på basis af en meget stor medlemsundersøgelse. Mønstrene er dog velkendte. Som den *eneste* kanal for politisk deltagelse er partierne forblevet mandsdominerede: Hele to tredjedele af medlemmerne er mænd – ganske som for 30 år siden, nærmest lidt mere – og navnlig *ældre* mænd: Ifølge Medlemsundersøgelsen er 40 pct. over 60 og to tredjedele over 50 år (tallene refererer til mænd og kvinder under ét).

Interessant er det også, hvordan det er gået med den sociale lighed. Her peger Medlemsundersøgelsen på en begyndende overrepræsentation af højtuddannede: 37 pct. har en studentereksamen (mod 29 pct. af vælgerne), og 44 pct. har en mellemlang eller lang videregående uddannelse (mod 25 pct. i befolkningen). Disse tal tyder altså på, at partideltagelse i stedet for som tidligere at modvirke den sociale ulighed i deltagelsen nu er med til at opretholde uligheden. Det er dog en nærliggende mistanke, at der kan have været en social skævhed med hensyn til besvarelse af skemaet. I hvert fald kan befolkningsundersøgelser ikke bekræfte, at den uddannelsesmæssige sammensætning skulle have ændret sig *så* meget, jf. tabel 5.9. Det bedste bud er derfor nok, at partideltagelsen ikke længere bidrager til at *udligne* de sociale skel. Tilbagegangen er særlig markant for arbejdere, mens de få tilbageblevne landmænd bakker trofast op som partimedlemmer. Det hænger sammen med en udvikling for Socialdemokraterne, som har kunnet iagttages i mange lande (Kitschelt, 1994): Tidligere var arbejderandelen højere blandt medlemmerne end blandt vælgerne, men i 2000 udgjorde faglærte og ufaglærte arbejdere ifølge Medlemsundersøgelsen kun 16 pct. af de socialdemokratiske medlemmer – 29 pct., hvis vi regner de ikke-erhvervsaktive fra – mens arbejderandelen af de erhvervsaktive socialdemokratiske vælgere ligger omkring de 50 pct. (Bille, 2003b: 40; Andersen & Goul Andersen, 2003b).

TABEL 5.9.

Andel partimedlemmer, opdelt efter sociale kriterier. Pct.

	1971	1979	1990	2000	2001
Mænd	21	14	12	13	11
Kvinder	13	8	7	5	6
18-29 år	7	5	4	2	5
30-39 år	13	8	6	5	5
40-49 år	17	13	9	8	9
50-59 år	23	17	14	13	13
60-69 år	25	15	11	14	12
70+ år	21	15	16	19	11
Folkeskole 7-9 år	17	12	11	11	9
Realeksamen, 10. klasse	16	10	8	8	8
Studentereksamen, hf, htx, hhx	8	11	8	7	9
Arbejder	13	7	5	3	4
Lavere funktionær	10	9	7	5	7
Højere funktionær	14	13	13	15	11
Selvstændig landbruger	58	44	41		(44)
Selvstændig i øvrigt	27	9	13	17	20

Kilde: Valgundersøgelsen 1971, valgundersøgelsen sammenlagt med massesurvey 1979, medborgerundersøgelse sammenlagt med Rockwool Fondens mistillidsundersøgelse 1990 (jf. Goul Andersen, 1993a), Medborgerundersøgelsen 2000, samt Valgundersøgelsen 2001.

MOTIVER FOR MEDLEMSKAB, IKKE - MEDLEMSKAB OG UDMELDELSE

Årsagen til nedgangen i partimedlemskabet kan ikke måles udelukkende ved at se på motiver. Men forklaringerne skulle i det mindste gerne være kongruente med motiverne. Og her taler vi om flere sæt motiver: motiver til at melde sig ind i et politisk parti, motiver for at melde sig ud og motiver til *ikke* at melde sig ind. Fordi det faldende partimedlemskab (også) er generationsbetinget, er det sidste måske det mest interessante: Hvad er det, der afholder navnlig unge fra at melde sig ind?

Motiver for at melde sig ind er belyst både i medborgerundersøgelser og i 2000-undersøgelsen af partimedlemmer. Der var været en del diskussion om sådanne motiver ud fra *rational choice*-teori (Whiteley & Seyd, 1996; 2002), hvilket dog forekommer at være et lidt fortænkt udgangspunkt. En analyse

fra 1979 viste, at de vigtigste motiver var „at give partiet en ekstra støtte ved at melde mig ind“ (54 pct.), efterfulgt af ideologiske motiver (støtte partiets ideologi/påvirke udviklingen i samfundet) (50 pct.) (Kristensen, 1980; Goul Andersen, 1993a). I den store medlemsundersøgelse fra 2000 er der benyttet andre kategorier, men det er dog tydeligt, at støttemotivet (46 pct.) er blevet svagere end henvisninger til partiets politik og ideologi eller ønske om at påvirke samfundet, der inspireret af *rational choice*-teori er opdelt på en lang række underkategorier, men hvor alene ideologien tæller 54 pct. (Elklit, 2003a). Forestillinger om, at folk mest melder sig ind for at få en politisk karriere, er overdrevne: Dette motiv optræder hos seks pct. af medlemmerne. Det samme gælder i øvrigt forestillinger om, at medlemmerne er stærkt ideologisk afvigende fra ikke-medlemmerne – de er ganske vist lidt mere yderligtgående (Kristensen, 1980; Nielsen, 2003), men derved adskiller de sig ikke stort fra de mest politisk interesserede vælgere, hvis holdningsmæssige profil også er skarpere end gennemsnittet.

Som allerede nævnt er partimedlemskab en alt andet end livslang foreteelse. Trods medlemmernes fremskredne alder fandt Elklit (2003b), at 31 pct. højest havde været medlemmer i fem år. Der er således en betydelig udskiftning, som man måske kunne fristes til at tro, skyldtes utilfredshed med indflydelsesmulighederne. Det er der dog ikke meget, der tyder på. Ifølge Medborgerundersøgelsen 1990 var medlemmerne overordentlig tilfredse med deres indflydelse (Goul Andersen, 1993a). Og 1979-undersøgelsen viste, at motiverne for udmeldelse normalt var manglende tid og faldende interesse (61 pct.) efterfulgt af politisk uenighed (33 pct.). Derimod var der kun tre pct., der begrundede udmeldelsen med manglende indflydelse.

Men hvad er det så, der giver den manglende „ilttilførsel“ utilstrækkelige indmeldelser? Det er der spurgt om både i 1990 og 1998. Svarene er ganske sigende, jf. tabel 5.10. Manglende interesse kommer ret langt nede på listen for begrundelser. Den vigtigste er, at folk hellere vil tage stilling fra sag til sag (59 pct.). Højt på listen kommer også mangel på partier at sympatisere med samt manglende tid (42 pct. i 2000). Endnu flere siger, at de hellere vil deltage lokalt – hvorimod deltagelse i græsrodsbevægelser (1990) ikke opleves som et alternativ. At partiarbejde er kedeligt, hører heller ikke til de vigtigste begrundelser. De to sidste observationer taler imod, at postmaterielle værdier skulle være en hovedforklaring – altså at folk ikke ønsker at deltage i traditionelt opbyggede foreninger a la partierne. Fordommen om, at partimedlemmer ikke har indflydelse, kommer også ret langt nede på listen. Alt i alt skal forklaringen nok næppe søges i egenskaber ved par-

TABEL 5.10.

Årsager til ikke at melde sig ind i et politisk parti. 1990 og 1998. Pct.

	MEGET STOR BETYDNING	RET STOR BETYDNING	IKKE BETYDNING	VED IKKE	I ALT MEGET + RET STOR BETYDNING, 1998	I ALT STOR + EN VIS BETYDNING 1990
a. Ikke interesseret i politik	9	15	66	10	24	36
b. Manglende tid	18	24	48	10	42	45
c. For kedeligt	12	23	50	15	34	38
d. Ingen partier at sympatisere med	19	23	46	12	42	-
d1. Ingen partier værd at støtte (1990)	9	16	58	17	-	25
e. Tage stilling fra sag til sag	29	30	29	12	59	59
f. Hellere græsrodsdeltagelse (1990)	4	8	69	19	-	12
g. Deltage lokalt i stedet	23	25	39	13	48	-
h. Ingen indflydelse som medlem (1990)	12	22	46	20	-	34

Spørgsmål:

a. Jeg interesser mig slet ikke for politik og derfor heller ikke for de politiske partier.

b. Jeg har ikke den fornødne tid til at gå ind i et politisk parti.

c. Den form for politisk arbejde, partierne laver, er kedelig og uinteressant.

d. Der er ingen af de nuværende partier, jeg sympatiserer fuldt ud med.

d1. Der er ikke nogen af de eksisterende partier, der er værd at støtte (1990).

e. Jeg vil tage stilling fra sag til sag og ikke lade mig binde af bestemte politiske synspunkter.

f. Jeg foretrækker græsrodsorganisering frem for politiske partier (1990).

g. Jeg vil hellere være med til at præge forskellige aktiviteter og institutioner i lokalsamfundet.

h. Som medlem af et politisk parti har man alligevel ingen indflydelse på partiets politik.

i. 1990 var svarkategorierne "stor betydning", "en vis betydning" og "uden betydning". For 1998 er svarkategorierne "ret lille betydning" og "meget lille betydning" lagt sammen i tabellen her.

Kilde: Medborgerundersøgelsen 1990 og Demokrati fra Neden-undersøgelsen 1998.

tierne, men mere hos dem, der skulle være medlemmer: manglende lyst til at føle sig som partisoldater, utilstrækkelig identifikation med et enkelt parti, manglende tid og større lyst til at arbejde lokalt. Det første taler til fordel for individualiseringstesen og antagelsen om mere komplicerede modsætninger. Det sidste bundler, som vi har set, ikke i manglende politisk

engagement – men formentlig mere i følelsen af at kunne gøre en forskel. Og endelig er der så den manglende tid, der naturligvis reelt kunne dække over en utilstrækkelig interesse, men dog optræder lige så hyppigt som begrundelse hos de politisk interesserede som hos de uinteresserede.

Alt i alt peger dette i sjælden grad i retning af en ren samfundsdeterminisme: Partierne synes at være ofre for forhold, som de stort set er ude af stand til at påvirke. Det er muligt, at en total laden stå til ville bringe medlemstallet endnu længere ned. Men interne reformer med henblik på at gøre et medlemskab mere tillokkende synes faktisk ikke at kunne ændre ret meget. Det er også betegnende, at partimedlemskabet i Danmark er faldet mest i Norden, trods langt mere positive vurderinger blandt både medlemmer og ikke-medlemmer end i de andre lande (Togeby et al., 2003: 189).

SVÆKKELSEN AF VÆLGER- OG PARTIKANALEN

De mest traditionelle former for deltagelse – valgdeltagelse og partimedlemskab – har det i de fleste lande dårligt. Danmark er en undtagelse, hvad valgdeltagelsen angår. Indtil 1990 fulgte Danmark den generelle tendens til let faldende valgdeltagelse, men siden 1990 er deltagelsen steget. En undersøgelse af borgernes syn på valgdeltagelse som en medborgerdyd kan tyde på, at den underliggende svækkelse også er til stede i Danmark, men at der har været andre grunde til, at høj valgdeltagelse er opretholdt: indvandrere som *issue* og mobiliseringen af den værdipolitiske højrefløj, navnlig i DF, men til dels også inden for de borgerlige partier. Spørgsmålet er derfor, om ikke den langsigtede tendens til faldende deltagelse vil sætte sig igennem også i Danmark.

Stigende valgdeltagelse har ikke forhindret, at det er arbejderne og specielt de ufaglærte, der i højere grad end tidligere bliver hjemme. Alligevel er fordelingen af deltagere ved valgene en temmelig god afspejling af befolkningen.

Det samme kan man ikke sige om partideltagerne, der er ældre og har en stor underrepræsentation af kvinder, hvilket ikke er forbedret. Partimedlemskabet har fået en højere kvalitet, og for de meget politisk interesserede er det stadig en udbredt (men ikke livslang) form for politisk deltagelse, som 40 pct. undervejs i livet bliver involveret i. Ca. 20 pct. af hele befolkningen opnår på et eller andet tidspunkt i deres livsløb at blive medlem af et politisk parti – om det tal så vil holde for de unge i dag, er dog usikkert. Kvaliteten er forbedret med hensyn til politisk interesse, men ikke

med hensyn til aktivitet. Støtte til partiet i den ene eller den anden form er hovedmotiv for indmeldelse. Ønsket om at tage stilling fra sag til sag, manglende tid og oplevelser af, at aktiviteten bedre kan lægges andetsteds, er hovedmotiverne til ikke-indmeldelse.

Partierne dør som mobiliseringskanaler, men de består – ikke mindst i Danmark – som identifikationspunkter. De strukturerer stemmeafgivningen, og de står til ansvar over for vælgerne. Selv om borgerne deltager på andre måder, efterlader partiernes tilbagegang dog væsentlige tab: For det første et tab af en tovejskommunikationskanal mellem borgere og politikere. Og for det andet et tab af en deltagelsesform, hvor lavtuddannede havde højere deltagelse end højtuddannede.

NOTER

1. Med påvirkning af input-siden tænkes på at stille krav, sætte emner på dagsordenen, påvirke beslutninger (love) – modsat påvirkning på output-siden, der henviser til påvirkning, efter at der er truffet beslutning, når love skal føres ud i livet og forvaltes i det daglige. Der er forskel på at påvirke folkeskoleloven og at påvirke forholdene i en given klasse i en given skole.
2. Sofavælgerprocenten er i øvrigt lidt højere i Medborgerundersøgelsen end i valgundersøgelsen 1998, så det er ikke den tidsmæssige afstand, der får folk til at „glemme“, at de ikke har stemt. Snarere er det den trods alt fortsat meget stærke norm om, at man *bør* stemme.
3. Der er også en interessant interaktion mellem uddannelse, politisk interesse og stemme på Dansk Folkeparti (Goul Andersen & Clement, 2003). Partiet har normalt størst tilslutning blandt vælgere med lav politisk interesse, men blandt vælgere med kort skoleuddannelse fik DF i 2001 flest stemmer blandt de politisk interesserede.

ER DER LIV I FORENINGSLIVET?

Ved siden af partierne har foreningerne været en central kanal for deltagelse i politik og samfundsliv i industrisamfundet. De vigtigste var arbejderne og bøndernes organisationer, frem for alt fagforeninger og husmands- og landboforeninger, men også bolig- og lejerforeninger, Kooperationer, andelsforeninger og brugsforeninger. Hertil kom håndværks- og erhvervsorganisationer, gymnastik- og idrætsforeninger og mange andre. Det betød en vældig mobilisering af ressourcetsvage grupper til politisk deltagelse (Korpi, 1981; Goul Andersen et al., 1980). Næsten alle samfundsinteresser blev organiseret, og den politiske deltagelse var overraskende lige fordelt.

Når man traditionelt har set foreningslivet som vigtigt for demokratiet, skyldes det dog ikke kun, at foreningerne varetager interesser og bidrager til politisk lighed (jf. boks 6.1) – selv om dette er vigtigt for forskellige samfundsgruppers mulighed for at føle sig som en del af demokratiet. Helt tilbage fra Tocqueville (1998) har man imidlertid også set foreninger som en slags „skole i demokrati“ – foreninger kunne både bidrage til at lære at „se det store i det små“ og kvalificere til politisk engagement, selvtillid og demokratisk deltagelse. Dernæst har man set foreninger som en forbindelseslinje mellem borgerne og styret – og som værn mod et massesamfund, hvor atomiserede borgere står direkte over for den politiske ledelse (Kornhauser, 1960). Endelig har man i stigende grad interesseret sig for foreningernes betydning for sammenhængskraften i samfundet. Foreningslivet er set som kilde til skabelse af en „social kapital“ (Putnam, 1993; 2000) af generel social tillid og evne til at virke sammen med andre. Ud fra en sådan betragtning er der stor forskel på at dyrke motion i en gymnastikforening og i et fitnesscenter. Og ud fra en sådan betragtning er det ikke kun væsentligt, at interesser bliver repræsenteret, men også at foreningerne bygger på frivilligt arbejde og knytter venskabsbånd mellem medlemmerne. Naturligvis er det ikke alle foreninger, der varetager alle disse funktioner på én gang (Warren, 2001) – det anses snarere for at være

BOKS 6.1.

Foreningers potentielle demokratiske betydning

- interessevaretagelse (også for svage grupper)
- lighed i deltagelsen
- forbindelse til styret (undgå massesamfund, skabe politisk tillid)
- kvalificering til politisk deltagelse (engagement, politisk selvtilid)
- social kapital (netværk, kapacitet for samarbejde, social tillid)

effekten af foreningslivet under ét – men det er derfor, der er bred enighed om at betone foreningslivets betydning for demokrati og medborgerskab.

Det har været en del af dansk selvforståelse, at netop foreningslivet er noget af det karakteristiske for det danske demokrati. Som populærhistorikeren Palle Lauring engang sagde: Danmark er en brugsforening! Spørgsmålet er så, om dette billede af „forenings-Danmark“ holder sammenlignet med andre lande i Europa, eller om der mere er tale om en småchauvinistisk folkløse.

Et andet vigtigt spørgsmål vedrører foreningslivets forfald. Ligesom for partierne er det en udbredt fornemmelse, at det går tilbage for foreningslivet. Årsagerne er enkle: Bønderne er decimeret i antal; fagbevægelsen er ikke så levende som tidligere; og gymnastikforeninger har fået konkurrence fra fitnesscentre. Store ændringer har også ramt det økonomiske livs foreninger, der engang var lige ved at tegne en tredje vej mellem kapitalisme og socialisme: Kreditforeninger og sparekasser er blevet til aktieselskaber, store dele af arbejderkooperationen er væk, og andelsbevægelsen og brugsforeningerne er blevet til nordiske storkoncerner. Vi ved også, at unges interesse for foreningslivet er behersket (Torpe, 2000b). Der er målt faldende foreningsdeltagelse i såvel Sverige (Petersson et al., 1998) som USA (Putnam, 2000). I USA diskuteres det også, om foreningsdeltagelse er ved at blive afløst af „tegnebogsmedlemskab“ (Putnam, 2000), hvor økonomiske bidrag erstatter medlemskab og deltagelse – med deraf følgende konsekvenser for demokratisk læring og social sammenhængskraft. Netop i et individualiseret og fortravlet samfund er dette en nærliggende udvikling (Putnam, 2000: 277–284). Men vi ved også, at forfaldsmyter ofte opstår ud af forestillinger om demokratiets guldalder, forestillinger som ikke har megen forbindelse med den faktiske historie.

Andre spørgsmål knytter sig til deltagelsens fordeling: Bliver deltagelsen mere ulige fordelt, i takt med at traditionelle klassebevægelsers betydning

Hvad var 1939 Landmand med i.

1. Kredittilf.	24 Fiskeriforeningssyggekassen
2 Fjends Brandforsikringssk.	25 Skolefor. Sygeforening
3 Vindstøtte " "	26 Fjens. Klosters Bekæmpelse
4 Lønsmed. " "	27 " Senitet Røde Kors.
5 Hjelpekasse	28 Kjeldbyens Mønstre
6 Følge	29 Mogensens Børneforening
7 Skoleforening	" " Præst og redaktør
8 Ringkøbing	" " Lokalbyråd
9 Landboforen.	" " Billedforening
10 Husmandsforen.	30 F.D. Mønstre (Køster)
11 D.L. Forening	31 Afholdelsesforening
12 Hundeselsk.	32 Høj skole (Kvalitetsskolen)
13 Kjeldby Børneforen.	33 Børneforening (Børneforen.)
14 Fiskeri " "	" " Børneforen.
15 " Gårdmændsforen.	34 Fjendskred. (Skoleforen.)
16 Jysk Fodestof	35 Høstavis og Pumpel.
17 " Kartoffelproduktion	36 Fiskeri rekult. Vælgerforen.
18 Landboforen	37-29 Bøll. Fodestof.
19 Sommerdagene	38 Agri. forening Fodestof
20 Kreaturforen.	39 Det. unge Gæstgæver.
21 Fjenderlagene	40 Fjenderforening (33. års jubil.)
22 Skoleforening	41 Dansk Jægerforen.
23 Gæstgæver Høstavis og Pumpel.	42 Fiskeri " Konkurrence

Og der er der end ikke plads til nogen regulær
Fog forberedelsesforening som nævnte kunde kaldes
Forening til Foreningens rette Betegn. med en

Var der alligevel en foreningslivets guldalder? I 1939 indgik forfatterens bedstefader et væddemål med en landmand, der påstod, han var medlem af mindst 30 foreninger. Landmanden vandt væddemålet med ovenstående liste over 42 foreninger inklusive den radikale vælgerforening og et par A/S mv. „Rekorden“ for antallet af medlemmer målt i danske medborgerundersøgelser siden 1979 (ca. 7.500 interviews) er 16 foreninger.

reduceres? Vi ved fra en undersøgelse i 1979 (Nørby Johansen, 1980), at deltagelsen var markant mere lige fordelt i de gamle klassebevægelser end i andre frivillige foreninger. Derfor kunne man forvente, at klassebevægelsernes forfald skulle give en større social ulighed. Også globaliseringens og informationssamfundets stigende kompleksitet kunne bidrage hertil.

I det følgende undersøges først den samlede foreningsdeltagelse i et komparativt og historisk perspektiv, hvorefter vi ser nærmere på de forskellige foreningstyper, på de sociale variationer i deltagelsen og (ud fra et mere instrumentelt perspektiv) på forskellige samfundsgruppers mulighed for interessevaretagelse. Til slut undersøges nogle af de demokratiske effekter.

FORENINGS - DANMARK - MYTE ELLER REALITET?

Tidligere sammenligninger mellem foreningslivet i Norden og andre lande, bl.a. på basis af *World Values Survey* og *Eurobarometer*, har typisk placeret Norden højt sammen med USA, der traditionelt er set som frivillige organisationers land par excellence (Goul Andersen & Hoff, 2001; Curtis et al., 1992; 2001; Baer et al., 2001; Norris, 2002: 150-151). Men datagrundlaget er spinkelt, idet man kun har spurgt om få typer medlemskaber, ofte endda startende med et filter. Problemet er, at folk ofte glemmer mindst halvdelen af deres medlemskaber, når de ikke udtrykkeligt læses op. Hertil kommer utallige sammenlignelighedsproblemer, bl.a. som følge af store forskelle i faglig organisering, medregning af medlemskab af kirker som foreningsmedlemskab og usammenlignelige kategorier (Curtis et al., 1992; van Deth & Kreuter, 1998).

Religionsproblemet vedrører dog navnlig USA. Og fagforeningsproblemet påvirker i praksis stort set ikke rangordenen i CID-undersøgelsen, der blev gennemført i 12 europæiske lande i 2000-2001 (jf. boks 1.1). Undersøgelsen udmærker sig ved, at der ligesom i de skandinaviske målinger er spurgt om en mangfoldighed af organisationstyper – 28 i alt. Det er kun en anelse mindre detaljeret end i danske undersøgelser og giver næsten samme resultat – 3,25 medlemskaber (organisationstyper) pr. dansker mod 3,5 i en undersøgelse fra 1998 (Torpe, 2000b). Men hvordan ser det ud i andre lande? Det fremgår af tabel 6.1.

Fortællingen om „Forenings-Danmark“ er ikke ren myte. Med 3,25 medlemskaber pr. voksen dansker ligger Danmark i top blandt de undersøgte lande. Tallet er endda et mindsteskøn, idet der er registreret medlemskab

TABEL 6.1.

Foreningsdeltagelse i forskellige lande. Andel medlemmer, andel, der har deltaget i aktivitet, givet penge, udført frivilligt arbejde, eller har venner i foreningen. Samt gennemsnitligt antal medlemskaber. 2000. Pct.

	MEDLEM AF MINDST ÉN FORENING	ANTAL MEDLEM- SKABER PR. INDBYGGER	DELTAGET I AKTIVITET	GIVET PENGE TIL FORENING	UDFØRT FRIVILLIGT ARBEJDE	HAR VENNER I FORENING
Danmark	92	3,25	70	43	44	55
Sverige	90	3,00	68	46	50	73
Norge	88	2,82	58	66	45	49
Holland	86	3,12	55	42	34	35
Schweiz	84	2,85	52	68	39	45
Tyskland (Vest)	65	1,34	57	27	38	58
Tyskland (Øst)	51	0,86	42	20	26	42
Spanien	42	0,73	31	22	15	29
Portugal	43	0,80	34	35	22	43
Slovenien	53	0,98	33	39	22	36
Rumænien	20	0,30	15	9	9	15
Moldova	20	0,37	14	8	12	14
Rusland	24	0,32	15	6	11	16

Spørgsmål: "Her viser jeg Dem et kort, hvor der er opremset forskellige slags foreninger, som jeg vil læse højt én for én. For hver af dem vil jeg bede Dem svare JA, hvis De er involveret i foreningen enten ved at være medlem af denne forening, eller hvis De inden for de seneste 12 måneder har gjort noget af følgende: *deltaget i nogle aktiviteter arrangeret af denne forening, givet penge eller ting til denne forening, udført frivilligt (ulønnet) arbejde for denne forening.* ... Jeg har nu nogle uddybende spørgsmål om netop denne forening:

- Er De medlem af denne forening?
- Har De inden for de sidste 12 måneder *deltaget i nogle aktiviteter arrangeret af denne forening?*
- Har De inden for de sidste 12 måneder *givet penge eller ting til denne forening?*
- Har De inden for de sidste 12 måneder *udført frivilligt (ulønnet) arbejde for denne forening?*
- Vil De sige, at De har *personlige venner i foreningen?*"

Kilde: Medborgerundersøgelsen 2000/CID. Omkodet til fælles standard. Derfor er andelen af foreningsmedlemmer i Danmark én pct. lavere end i efterfølgende tabeller.

af foreningstyper, så medlemskab af to foreninger af samme type (f.eks. to sportsforeninger) kun tæller med én gang. Næst efter Danmark følger Holland (3,12), Sverige (3,00), Schweiz (2,85) og Norge (2,82). At tallet er lavere i Holland end i Danmark og lavere i Norge og Schweiz end i Danmark og Sverige, skyldes navnlig den lavere faglige organisering. Ellers

påvirker den faglige organisering ikke rangordenen. Således er der et meget stort dyk til Vesttyskland med 1,34 medlemskaber i gennemsnit, efterfulgt af Slovenien med 0,98. Bunden nås med Rusland (0,32) og Rumænien (0,30). I Rumænien og Moldova er kun 20 pct. overhovedet medlem af en forening, i Spanien og Portugal godt 40 pct., i Tyskland 65 pct., men i Danmark 92-93 pct. Sverige og Norge følger lige efter. Billedet er et ganske andet end det, man får fra *World Values Survey* (Baer et al., 2001).

Foreningsdeltagelsen er altså ualmindelig høj i Danmark. Forskellen er dog knap så markant, når det gælder aktiv deltagelse, økonomiske bidrag og frivilligt arbejde, jf. tabel 6.1. Danmark og Sverige toppe ganske vist også listen for aktiv deltagelse (henholdsvis 70 og 68 pct.), hvortil i denne opgørelse ikke kun medregnes møder og andet foreningsarbejde, men også udøvelse af idrætsaktivitet – uanset om man formelt er medlem eller ej. Men Norge, Holland, Schweiz og Tyskland følger ret tæt efter – således har 57 pct. af tyskerne deltaget i en foreningsaktivitet inden for det sidste år.

Når det drejer sig om at give penge til foreninger, ligger Danmark *ikke* i top. Her er andelen højere både i Norge og Schweiz, hvor to tredjedele har givet økonomiske bidrag, mens det i Danmark, Sverige og Holland er omkring 40-45 pct. Også her omfatter tallet både medlemmer og ikke-medlemmer. Der knytter sig dog nogen usikkerhed til, om penge i raslebøssen ved landsindsamlinger regnes med.

Til gengæld ligger de tre skandinaviske lande atter højest, når det gælder frivilligt arbejde. I Sverige har 50 pct. udført frivilligt arbejde for en forening inden for de sidste 12 måneder, andelen i Norge er 45 pct. og i Danmark 44 pct. Med 38 pct. følger Tyskland lige efter, og forskellene til andre rige lande er ikke voldsomme. Men det er bemærkelsesværdigt, at tallene giver et klart dementi af populære forestillinger om, at skandinaviske velfærdsstater går ud over det civile samfund. Det gælder i hvert fald ikke frivilligt arbejde. Resultaterne er også overraskende i forhold til tidligere opgørelser, der placerede Danmark klart under Sverige og Holland og kun anslog andelen af frivillige til 28 pct. (*Betænkning om frivilligt socialt arbejde i fremtidens velfærdssamfund*, 1997; Gaskin & Smith, 1995). Afbigelsen skyldes formentlig, at CID-undersøgelsen bygger på et mere omfattende – og ens – måleapparat.

Tallene bekræftes også af Demokrati fra Neden-undersøgelsen fra 1998, hvor andelen af frivillige var 39 pct. (Torpe, 2000b: 91), altså tæt på 2000-undersøgelsens 44 pct. Hertil kommer, at spørgsmålet i 1998 kun blev stillet til medlemmer af foreningen; 2000-undersøgelsen viser imidlertid, at

knap syv pct. af befolkningen har udført frivilligt arbejde for en forening, de ikke var medlem af – og af disse ville de tre pct. ikke være registreret som frivillige i 1998, idet de *udelukkende* har udført frivilligt arbejde for foreninger, som de ikke var medlem af. Dermed bliver 1998- og 2000-estimerne næsten identiske.

I Medborgerundersøgelsen blev der i øvrigt også spurgt, om svarpersonen var „aktiv med at hjælpe eller støtte syge mennesker, ældre naboer, bekendte eller andre mennesker, uden at det sker gennem en organisation eller forening“. Selv her lå Danmark over gennemsnittet med en andel på 46 pct. mod 35 pct. i Sverige og 29 pct. i Vesttyskland (ikke vist). Norge, Schweiz og Holland lå en smule højere, mens andelen i Slovenien, Rumænien og Moldova var helt oppe på henholdsvis 75, 80 og 66 pct. Spanien og Østtyskland lå i bund med kun henholdsvis 16 og 24 pct.

Endelig blev der også spurgt til, om svarpersonerne havde personlige venner i de foreninger, de var medlemmer af eller på anden måde involveret i. Her lå Sverige i top med 73 pct. efterfulgt af Vesttyskland med 59 pct. og Danmark med 55 pct. (af hele befolkningen). Når det gælder foreningernes bidrag til at danne eller opretholde sociale netværk, ligger Danmark altså også højt, men enkelte andre lande når her højere op.

Alt i alt viser disse tal, at foreningslivet fortsat er overraskende stærkt i Danmark. Det gælder mest udpræget medlemskaber, men Danmark er også blandt de førende med hensyn til aktiv deltagelse, frivilligt arbejde og dannelse/opretholdelse af sociale netværk i relation til foreningsaktiviteter. Resultaterne peger også på, at det er en misforståelse at se velfærdsstaten som en størrelse, der undergraver solidariteten i det civile samfund. Denne tankegang bygger, som Rothstein (2003) har påpeget, på en forkert antagelse om solidaritet som et nulsumsspil – at det, der vindes i velfærdsstaten, nødvendigvis må gå tabt et andet sted; de to former for solidaritet kan udmærket trives sammen og kan endda forstærke hinanden (jf. også Juul, 2002) – et perspektiv, vi dog ikke skal forfølge nærmere her.

FORENINGER I FORFALD?

UDVIKLINGEN 1979 - 2000

Spørgsmålet er så, hvordan det er gået med det danske foreningsliv over tid. Her kan vi ud over Medborgerundersøgelsen 2000 støtte os til tre tidligere undersøgelser, hvor der er spurgt detaljeret og systematisk: 1979, 1990 og 1998. Den sidste omfatter spørgsmål om mødedeltagelse og tillidshverv,

TABEL 6.2.

Antal foreningsmedlemskaber, 1979, 1990 og 2000. 18-70-årige¹

	1979	1990	2000
Ingen	9,7	5,8	7,2
1	17,5	16,1	12,2
2	22,3	21,0	21,7
3	19,1	20,4	18,2
4+	31,4	36,6	40,6
I alt	100,0	100,0	100,0
Gennemsnitligt antal (typer af) medlemskaber	2,9	3,2	3,3
Andel med mødedeltagelse ²	63	(44)	63
Andel med tillidshverv ²	22	(13)	29
(N)	1858	1712	1576

1. 1979-undersøgelsen omfattede kun 18-70-årige, hvorfor alle direkte sammenligninger med 1990 og 2000 bygger på de svarpersoner i de to undersøgelser, som var mellem 18 og 70 år (1990: 69 år). Data er uvejede, fordi de ældre ikke indgår.

2. Anden spørgsmålsformulering i 1990 (hvor generalforsamling blev nævnt som eksempel på mødedeltagelse, hvilket havde en utilsigtet indskrænkende effekt). 2000-tallet refererer til 1998-undersøgelsen Demokrati fra neden (Torpe, 2000: 91).

der ikke er medtaget i 2000. Sammenligningen viser, at det godt nok er gået tilbage for nogle foreningstyper, men det synes mere end opvejet af fremgang for andre. Således viser Torpe og Kjeldgaards (2003) lokalstudie, at en fjerdedel af foreningerne i Aalborg-området er mindre end fem år gamle, og målt på medlemskab synes foreningsdeltagelsen faktisk at have været svagt stigende op gennem 1980'erne og 1990'erne. Andelen af danskere mellem 18 og 70, der ikke er medlem af en forening, er faldet fra ti pct. i 1979 til syv pct. i 2000, og i gennemsnit var voksne danskere medlem af 3,3 foreninger i 2000, mod 2,9 i 1979, jf. tabel 6.2.¹ Da der er benyttet lidt mindre detaljerede kategorier i 2000 end i de tidligere år, underdrives tallene endda. I 1998 blev der målt et gennemsnit på 3,5 medlemskaber (Torpe, 2000b).²

Den aktive deltagelse er uændret sammenlignet med 1979. Både i 1979 og 1998 havde 63 pct. af de 18-69-årige deltaget i mindst et foreningsmøde inden for det sidste år (2000-tallene er ikke sammenlignelige, fordi alle aktiviteter (også sportsudøvelse o.l.) er regnet med). Socialforskningsinstituttets (SFI) noget mindre detaljerede opgørelser viser også status quo

for aktiv deltagelse 1987–1998 efter en forudgående stigning fra 1964. Også SFI peger på jævnt stigende medlemstal (Fridberg, 1994: 75–78; 2000: 93–98).

Alt i alt lader disse undersøgelser ingen tvivl om, at medlemskabet i frivillige organisationer i Danmark har været stigende, i alt fald til og med 1990'erne. Tallene tyder også på, at den aktive deltagelse i foreningslivet *ikke* er gået tilbage; men den aktive deltagelse er ikke fulgt med de stigende medlemstal. En analyse af resultaterne fra *World Values Survey* tyder på, at den danske udvikling måske ikke er helt så atypisk, som det umiddelbart kunne synes. I polemik mod Putnam (2000) anfører Baer et al. (2001) nemlig, at det faldende medlemstal i frivillige foreninger i mange lande alene skyldes en specifik tilbagegang for to typer af foreninger: Fagforeninger og religiøse organisationer. Det lægger op til specifikke forklaringer på tilbagegangen for netop disse to foreningstyper (sekularisering, arbejderbevægelsens svækkelse) snarere end generelle forklaringer. Det kan også forklare en del af den danske særstilling. I Danmark mærkes tilbagegangen for religiøse organisationer ikke, for medlemskab af folkekirken regnes slet ikke med. Og når det gælder fagforeningsmedlemskab, er der fire lande, der afviger fra den generelle tilbagegang: Danmark, Sverige, Finland og Belgien (Goul Andersen & Hoff, 2001). Her bygger arbejdsløshedsforsikring nemlig på frivilligt medlemskab af a-kasser tilknyttet fagforeningerne, og det har holdt liv i den faglige organisering.

Dermed er vi inde på spørgsmålet om forskellige organisationstyper. Fagforeningerne vender vi tilbage til sidst i kapitlet, men forinden skal vi kort se på sondringer mellem forskellige foreningstyper og deltagelsesformer.

FORENINGSTYPER OG DELTAGELSESFORMER

Medlemskab og mødedeltagelse har traditionelt været de vigtigste mål, når man skal beskrive foreningslivet i Danmark. Men disse mål er ikke udtømmende, og de kan endda være forældede. F.eks. kan folk måske i stigende grad vælge at yde økonomiske bidrag til en forening frem for at melde sig ind; det er en mere løs og uforpligtende form, som passer til individualiseringen i samfundet – og til professionaliseringen og markedsorienteringen i mange foreninger. Andre foreninger får mere „græsrodspræg“, hvor folk kan være tilknyttet og udføre frivilligt arbejde uden formelt at være medlemmer. De syv pct., der ovenfor blev registreret som tilhørende denne kategori, svarer til en kvart million frivillige. Frivilligt arbejde og personlige

venskaber må også antages at være interessante parametre, når man skal vurdere foreningernes bidrag til at holde samfundet sammen.

Ikke mindst i forbindelse med disse andre aspekter af foreningsdeltagelsen er der også grund til at skelne mellem forskellige foreningstyper. Dels kan det i sig selv være interessant at sammenligne, dels kan det give et skævt billede udelukkende at se på de samlede tal, der f.eks. bygger på sammenlægning af så forskellige foreninger som Brugsen, FDM, miljøorganisationer, idrætsklubber og fagforeninger. Vi benytter her en inddeling fra Goul Andersen (1996a) og Torpe (2000b), jf. tabel 6.3.

Den første hovedtype er foreninger, som organiserer *gruppeinteresser* – dvs. at de kun hverver medlemmer fra den gruppe, hvis interesser de varetager. De vigtigste af alle foreninger er de, der varetager samfundsgruppers *grundlæggende økonomiske interesser* – lønmodtager-, erhvervs- og arbejdsgiverinteresser for erhvervsaktive og tilsvarende interesser for dem, der lever af overførselsindkomst fra det offentlige. Spørgsmålet er, om alle sådanne interesser bliver varetaget (Lijphart, 1997) – og hvilke konsekvenser det har for den økonomiske fordeling, den politiske lighed eller tilliden til samfundets institutioner, hvis det ikke er tilfældet.

Der er dog også andre typer af interesser og interessegrupper inden for denne første hovedkategori. Her kan man specielt nævne foreninger i tilknytning til bolig og bopæl, brugerinteresser i den offentlige sektor (forældreforeninger mv.)³, samt motorejerorganisationer.

Alle øvrige foreningstyper henvender sig i princippet til alle. Her kan man skelne mellem tre hovedtyper. Det er for det første *sagsorienterede* foreninger (såkaldte *promotional groups*), der varetager en bestemt sag eller offentlig interesse. Ud fra, om der er politisk konflikt knyttet til denne aktivitet, kan man videre underopdele disse sagsorienterede foreninger i *politiske* og *humanitære* foreninger. I dansk sammenhæng har vi for enkeltheds skyld placeret religiøse organisationer som en undergruppe under de politiske, hvor miljøorganisationer og foreninger med internationalt sigte i øvrigt er de største grupper. Det er overflødigt at sige, at grænsedragningen mellem politiske og humanitære organisationer er flydende – f.eks. vil Amnesty International formentlig kunne betegnes som politisk, fordi der er politisk strid om dens virke.

Den anden hovedtype er de *aktivitetsbestemte* foreninger (sportsklubber, fritids- og hobbyorganisationer mv.), hvor folk organiserer sig først og fremmest for at dyrke en bestemt aktivitet. Og endelig er der *kooperative* foreninger (Brugsen, andelsforeninger mv.). Disse foreningstyper adskiller

TABEL 6.3.

Involvering, medlemskab, deltagelse, økonomisk bidrag, frivilligt arbejde og personlige venner i forskellige typer af foreninger¹, 2000. Pct. af hele befolkningen¹

	INVOLVERING I ALT	MEDLEMSKAB	DELTAGET I AKTIVITETER	PERSONLIGE VENNER	GIVET PENGE	FRIVILLIGT ARBEJDE
1. Gruppeinteresser	80,4	79,3	39,2	25,3	8,4	17,6
1.1. Primære økonomiske interesser	71,9	70,7	26,6	16,6	5,6	5,5
– Fagforen., arbejdsgiver-, erhvervsorg.	64,0	63,3	21,1	11,3	3,2	4,3
– Pensionistforening	16,5	15,4	7,3	6,7	2,6	1,4
1.2. Andre interessegrupper	45,4	44,1	22,5	13,3	3,7	13,6
– Bolig-, lejer-, grundejerforening mv.	38,0	37,5	18,3	11,1	2,1	9,9
– Brugerforening (forældreorg. mv.)	8,1	6,6	5,8	3,0	1,6	5,2
– Motorejersorganisation	8,9	8,9	1,0	0,3	0,2	0,1
2. Sagsorienterede foreninger	47,4	33,3	15,0	10,2	33,5	11,0
2.1. Politiske foreninger i alt	30,9	22,8	7,9	5,6	18,4	6,6
– Miljøorganisation	17,0	14,4	2,5	1,4	5,6	1,3
– Religiøs organisation mv.	5,2	4,6	3,2	2,7	2,4	2,3
– Andre politisk orienterede foren. (Politisk parti/ungdomsorg.)	16,5 (8,3)	7,1 (7,5)	2,8 (5,0)	2,0 -	12,9 (2,1)	3,5 (2,0)
2.2. Velgørende/humanitær org.	34,6	19,8	8,5	5,6	26,3	6,0
3. Aktivitetsbestemte foreninger	59,5	54,6	48,7	39,1	14,3	26,7
4. Kooperativ forening ¹	44,1	43,3	7,5	4,0	1,0	2,4
5. Anden forening	7,8	7,3	5,1	3,9	1,9	3,2
Mindst én forening	93,6	91,8	69,7	54,7	42,5	43,0
Gennemsnitligt antal foreninger	3,7	3,2	1,5	1,0	0,9	0,7
Ekskl. aktivitetsbestemte og kooperative foreninger (3-4)						
Mindst én forening	87,1	84,9	47,8	32,6	37,7	26,7
Gennemsnit	2,4	2,0	0,8	0,5	0,7	0,4

Anm.: Omfatter hele befolkningen (vejret efter alder).

1. Brugsen, antenneforening, vindmøllelav, investeringsforening.

sig stærkt i både størrelse og betydning samt med hensyn til, hvor meget de involverer medlemmer (og andre) i aktiviteterne.

Et afgørende træk ved foreningslivet i Danmark er, at ikke mindre end 71 pct. af befolkningen er medlem af en forening, der varetager deres primære økonomiske interesser – 63 pct. er medlem af en lønmodtagerorganisation eller organisation for selvstændige, 15 pct. af pensionistforening mv.; en del er i øvrigt medlemmer af begge dele. Deltagelsen er moderat – f.eks. har kun hver tredje medlem af fagforeninger og foreninger for selvstændige (21 pct. ud af 63) deltaget i nogen form for aktivitet inden for det sidste år. Alene i kraft af størrelsen vejer det dog godt til i den samlede foreningsaktivitet – derimod er det frivillige arbejde beskedent.

Antallet af frivillige er væsentligt større, både absolut og relativt, i foreninger, der knytter sig til bolig og nærmiljø. Næsten 38 pct. af danskerne er medlem af en sådan forening, 18 pct. er aktive, og ti pct. udfører frivilligt arbejde. „Brugerforeninger“, der her dækker forældreforeninger (plus enkelte medlemmer af indvandrerforeninger), har endnu højere aktivitetsniveau, idet antallet af aktive og frivillige næsten er på niveau med medlemstallet, der omfatter syv pct. af danskerne.

Den diametrale modsætning er motorejerorganisationer, der næsten ikke tæller aktive og slet ikke frivillige. Medlemskabet skyldes mest servicetilbud. Det rækker knap nok til et „tegnebogsmedlemskab“, der dog implicerer en identifikation med foreningens formål. Det er næppe i særlig høj grad tilfældet her; sat på spidsen har det ringe demokratisk betydning, om der er tale om en forening eller et privat firma.

Hvor medlemskab af ovennævnte foreninger kan bunde i snævre egoistiske motiver, gælder det nærmest pr. definition ikke de politiske og humanitære foreninger.⁴ Næsten halvdelen af befolkningen er involveret i en sådan forening, men kun en tredjedel er medlemmer. Forskellen dækker især over økonomiske bidrag fra ikke-medlemmer – ikke kun for humanitære, men også i nogen grad for de politiske foreninger.⁵ Bortset fra de religiøse organisationer, som har få, men særdeles aktive medlemmer, er aktivitetsniveauet typisk lavt i de politisk orienterede foreninger. F.eks. er 14 pct. af befolkningen medlem af en miljø- eller dyreværnsforening, men mindre end hver sjette er aktiv, og endnu færre er frivillige. I absolutte tal er det kun halvt så mange, som partierne kan mønstre. Typisk er der tale om et støtte- eller tegnebogsmedlemskab. Det gælder også for „humanitære/velgørende organisationer“ (inklusive sygdomsbekæmpende foreninger). Her er 35 pct. af befolkningen

involverede, men kun 20 pct. er medlemmer. Dog er der her seks pct. involverede i frivilligt arbejde.

Når det gælder frivilligt arbejde og deltagelse i aktiviteter, er det de aktivitetsbestemte foreninger, der ligger i top. Næsten halvdelen af danskerne (49 pct.) deltager i en form for aktivitet i en idrætsforening, kulturel forening e.l. De fleste (39 pct.) har personlige venner i foreningen, og hele 27 pct. udfører frivilligt arbejde (hvilket er over halvdelen af samtlige danskere, der udfører frivilligt foreningsarbejde). Det er her, disse foreninger i givet fald har deres store demokratiske mission, såfremt netværk er vigtigt. Spørgsmålet er så, hvad det reelt betyder, jf. nedenfor.

Regner vi det hele med, også økonomiske bidrag, er 94 pct. af danskerne over 18 år på en eller anden måde *involveret* i foreninger – gennemsnitligt 3,7 foreninger, mod 3,3, når vi taler om medlemstal. Alt i alt er danskerne gennemsnitligt aktive i 1,5 foreninger – nogle er meget aktive, mens 30 pct. slet ikke har nogen foreningsaktivitet inden for det sidste år. 43 pct. har givet penge til foreninger ud over kontingentet. I alt har 21 pct. ydet økonomiske bidrag til en forening, de ikke er medlem af – det er dog mest udbredt blandt dem, der er aktive i andre foreninger. Der er lidt mere „alternativ“ over de ti pct., der har været aktive i en forening, som de ikke er medlem af (især udbredt blandt „græsrodder“ og 30-49-årige). Og der er som allerede nævnt syv pct., der har udført frivilligt arbejde for en forening, som de ikke er medlem af. Men generelt er foreningsaktive danskere i højere grad end andre landes borgere medlemmer af de foreninger, de yder bidrag til eller er aktive i. Navnlig er borgerne i andre lande, herunder de nordiske, ofte mere gavmilde med økonomiske bidrag.

Når det gælder foreningernes politiske betydning, kan det indvendes, at tallene pustes op af, at Brugsen og andre kooperative foreninger samt idræts- og andre aktivitetsbestemte foreninger regnes med. Hele 43 pct. af danskerne er medlem af en kooperativ forening, og 55 pct. er medlem af en aktivitetsbestemt forening. Derfor er der nederst i tabel 6.3 foretaget en opgørelse af antal medlemskaber osv. uden disse to hovedgrupper. Det reducerer tallene betydeligt, men gennemsnitligt er danskerne dog medlem af 2,0 foreninger herudover. Hele 85 pct. er medlem af mindst én, og næsten halvdelen (48 pct.) deltager i en form for foreningsaktivitet ud over den, der foregår i de aktivitetsbestemte og kooperative foreninger. Der er også 27 pct. tilbage, der har udført frivilligt arbejde ud over fritidsorganisationer mv.

I det følgende benyttes også et andet mål for foreningsaktivitet, nemlig

TABEL 6.4.

Deltagelse i forbindelse med foreningsarbejde. Hele befolkningen. 2000. Pct. vandret

	EN ELLER FLERE GANGE OM UGEN	EN ELLER FLERE GANGE OM MÅNEDEN	EN ELLER FLERE GANGE OM ÅRET	SJÆLDENT ELLER ALDRIG	VED IKKE, UBESVARET, IKKE MEDLEM
a. Deltager i beslutninger til et møde	5	16	24	48	7
b. Planlægger eller er ordstyrer på et møde	3	7	13	70	7
c. Forbereder eller holder oplæg/foredrag på et møde	2	6	15	70	7
d. Skriver en tekst på mindst et par sider	2	6	12	73	7

spørgsmålet om, i hvilken grad folk deltager i beslutninger til et møde. Som det fremgår af tabel 6.4, rapporterer omkring halvdelen en sådan deltagelse, men kun 21 pct. er „rigtigt“ aktive, i den forstand at de deltager en eller flere gange om måneden. Ca. halvt så mange holder eller skriver oplæg, planlægger eller styrer møder etc. – i vid udstrækning „Tordenskjolds soldater“, og stort set alle at finde blandt dem, der deltager i beslutninger. I det følgende undersøges nærmere, hvem der er aktive i foreningslivet.

SOCIALE OG POLITISKE VARIATIONER I DELTAGELSEN

Først undersøges, i hvor høj grad deltagelsen er socialt skæv, og hvordan dette har udviklet sig over tid. I forlængelse heraf skal vi også undersøge, om alle interesser har adgang til at blive hørt, eller om vigtige gruppeinteresser savner organisering. Endelig undersøges deltagernes politiske repræsentativitet.

Traditionelt har arbejder- og bondebevægelsen sikret en ret høj grad af lighed i deltagelsen i Danmark. Med svækkelsen af disse bevægelser kunne man forvente, at deltagelsen i foreningslivet var blevet socialt mere skæv fra 1979 til 2000. Men det er ikke tilfældet, jf. tabel 6.5. Uligheden mellem uddannelsesgrupper er blevet mindre, når det gælder antal foreningsmedlemskaber, og den sociale forskel i andelen af *aktive* er endnu mindre – fra 47 pct. aktive i gruppen med lav skoleuddannelse til 58 pct.

TABEL 6.5.

Gennemsnitligt antal foreningsmedlemskaber og foreningsaktivitet, 1979, 1990 og 2000.
Kun 18-69 (70)-årige. Opdelt efter alder, køn, skoleuddannelse og partivalg

	GENNEMSITLIGT ANTAL FORENINGSMEDLEMSKABER			ANDEL AKTIVE ¹ (PCT.)	ANDEL DELTAGER I BESLUTNING (PCT.)	(N)
	1979	1990	2000	2000	2000	
18-29 år	2,4	2,6	2,2	31	16	355
30-39 år	3,5	3,5	3,2	51	26	389
40-49 år	3,3	3,4	3,8	57	25	327
50-59 år	3,0	3,5	3,7	53	24	307
60-69 år	2,4	2,9	3,7	58	18	198
Mænd	3,4	3,3	3,3	48	26	791
Kvinder	2,4	3,0	3,3	50	19	785
7-9 års uddannelse	2,6	2,8	2,9	47	17	534
10. år, hh mv.	3,5	3,3	3,3	47	22	621
Studentereksamen, hf	3,9	3,6	3,7	55	29	419
Venstrefløj	3,4	3,4	4,0	55	28	155
Socialdemokratiet	2,8	3,1	3,1	54	23	401
Midterpartier	3,7	3,6	4,1	57	31	127
Venstre + Konservative	3,6	3,6	3,6	52	24	443
FRP + Dansk Folkeparti	2,8	2,7	2,8	41	15	92
Alle	2,9	3,2	3,3	49	22	1576

Anm.: Uvejede data.

1. Eksklusive aktivitetsbestemte og kooperative foreninger.

i gruppen med studentereksamen, når vi regner de aktivitetsbestemte og kooperative foreninger fra. Til gengæld slår uddannelsesfaktoren fortsat ret stærkt igennem, når det gælder deltagelse i beslutninger. Det er et stabilt træk i disse undersøgelser, at de sociale skel er større, når det gælder antal medlemskaber end med hensyn til aktiv deltagelse (Goul Andersen, 1996a). Det kan måske tyde på, at selve kontingentet spiller en rolle.

En del af den ændrede uddannelsesprofil hænger dog sammen med, at der er flest højtuddannede i de yngre aldersgrupper, hvor deltagelsen er gået tilbage. I det hele taget er aldersprofilen ændret markant. I 1979 var der samme foreningsdeltagelse (2,4 medlemskaber i gennemsnit) blandt 18-29-årige og i aldersgruppen 60-69 år, men i 2000 var tallet 3,7 blandt

60-69-årige mod 2,2 i gruppen under 30 år. En del af stigningen blandt de ældre skyldes højere faglig organisering blandt kvinder og fremgang for pensionistforeningerne. Men tallene peger også på en generationseffekt, hvor generationerne født efter 1960 ikke har del i den generelle fremgang og tværtimod har lavere foreningsdeltagelse end de forudgående generationer på samme alderstrin. Svækkelsen skal dog ikke overdrives, for deltagelsen i foreningslivet stiger også stærkt over livsforløbet. De 40-49-årige, som i 2000 topper listen med 3,8 medlemskaber i snit, var 18-29 år i 1979 og lå dengang i bunden med 2,4.

Den anden store ændring er kønsforskellen, der var meget markant i 1979, men helt er forsvundet år 2000. Det gælder også for den aktive deltagelse. Det skyldes ikke kun stigende faglig organisering, men gælder også for andre foreninger. Og tallene falder helt i tråd med kvinders stigende deltagelse i alle sider af samfundslivet (Togeby, 1994). Dog er kønsforskellen stadig tydelig, når det gælder deltagelse i beslutninger i foreninger.

Traditionelt har mange foreninger haft en tilknytning til arbejder- og bondebevægelsen og dermed indirekte til de politiske partier, og for nogle partier har det også været vigtigt at vinde indflydelse i foreningerne. Man kunne forestille sig, at der også i dag var en „foreningselite“ med en noget anden politisk sammensætning end befolkningen. Imidlertid viste allerede Medborgerundersøgelsen 1990, at tillidsposterne var politisk jævnt fordelt (Goul Andersen & Hoff, 2001). Det gælder fortsat: De små forskelle, man i dag finder mellem foreningsmedlemmer, aktive og vælgerkorpset under ét, skyldes mest partiernes uddannelsessammensætning. Den eneste synlige afvigelse er en lavere foreningsaktivitet blandt Dansk Folkepartis og Fremskridtspartiets vælgere, både når det gælder medlemskaber, aktivitet og deltagelse i beslutninger, jf. tabel 6.5.

Et sidste spørgsmål er, i hvor høj grad forskellige samfundsgrupper er organiserede i forhold til deres „primære økonomiske interesser“, dvs. i fagforeninger, foreninger for selvstændige samt foreninger for grupper, der lever af overførselsindkomst. Det er belyst i tabel 6.6.

Danskerne er generelt velorganiserede, når det gælder deres primære økonomiske interesser. 81 pct. af de fuldtidsbeskæftigede og 73 pct. af de deltidsbeskæftigede er organiserede, og tallene er nogenlunde de samme for personer på orlov, langtidssyge og andre midlertidigt fraværende fra arbejdsmarkedet. Blandt de arbejdsløse er dog kun 61 pct. organiserede. Tallet er imidlertid højere for arbejdsløse, der tidligere har haft arbejde, jf.

TABEL 6.6.

Andel, der er medlem af "primær økonomisk organisation" (f.eks. fagforening, erhvervs-/arbejdsgiverorganisation, pensionistforening). 2000. Pct.

	PCT. ORGANISEREDE	(N)
Fuldtidsbeskæftigede	81	819
Deltidsbeskæftigede	73	150
Arbejdsløs	61	54
Orlov, langtidssyg, andet fravær	72	68
Arbejdsstyrken i alt	78	1091
Heraf lønmodtagere	79	991
Heraf selvstændige, medhjælpende ægtefæller	73	99
Efterlønsmodtagere mv.	83	75
Førtidspensionister	36	72
Folkepensionist mv.	59	277
Studerende, skoleelev	38	98
Andre (husmødre mv.)	(48)	27
Uden for arbejdsstyrken i alt	55	550

nedenfor, og sammenlignet med de fleste andre lande er tallet meget højt: I lande med obligatorisk arbejdsløshedsforsikring – herunder Norge – er ledige jo normalt ikke medlem af fagforeningen, ligesom kontanthjælpsmodtagere ikke er det i Danmark. Den demokratiske betydning er ganske stor: De ledige i Danmark er ikke uden repræsentation – og bedømt ud fra deres vurdering af fagforeningen føler de sig også rimeligt godt repræsenteret. Uden fagforeningerne ville forskellen mellem lediges og beskæftigedes foreningsaktivitet være særdeles høj (Goul Andersen, 2003b).

Blandt grupperne uden for arbejdsmarkedet har der været stor fremgang hos pensionisterne, der efterhånden er ret velorganiserede – mange både i fagforening og pensionistforening. De svagest organiserede er førtidspensionisterne, hvor kun godt hver tredje er medlem af en forening, der varetager deres interesser – i modsætning til efterlønsmodtagerne, der jo er medlemmer af en a-kasse og derigennem som regel også af en fagforening.

NÆRMERE OM FAGFORENINGSMEDLEMSKAB OG -DELTAGELSE

Der knytter sig en særlig interesse til den faglige organisering, fordi fagforeningerne fortsat er i særklasse som den type af foreninger, der bidrager mest til mobilisering af deltagelse blandt danskere med kort skoleuddannelse – og til effektivt forsvar for deres interesser. Det er også velkendt, at fagforeningerne i næsten alle lande har været under pres og har oplevet betydelig medlemsflugt (Visser, 1990; 1991; Goul Andersen & Hoff, 2001: 93-113; Ebbinghaus & Visser, 2000; Checchi & Visser, 2002). Kun fire-fem lande har bevaret faglige organisationsprocenter over 50 pct. De fire lande er Danmark, Sverige, Finland og Belgien, der alle har bevaret det såkaldte Ghent-system for arbejdsløshedsforsikring, baseret på frivilligt medlemskab af a-kasser, der typisk er tilknyttet fagforeningerne (men overvejende finansieret af staten). Blandt de lande, der har obligatorisk arbejdsløshedsforsikring, er det alene Norge, der når 50 pct.-grænsen – mod de 80-85 pct., som er det typiske for de øvrige nordiske lande.

I Danmark er egenbetalingen dog ret høj sammenlignet med Sverige (Goul Andersen, 2004), og fagbevægelsen har ligesom i mange andre lande været i defensiven. Spørgsmålet er, om man under de betingelser har kunnet fastholde den høje organisationsprocent. Ifølge flere undersøgelser er det gået lidt tilbage. Det fuldbyrder den svækkelse i engagement og tillid, der satte ind allerede i 1980'erne, uden at det dengang påvirkede medlemstallet (Goul Andersen & Hoff, 2001). Som det fremgår af tabel 6.7 er den langvarige fremgangslinje brudt: Fra 1979 til 1990 steg den faglige organisationsprocent fra 80 til 86, men i 2003 faldt den til 83 pct. ifølge den mest rundhåndede opgørelse, der medtager alle, der angiver medlemskab af en fagforening. Nærmere adspurgt oplyser enkelte svarpersoner dog alene navnet på en a-kasse – hvilket normalt (men ikke altid) dækker over manglende medlemskab. Hertil kommer en stærkt stigende andel af lønmodtagere, der opgiver medlemskab af en kristelig fagforening, hvilket ofte reelt dækker over medlemskab af en a-kasse og ikke stort andet. Noget lignende gælder for et par andre, mindre organisationer, der nok mere er fagforeninger af navn end af gavn: Mens 32 pct. af alle medlemmer havde haft en aktivitet i foreningen inden for de sidste 12 måneder, var tallet kun syv pct. for medlemmerne af en kristelig eller tilsvarende forening. Regner man disse grupper fra, kommer den faglige organisering ned på 77 pct. – stadig højt efter international standard, men et klart fald i forhold til tidligere – i 1990 skønnes den tilsvarende gruppe

TABEL 6.7.

Andel af lønmodtagerne, der er medlem af en fagforening. Pct.

	PCT. FAGLIGT ORGANISEREDE			2000 EKSKL. KRISTELIG FAGFORENING MV.	(N) 2000
	1979	1990	2000		
Alle lønmodtagere	80	86	83	77	925
Arbejdere	83	88	82	76	267
Funktionærer	77	85	83	77	658
Ufaglært arbejder	81	85	81	74	152
Faglært arbejder	86	93	84	80	115
Lavere funktionær	78	88	85	77	460
Højere funktionær	74	74	79	75	198
Privat ansat	78	82	78	71	561
Offentligt ansat	83	91	90	86	338
Privat ansat arbejder	86	90	82	77	229
Privat ansat funktionær	67	74	76	67	332
Offentligt ansat arbejder	73	87	87	75	32
Offentligt ansat funktionær	87	92	91	86	306
Beskæftiget (inkl. orlov)	80	86	83	77	865
Arbejdsløs	85	81	73	69	45
Fuldtidsbeskæftiget	83	87	84	77	691
Deltidsbeskæftiget	67	82	77	74	128

Spørgsmål: "Er De medlem af en fagforening?" Første spalte for 2000 viser alle, der svarer ja, anden spalte frasorterer dem, der kun oplyser en a-kasse, Kristelig Fagforening eller Sammenslutningen af Firmafunktionærer. Gruppen består hovedsageligt af medlemmer af Kristelig Fagforening (Krifa), der i dag har ca. 80.000 medlemmer mod under 1000 indtil sidst i 1970'erne. A-kassen har ca. 155.000. I takt med den voksende tilgang er Krifa i stigende grad begyndt at ligne en "rigtig" fagforening, herunder med overenskomster, dog hovedsagelig med Kristelig Arbejdsgiverforening eller tiltrædelsesoverenskomster med enkeltvirksomheder.

at have udgjort omkring tre pct., så den reelle organisationsprocent var omkring 83 pct.

Opdelt på faggrupper har der været en langsigtet tendens til, at funktionærerne halede ind på arbejderne i organisationsprocent. Denne udvikling synes at være fortsat, så funktionærernes organisationsprocent nu akkurat er højest. Blandt højere funktionærer anes endog en fremgang fra 1990 til

2000. Omvendt er det blandt arbejdere i den private sektor, man finder de stærkeste tegn på tilbagegang – fra 90 til 82 pct. Også blandt arbejdsløse har organisationsprocenten været faldende, bl.a. i kraft af en stigende andel af kontanthjælpsmodtagere. I 1990 var 85 pct. af de arbejdsløse organiserede, men i 2000 var tallet kun 73 pct. (tallet medregner ligesom i 1990 kun svarpersoner, der tidligere har været i arbejde). Tendensen bekræftes i øvrigt også af en særundersøgelse blandt marginaliserede (Goul Andersen, 2003b).

En anden langtidstendens er den stigende organisationsprocent blandt kvinder. Den er også fortsat, så kvinderne nu klart har overhalet mændene, jf. tabel 6.8. Kvinders organisationsprocent er nu oppe på 85 mod 80 pct. blandt mændene. Ironisk nok følges det ikke af en stigende organisationsprocent for deltidsbeskæftigede. Det hænger dog sammen med, at forskellen mellem heltids- og deltidsbeskæftigede stort set var udlignet allerede i 1990; en nærmere opdeling på køn viser i øvrigt, at forskellen er helt udlignet blandt kvinder, mens de få deltidsbeskæftigede mænd i undersøgelsen havde en meget lav organisationsgrad.

Det mest markante er dog aldersforskellene, der peger på, at det faldende fagforeningsmedlemskab er en generationseffekt. Således var der ingen aldersforskel i faglig organisering i 1979 – de 18-29-årige havde samme organisationsprocent som gennemsnittet. Men de 18-29-åriges organisationsprocent steg ikke fra 1979 til 1990, da det gik frem i de øvrige aldersgrupper. Og i 2000 er organisationsprocenten blandt 18-29-årige kun 67 pct. – eller 63 pct. hvis Kristelig Fagforening mv. regnes fra. De 30-39-årige ligger med 83 pct. omkring gennemsnittet – men alligevel en del lavere end de 40-59-årige, hvor 90-91 pct. er medlemmer af en fagforening.

Mens der i 1990 var alvorlige svaghestegn for fagforeningerne, når det gjaldt medlemmernes aktivitet og i særdeleshed deres tillid til fagforeningen, spores i 2000 også et begyndende medlemsfrafald. Det skal dog understreges, at de lave tal for unge *også* skyldes en livscykluseffekt: De stærkt organiserede årgange, der i 2000 var 40-49 år, havde lavere organisationsprocenter, da de var i 20'erne i 1979. Men ikke nær så lave som i 2000. Tallene peger på et generationsbetinget fald.

Mødedeltagelsen er gået ned i sammenligning med 1979. I 2000 havde 30 pct. af medlemmerne (32 pct. af de egentlige fagforeningsmedlemmer) deltaget i „aktiviteter“ inden for de sidste 12 måneder. I 1979 havde 37 pct. deltaget i „møder“, hvilket er lidt snævrere end „aktiviteter“, så der er tale om et betydeligt fald. Men fra 1990 til 2000 synes der ikke at være sket

TABEL 6.8.

Andel af lønmodtagerne, der er medlem af en fagforening, 2000. Pct.

	PCT. FAGLIGT ORGANISEREDE			2000 EKSKL. RENE A-KASSE- MEDLEMSKABER O.L.	(N) 2000
	1979	1990	2000		
Mænd	83	85	80	75	464
Kvinder	76	86	85	78	461
18-29 år	79	78	67	63	215
30-39 år	83	91	83	76	245
40-49 år	78	87	91	87	245
50-59 år	82	84	90	82	189
60-69 år	67	75	85	78	27
Folkeskole 7-9 år	84	88	86	80	264
Realeksamen, 10. klasse	74	86	85	79	294
Studentereksamen o.l.	79	81	79	72	366

nogen (yderligere) forværring på deltagelses- og holdningsmæssige parametre. Den faglige interesse synes uændret: I 1979 var 58 pct. af medlemmerne „meget“ eller „noget“ „interesseret i de spørgsmål, fagforeningen arbejder med“; i 1990 var tallet 56 pct. Også i 2000 erklærede 56 pct. af medlemmerne sig interesserede – 58 pct., hvis vi regner de „uegentlige“ medlemmer fra. Interessen er dog lidt lavere blandt de unge, hvor den er faldet fra 56 pct. i 1979 til 47 pct. i 2000, til trods for at flere unge har valgt helt at stå uden for fagforeningen.

I Danmark og Sverige, hvor mange føler sig mere eller mindre tvunget ind i fagforeningen, er fagforeningerne i langt højere grad end i Norge et „hadeobjekt“ blandt medlemmerne (Goul Andersen & Hoff, 2001). Det er lidt uvist, hvor dybt modviljen rækker, for der er samtidig en stærk principiel opbakning, og de færreste ville overveje udmeldelse, selv om de kunne få dagpenge uden at være medlemmer (siger de i hvert fald – måske kunne de mindst stærke i troen godt fristes til at finde fagforeningen som sparemulighed, hvis der var underskud i husholdningskassen).

Men med dette generelle forbehold er der en påfaldende mangel på følelse af indflydelsesmulighed blandt medlemmerne. Således svarer kun seks pct., at de „i høj grad“ kan påvirke fagforeningen, mens 34 pct. svarer „i nogen grad“. 54 pct. svarer „i lille grad“ eller „overhovedet ikke“. De 40 pct., der

føler, de kan påvirke, vokser til 41 pct. for de egentlige fagforeningsmedlemmer. Og mens medlemmerne gennemsnitligt svarer 7,38 på en skala fra 0 til 10, når det gælder „muligheder for at bestemme, hvordan Deres daglige arbejde skal tilrettelægges“, og 6,76 på „muligheder for at påvirke beslutninger om indholdet af Deres arbejde i almindelighed“, er tallet kun 4,37, når spørgsmålet lyder: „... muligheder for at påvirke den lokale fagforeningsafdeling i forskellige spørgsmål“. Det sidste er særligt skræmmende for fagforeningerne, fordi spørgsmålet ikke engang vedrører forbundshuset, men den *lokale* afdeling. Alt i alt har fagbevægelsen synlige legitimitetsmæssige problemer over for medlemmerne. Fagforeningerne opleves som nødvendige, men for at sætte det på spidsen, synes medlemmerne snarere at opleve dem som en hæmsko end som en støtte i det daglige. Den eneste trøst for fagbevægelsen er, at tallene var lige så ringe i 1990. Dengang følte 34 pct., at de havde „meget“ eller „nogen“ indflydelse på den lokale afdeling – 59 pct., at de havde „ringe“ eller „slet ingen“ indflydelse (Goul Andersen & Hoff, 2001: 108). Selv med alle forbehold for ritualiserede svar er det tydeligt, at fagbevægelsen som bevægelse og som forbindelsesled betragtet har kroniske problemer.

**DEMOKRATISK KOMPETENCE :
POLITISK INTERESSE OG POLITISK
EFFEKTIVITETS FØLELSE**

Som nævnt har foreningslivet ikke kun været lovprist ud fra dets evne til at varetage interesser og skabe større lighed i deltagelses- og indflydelsesmuligheder. Ud over denne mere instrumentelle side har man også betonet foreningslivet som en „skole i demokrati“ (Pateman, 1970; Milner, 2002) og som en kilde til opbygning af social kapital i samfundet (Putnam, 2000).

Med hensyn til læring er det en klassisk antagelse, at deltagelse i foreningslivet udvikler større politiske ressourcer: Større politisk engagement og videnskompetencer – fordi folk gennem arbejdet med „det nære“ lærer at se de større sammenhænge – at „se det store i det små“ – og større handlekompetencer og dermed påvirkningsmuligheder (Verba et al., 1995). F.eks. kan folk via foreningsarbejde på fritidsområdet få erfaringer med kommunens og i næste omgang måske samfundets prioriteringer samt med politiske beslutningsprocesser og påvirkningsmuligheder. I givet fald må det antages, at det er den aktive involvering (deltagelse i beslutninger, men også anden mødedeltagelse og frivilligt arbejde), der rummer mulighed

for læring. Derimod knytter der sig næppe store læringseffekter til blot at melde sig ind i eller yde økonomisk støtte til en forening. I givet fald kan det måske ses som en effekt af politisk interesse, men ikke en årsag.

Men er der en sådan læringseffekt i dag? Forestillingen om læring gennem deltagelse stammer oprindeligt fra midten af 1800-tallet, hvor befolkningens horisont var snæver og ressourcerne små (Tocqueville, 1998). Over for *læringshypotesen* kan man formulere en *ressourcehypotese*, ifølge hvilken folk i dag får den generelle politiske interesse og langt hen ad vejen også deltagekompetencen serveret gennem uddannelse og massemedier: Derfor kan der ikke ventes stærke sammenhænge mellem deltagelse og politiske ressourcer, og der er snarere tale om, at årsagsrelationen går den modsatte vej – fra politiske ressourcer til deltagelse – lyder ressourceargumentet.

En streng test af disse hypoteser er ikke mulig – det ville kræve paneldata, hvor man kan følge folk over tid. Men vi kan få nogle antydninger. I det følgende belyses effekten på politisk interesse og på politisk effektivitetsfølelse. Vi har gode data på det sidste, fordi vi kan fokusere på lokal handlekompetence, der må antages at være det mest påvirkelige aspekt. Er der kun svage sammenhænge mellem deltagelse og interesse/handlekompetence, taler det for ressourcehypotesen. Det taler også for ressourcehypotesen, hvis passivt medlemskab hænger lige så stærkt sammen med interesse og kompetence som aktivt medlemskab: Læring forudsætter aktiv deltagelse. Endelig forudsiger ressourcehypotesen en jævn sammenhæng mellem ressourcer og deltagelse, mens det mest afgørende ud fra et læringsperspektiv må være, om folk deltager eller ej: Der er en faldende grænsenyttelse på yderligere deltagelse.

Effekten på politisk interesse (omkodet til skala fra 0 til 100) er vist i øverste halvdel af tabel 6.9. Tallene stemmer bedst overens med ressourcehypotesen. For det første er effekterne ret svage. Uddannelse er udslagsgivende, og ved kontrol for køn, alder og uddannelse svækkes effekten af antal medlemskaber og antal aktive medlemskaber på politisk interesse til $\beta = 0,14$. Effekten af deltagelse i beslutninger reduceres til $\beta = 0,11$; og denne effekt forsvinder helt, hvis man kontrollerer for antal aktive medlemskaber (ikke vist). Desuden har antal medlemskaber lige så stor effekt som aktiv deltagelse. Økonomiske bidrag har også lige så stor effekt som frivilligt arbejde (men begge forsvinder ved kontrol for aktivitet i foreninger). Der er ikke noget skarpt skel mellem aktive og passive – det er blandt folk med *mange* medlemskaber og aktive medlemskaber, den politiske interesse for alvor øges.

TABEL 6.9.

Politisk interesse og lokal handlekompetence, efter foreningsaktivitet. Indeks-værdier samt eta- og beta-koefficienter (MCA-analyse)

	INDEKS FOR POLITISK INTERESSE, OPDELT EFTER ANTAL ...				OPDELT EFTER DELTAGELSE I BESLUTNINGER ¹
	Medlem- skaber	Aktive medlemskaber	Økonomisk bidrag	Frivilligt arbejde	
Ingen	46	51	54	55	52
1	52	56	59	57	61
2	54	60	61	62	64
3	54	60	65	67	70
4	57	67	70	(64)	
5+	68	76	64	(75)	
Eta	0,23	0,21	0,14	0,12	0,19
Beta (kontrol for køn, alder, uddannelse)	0,14	0,14	0,10	0,08	0,11
Beta (ekskl. visse foreninger) ²	0,13	0,14	0,10	0,11	
LOKAL HANDLEKOMPETENCE ³ , OPDELT EFTER ANTAL ...					
	LOKAL HANDLEKOMPETENCE (0-10), EFTER ANTAL FORENINGER/NIVEAU FOR DELTAGELSE				DELTAGELSE I BESLUTNINGER
	Medlem- skaber	Aktive medlemskaber	Økonomisk bidrag	Frivilligt arbejde	
0	4,49	4,83	5,03	5,10	4,85
1	4,56	5,06	5,55	5,26	5,59
2	4,91	5,45	5,78	6,00	6,19
3	5,16	6,18	5,64	7,02	7,11

	LOKAL HANDLEKOMPETENCE ³ , OPDELT EFTER ANTAL ...				DELTAGELSE I BESLUTNINGER
	B. LOKAL HANDLEKOMPETENCE (0-10), EFTER ANTAL FORENINGER/NIVEAU FOR DELTAGELSE	Medlem- skaber	Aktive medlemskaber	Økonomisk bidrag	
4	5,86	6,46	6,79	(6,63)	
5+	6,27	6,86	6,87	(6,81)	
Eta	0,24	0,22	0,18	0,18	0,23
Beta (kontrol for køn, alder, uddannelse)	0,16	0,15	0,13	0,13	0,16
Beta (ekskl. visse foreninger) ²	0,13	0,12	0,12	0,10	
(N)	134	497	943	934	899
	223	474	319	406	404
	350	324	190	197	256
	278	174	89	65	80
	258	105	50	21	
	397	65	49	16	

Anm.: Alle viste effekter er statistisk signifikante.

1. Her betyder 3: En eller flere gange om ugen; 2: En eller flere gange om måneden; 1: En eller flere gange om året; 0: Spændent eller aldrig

2. Ekskl. aktivitetsbestemte foreninger (gymnastik- og idrætsforeninger mv.) samt kooperative foreninger.

3. "Lad os forestille os, at De stærkt ønskede at påvirke en beslutning på et af de områder, jeg nu vil læse op. Hvordan tror De, på en skala fra 0-10 (vis kort), at De ville kunne finde ud af, hvordan De skulle gå frem, og hvad De skulle gøre, hvis De havde et stærkt ønske om at påvirke en beslutning, der skulle træffes i kommunalbestyrelsen".

Resultaterne kunne være „forurenede“ af, at idrætsforeninger mv. er medtaget. Det er her, man finder mest frivilligt arbejde, og den politiske effekt af f.eks. at være fodboldtræner kan næppe ventes at være stor. Derfor har vi gennemført en tilsvarende beregning, hvor aktivitetsbestemte og kooperative foreninger er regnet fra. Det øger som ventet effekten af frivillige aktiviteter, men ikke meget (fra $\beta = 0,08$ til $0,11$), men ellers påvirkes resultaterne ikke. Når det gælder effekt på politisk interesse, finder vi altså stort set ingen af de udslag, man skulle forvente ud fra en læringshypotese; alle faktorer har næsten den samme, svage „effekt“ på politisk interesse – hvilket bedre passer med, at årsagsretningen er modsat: At folk med større politisk interesse deltager mere på alle områder.

Resultaterne er anderledes, når det gælder følelsen af at kunne påvirke, jf. tabellens nederste del. Kommunal handlekompetence er udvalgt som det aspekt, hvor effekten må ventes at være størst – hvilket også bekræftes sammenlignet med både enkeltspørgsmål og bredere indeks. Forventningerne er de samme som ovenfor, men med den forskel, at navnlig deltagelse i beslutninger må forventes at have effekt, fordi det er her, man for alvor kan lære *political skills*. Mens deltagelse og frivilligt arbejde i aktivitetsbestemte foreninger ikke kan ventes at påvirke politisk interesse, må det ventes alligevel at bidrage til følelsen af at kunne påvirke. Begge dele bekræftes. Deltagelse i beslutninger har større effekt på politisk effektivitetsfølelse ($\beta = 0,16$), og vi finder overalt, at effekten af foreningsdeltagelse stiger, når aktivitetsbestemte og kooperative foreninger regnes med. Til gengæld har økonomiske bidrag lige så stor effekt som frivilligt arbejde, men effekten af begge disse faktorer forsvinder dog, når man kontrollerer for aktiv deltagelse (ikke vist), dvs. de er uden selvstændig betydning.

Både deltagelse i beslutninger og aktiv deltagelse har effekt på den politiske handlekompetence, men beslutninger vejer mest ($\beta = 0,13$ mod $0,11$). Det bekræfter læringshypotesen, altså antagelsen om, at egentligt foreningsarbejde (deltagelse i beslutninger) giver nogle kvalifikationer, som sætter folk i stand til bedre at kunne handle i politik. Nogen stærk sammenhæng er der dog ikke tale om.

SOCIAL TILLID

Når det gælder opbygningen af social tillid, som analyseres nærmere i kapitel 11, knytter de forventede effekter sig mest til aktiv deltagelse, frivilligt arbejde samt personlige venskaber, derimod ikke i særlig høj grad til

deltagelse i beslutninger som sådan, og slet ikke til donation af penge. Vi benytter i det følgende et enkeltspørgsmål vedrørende social tillid („Synes De i almindelighed, at man kan stole på de fleste mennesker, eller synes De, at man ikke kan være forsigtig nok i omgangen med andre mennesker?“ – målt på en skala fra 0 til 10), da det i alle henseender viser stærkere effekter end et sammensat indeks.

Som det fremgår af tabel 6.10, bekræftes hovedparten af de nævnte antagelser imidlertid *ikke*. Efter kontrol for uddannelse mv. har donation af penge stort set lige så stærk effekt på social tillid som antal foreningsmedlemskaber og antal aktive foreningsmedlemskaber, mens effekten af frivilligt arbejde er ubetydelig, og effekten af at have personlige venner i foreningen slet ikke er statistisk signifikant. Når man analyserer de enkelte faktorer sammen, viser det sig dog, at stort set kun aktiv deltagelse har selvstændig betydning for social tillid. Af de øvrige faktorer er det kun økonomiske bidrag, der har statistisk sikker effekt. Det sidste er helt i modstrid med vore forventninger. Men det er et resultat, der også genfindes i andre lande (Wollebæk & Selle, 2003). Og det er muligt at finde en plausibel fortolkning, hvis vi vender årsagsretningen: Det øger næppe den sociale tillid at give økonomiske bidrag, men det kræver en god portion tillid at overlade sine penge til andre og yde økonomiske bidrag til foreninger. Under alle omstændigheder får vi her en første antydning af, at sammenhængen mellem foreningsaktivitet og social tillid ikke er så ligetil endda – et tema, der analyseres nærmere i kapitel 11.

K O N K L U S I O N

Danmark er fortsat i markant grad et af de lande, der har det mest levende foreningsliv, foreninger spiller fortsat en afgørende rolle for interessevaretagelse i Danmark, og snart sagt alle tænkelige og utænkelige interesser er i dag organiseret. Antallet af foreningsmedlemmer stiger fortsat. Af større mobiliseringer inden for de sidste par årtier kan bl.a. nævnes organiseringen af ældre. Gennemsnitligt er danskerne medlem af (mindst) 3,3 foreninger, og kun syv til otte pct. står helt udenfor. Næsten 70 pct. af den voksne befolkning har inden for et år deltaget i foreningsaktiviteter – heraf op mod 60 pct. i selve foreningsarbejdet, og hele 43 pct. af alle voksne har udført en form for ulønnet frivilligt arbejde.

Aktivitetsniveauet i foreningerne er under ét ikke gået tilbage. Foreningslivet er *ikke* gået i forfald. Men der er svaghedstegn: Siden 1979 er

TABEL 6.10.

Social tillid (skala 0-10), opdelt efter foreningsaktivitet. Gennemsnit samt eta- og beta-koefficienter (MCA-analyse)

ANTAL FORENINGER/NIVEAU FOR DELTAGELSE	GENEREL SOCIAL TILLID OPDELT EFTER ANTAL ...					OPDELT EFTER DELTAGELSE I BESLUTNINGER
	Medlem- skaber	Aktive medlemskaber	Økonomisk bidrag	Frivilligt arbejde	Forening med personlige venner	
0	5,98	6,16	6,37	6,42	6,48	6,33
1	6,35	6,64	6,82	6,73	6,66	6,93
2	6,28	6,75	7,04	7,14	6,76	7,07
3	6,69	7,09	7,47	7,14	6,80	7,15
4	6,93	7,51	7,00	(7,15)	7,26	-
5+	7,10	7,06	6,96	(7,65)	7,21	-
Eta	0,18	0,18	0,15	0,13	0,19	0,16
Beta (kontrolleret for køn, alder, uddannelse)	0,12	0,13	0,12	0,09	0,06 ^{ns}	0,11

ns: Ikke statistisk signifikant.

Spørgsmål: "Jeg vil nu stille Dem nogle spørgsmål om Deres syn på andre mennesker. (a) Synes De i almindelighed, at man kan stole på de fleste mennesker, eller synes De, at man ikke kan være forsigtig nok i omgangen med andre mennesker?" (målt på skala 0-10).

den aktive deltagelse ikke fulgt med medlemstallet op. Der er også ret klare tegn på frafald i den yngre generation. En god del af de unges lavere foreningsdeltagelse skyldes, at deltagelsen vokser over livsforløbet – unge har altid haft væsentligt lavere foreningsdeltagelse. Men der er også tegn på et generationsbestemt fald, som i det samlede billede udlignes af den stigende deltagelse blandt ældre.

På baggrund af bonde- og arbejderbevægelsens svækkelse kunne det være nærliggende at forvente en social polarisering i foreningsdeltagelsen. Men ser man på alle foreninger under ét, er det i det store og hele gået omvendt: De lavtuddannede er kommet mere med i foreningslivet i de sidste 20 år. Samtidig er det væsentligt at bemærke, at underrepræsentationen af kvinder blandt foreningsmedlemmer og -aktive helt er overvundet i 1990'erne. Ud fra et demokratisk perspektiv er det betænkeligt, at der stadigvæk er grupper såsom fortidspensionister, hvis økonomiske interesser er meget svagt organiseret, og man skimter en faldende faglig organisering blandt yngre arbejdere. Men *hovedtendensen* er en social udligning.

Til gengæld har det højt besungne foreningsliv måske ikke *helt* så stor demokratisk betydning, som det ofte tillægges. Der *er* tegn på, at deltagelse i foreningslivet kvalificerer til politik – giver flere handleressourcer – men effekten er ikke voldsomt stærk, og den svage sammenhæng, vi finder mellem politisk interesse og foreningsdeltagelse, kan til gengæld næppe tolkes som en læringseffekt, men skal snarere tolkes som udtryk for, at årsagsretningen vender den modsatte vej.

Det engagement, den kompetence og de netværk, som foreningslivet skaber, har antagelig en samfundsmæssig demokratisk betydning på makro-niveau, som ikke kan måles gennem interviewundersøgelser. Selv om man ikke selv er aktiv i en forening, kan selve det forhold, at samfundet er gennemorganiseret, og at der er mange aktive, bidrage til at styrke den enkeltes påvirkningsmuligheder i samfundet. Noget lignende kan siges om social tillid. Men det bør understreges, at foreningsdeltagelsen ikke har stor betydning for *den enkeltes* politiske interesse og oplevede påvirkningsmuligheder. Effekterne kan måles, men de er svage. Desuden må det antages, at en del af effekten går den modsatte vej – og i hvert fald er dette tydeligt, når det gælder sammenhængen mellem social tillid og økonomiske bidrag til foreninger.

NOTER

1. Af hensyn til sammenligneligheden med 1979 begrænser vi os her til 18-69-årige i 1990 og 2000. Det har dog ringe betydning for medlemstallet, hvor de ældre i dag ligger tæt på befolkningsgennemsnittet.
2. Det sidste tal er til gengæld i overkanten, fordi der i 1998 er spurgt om „medlemskab eller tilknytning“. Det drejer sig dog ikke om mange, fordi det er anført i instruktio- nen, at det skal være en tilknytning, der svarer til medlemskab. I 2000-undersøgelsen er også medtaget andre former for „involvering“.
3. I princippet hører alle foreninger af brugere til her, f.eks. også handicapforeninger. I praksis fungerer de dog så meget som humanitære/velgørende foreninger, at deres deltagelsesprofil ikke adskiller sig fra andre humanitære/velgørende foreninger. Derfor har vi rubriceret dem der.
4. Grænsen er ikke knivskarp. Hovedkriteriet er, om der er politisk uenighed om fore- ningens mål. Et sekundært kriterium er vægten på indsamling af bidrag (men også velgørende organisationer stiller krav om offentlige midler). I praksis volder grænse- dragningen kun små problemer. Et grænsetilfælde er Amnesty International, der her er rubriceret som politisk organisation.
5. Det sidste hænger dog lidt sammen med spørgeskemaet. Hele gruppen „menneske- rettigheds- eller humanitær hjælpeorganisation. Forening med internationalt sigte, herunder for/mod EU“ er her regnet som politisk organisation. En analyse af med- lemmernes politiske interesse bekræfter, at medlemmerne faktisk adskiller sig klart fra medlemmerne af humanitære/velgørende foreninger. Men de rene økonomiske bidragydere ligner i profil mere bidragydere til velgørehedsorganisationer (sammen- stillingen i én kategori er dikteret af den internationale undersøgelse). Også miljø- og dyreværnsforeningerne har dog en del rene økonomiske bidragydere.

FRA GRÆSRODSBEVÆGELSER TIL ENKELTSAGSGRUPPER

Det er ikke så mange år siden, at græsrodsbevægelser og -deltagelse blev set som den store fornyelse i den folkelige deltagelse, og sådan omtales de stadig mange steder i den internationale litteratur (Norris, 2002: 188-212). I dansk sammenhæng får man dog snarere indtryk af, at græsrodderne er visnet siden storhedstiden i 1970'erne. Således viser Mikkelsens (2002) opgørelse af kollektive aktioner et næsten konstant fald siden toppunktet omkring 1970. I slutningen af 1990'erne var hyppigheden nået helt ned på 1950'er-niveau. Det vakte da også opsigt, da ATTAC-bevægelsen etablerede sig i Danmark i 2001 – det var længe siden, man havde set en „klassisk“ græsrodsbevægelse blive dannet. Selv de små undergrundsmiljøer i storbyen – bz-bevægelse, autonome m.fl. – synes at være gået på hæld (Karpantschof & Mikkelsen, 2002).

Billedet er dog et andet, når man ser på den enkelte borgers deltagelse og også medregner mere fredsommelige aktioner a la underskriftsindsamlinger. Fra 1979, hvor græsrodsbevægelserne stadig var meget markante, til 1990, hvor de var langt mindre synlige, var der ikke desto mindre sket en pæn stigning i antallet af involverede (Goul Andersen, 1993a). Så det er for tidligt at skrive græsrodsdeltagelsens nekrolog. Til gengæld bør deres betydning genvurderes. Engang var græsrodsbevægelser og -deltagelse led i en mobilisering og til dels i en samlet bevægelse. I dag kunne det se ud til at være gledet ind som en del af det almindelige deltagelsesrepertoire. Derfor skal vi indledningsvis bruge lidt plads på at diskutere selve fænomenet græsrodsdeltagelse, dets afgrænsning og betydning. En tese er her, at de moderne græsrodsbevægelser nok blev „opfundet“ af bestemte politiske strømninger, men hurtigt er blevet kopieret af andre politiske kræfter. Stik imod de *teorier om nye sociale bevægelser*, der betonede den mulige samling om fælles politiske mål, slås her til lyd for en *diffusionsteori*, ifølge hvilken koblingen mellem form og indhold svækkes i takt med, at „organisations-teknologien“ spredes og læres – på linje med den moderne partiorganisation

(massepartiet), der blev „opfundet“ af socialisterne, men hurtigt overtaget af alle andre.

Herefter undersøges udbredelsen af græsrodsdeltagelse i Danmark sammenlignet med andre lande samt udviklingen over tid. Efterfølgende analyseres græsrodsdeltagernes sociale profil samt spørgsmålet om græsrodsdeltagelsens betydning for demokratisk læring og for social og politisk integration sammenlignet med traditionel foreningsdeltagelse. Antagelserne er her, at profilen er blevet udvisket, og at græsrodsdeltagelse udmærket kan have samme effekter som foreningsdeltagelse på den politiske kompetencefølelse, men qua en løsere og mere uforpligtende deltagelsesform næppe kan ventes at have tilsvarende effekt på dannelsen af social kapital. Til gengæld antages græsrodsdeltagelsen at have mistet sin karakter af politisk oppositionel bevægelse.

HVAD ER GRÆSRODSDELTADELSE, OG HVILKEN BETYDNING HAR DET?

Indtil 1970 blev græsrodsdeltagelse typisk set som et særtilfælde af foreningsaktivitet. Det var først i 1970'erne, man begyndte at se græsrodsbevægelser og græsrodsdeltagelse som et nyt og selvstændigt fænomen (Parkin, 1968; Marsh, 1977; Barnes, Kaase et al., 1979; Gundelach, 1980; Olsen & Sætren, 1980; Goul Andersen, 1981a). I Danmark – og i Storbritannien – blev kampagnen mod atomvåben i begyndelsen af 1960'erne ofte set som skelsættende, blandt andet fordi man her så en ny *middle class radicalism* (Parkin, 1968). Helt nyt var fænomenet dog ikke – i 1990'erne har man genopdaget, at der også var græsrodsaktioner i 1950'erne – og ikke så lidt kontinuitet til 1960'ernes bevægelser (Hein Rasmussen, 1997). Men trods kontinuiteten blev det i kraft af den stigende mobilisering og selvstændiggørelse i forhold til traditionelle organisationer mere og mere berettiget at tale om græsrodsdeltagelse som en selvstændig – og ny – deltagelseskanal.

Der har dog ikke været enighed om, hvad barnet skulle hedde. Her i landet har man navnlig brugt varianter af termen *græsrodder*. Betegnelsen bruges imidlertid på forskellige analyseniveauer:

- *Græsrodsdeltagelse*: den enkelte borgers *handlinger* (deltagelse i aktioner; f.eks. parallelt til mødedeltagelse i forening).
- *Græsrodsaktioner*: kollektive *begivenheder*, som den enkelte kan deltage i (svarer til møde i forening).

- *Græsrodsorganisationer*: bestemte *kollektive organisationsformer* (til forskel fra traditionelle foreningers hierarkiske organisationsform).
- *Græsrodsbevægelser*: *bredere bevægelser* (der rækker ud over den enkelte organisation – ligesom arbejderbevægelse rækker ud over den enkelte fagforening).

Disse niveauer korresponderer ikke altid (Goul Andersen, 1981a) – f.eks. kan græsrodsaktioner godt arrangeres af politiske partier eller foreninger (det var en af årsagerne til, at man oprindeligt ikke så græsrodsdeltagelse som et særligt fænomen).

Der er imidlertid mange konkurrerende betegnelser, og de henviser til forskellige dimensioner:

- *Græsrodsorganisationer* henviser som nævnt især til *organisationsformen* – en „flad“, relativt uformel, netværkspræget organisation (ofte med kollektiv ledelse og uskarp medlemsafgrænsning), hvor medlemmernes aktivitet er vigtigste ressource – som modsætning til en traditionel, hierarkisk og formel foreningsstruktur (Gundelach, 1980).
- *Aktioner og aktionsgrupper*. Disse begreber har været udbredte i den internationale litteratur og henviser til de anvendte *virkemidler* – fra underskriftsindsamlinger til civil ulydighed – der står i kontrast til foreningers traditionelle påvirkningsstrategier i form af kontakter til beslutningstagerne. Undertiden har man talt om *ukonventionel politisk adfærd* – hvori underskriftsindsamlinger dog som regel ikke indgår. Et vigtigt aspekt er den underliggende påvirkningsstrategi, nemlig at påvirke beslutningstagerne ved at fange opmærksomhed i medierne og påvirke den offentlige opinion.
- *Protest, protestgrupper, protestbevægelser*. Denne betegnelse henviser til, at grupperne som regel aktionerer for at *protestere* mod noget. Modsat foreninger, der typisk søger samarbejde med offentlige myndigheder.
- *Ad hoc-grupper og ad hoc-deltagelse*. Disse begreber henviser til, at græsrodsdeltagelsen er situationsbestemt, at den ofte er relativt uforpligtende, og at grupper oprettes og nedlægges efter behov – igen i modsætning til foreninger, der som regel er permanente organisationer.
- *Enkeltogsgrupper og enkeltogsdeltagelse*. Denne betegnelse ligger i forlængelse af den foregående og henviser til, at foreninger som regel har et bredere sæt af sager på dagsordenen, herunder f.eks. en gruppes interesser.

- *Nye sociale bevægelser (new social movements)* er måske den mest brugte betegnelse internationalt. Strengt taget henviser betegnelsen til en antagelse om, at græsrodsbevægelserne tilsammen udgør en bredere social bevægelse på linje med arbejderbevægelsen. Mindst lige så ofte bruges det dog som en rent beskrivende term uden dybere teoretisk indhold.

I medborgerundersøgelserne bygger måling af borgernes græsrodsdeltagelse på *deltagelse i aktioner* i bred forstand – fra underskriftsindsamlinger og demonstrationer til forskellige former for „civil ulydighed“. Det kan gøres ret entydigt og præcist.

Når det gælder organisationsformer, er der en glidende overgang mellem græsrodsorganisationer og foreninger. Det mest hensigtsmæssige er nok at se dem som idealtyper – hvor den „rene“ græsrodsorganisation er kendetegnet ved at bygge på en uformel netværksorganisering med manglende eller uklar medlemsafgrænsning, brug af aktioner som virkemiddel for at påvirke den offentlige opinion, protest mod myndighederne, kun en enkelt sag på dagsordenen og dannelse ad hoc, alene med denne sag for øje. I praksis er der ikke så mange græsrodsorganisationer, som opfylder *alle* disse kriterier. Omvendt er der foreninger, der har et vist græsrodspræg, derved at de opfylder nogle af dem. Som beskrevet i forrige kapitel udfører syv pct. af den voksne befolkning frivilligt arbejde for foreninger, som de ikke formelt er medlem af, og påvirkning af den offentlige opinion synes også at være en opprioriteret strategi i mange foreninger – om end typisk via andre virkemidler end aktioner.

Allerede i begrebsdannelsen er antydnet nogle hypoteser om, hvad der *på makroplan* kan give græsrodsorganisationer vind i sejlene (Goul Andersen, 1981a):

- at det ofte er en effektiv strategi at påvirke beslutningstagere via påvirkning af den offentlige opinion, hvor aktioner giver medieopmærksomhed (men må ledsages af argumenter);
- at netværksorganisering er velegnet til „hurtig udrykning“ på enkeltsager;
- at opinionen ofte går på tværs af partierne, så initiativtagere kan håbe på at mobilisere en bredere tilslutning end den, der kommer til udtryk via partierne;
- at dette er særligt tillokkende for taberne i det partipolitiske spil;
- at politik i stigende grad præges af sådanne enkeltsager.

- Endelig kan græsrodsorganisering være udtryk for nye politikområder, hvor der (endnu) ikke er etableret faste beslutningsstrukturer (Olsen & Sætren, 1980), eller hvor – kunne man tilføje – klare skillelinjer mellem partierne endnu ikke har krystalliseret sig.

Sådanne institutionelle forklaringer, der tolker deltagelsen ud fra mulighedsstrukturen med hensyn til påvirkningsmuligheder, har blandt andet mødt konkurrence fra værdifortolkninger, der ser de nye deltagelsesformer som udtryk for nye værdier, herunder en forkærlighed for nye aktionsformer (Gundelach, 1995). Nye værdier er også foreslået som forklaring på de *sager*, græsrodsorganisationer arbejder med. Værdiændringer har angiveligt sat nye sager på dagsordenen, som organiseres uden for de partier og foreninger, som har repræsenteret de traditionelle konfliktlinjer og dertil hørende stridsspørgsmål i politik (Inglehart, 1990). Værdiforklaringen minder lidt om de teorier om „nye sociale bevægelser“, som forudså, at grupperne i stigende grad ville mødes og erkende sig selv som del af en fælles bevægelse med et fælles omdrejningspunkt, det være sig i kampen for „autonomi“ (Touraine, 1982), for „livsverden“ mod „systemverden“ (Habermas, 1981), eller for et „radikalt-demokratisk projekt“ (Mouffe, 1992).

Den diffusionsteori, der fremføres her, tager udgangspunkt i mulighedsstrukturen, der efterlader nogle områder som mere velegnede og andre som mindre velegnede for græsrodsaktioner. Men den pointerer samtidig, at græsrodsorganisering kan være et velegnet supplement på mange områder, og at den kan *læres* og *spredes*. Stik imod teorierne om „nye sociale bevægelser“, som forudså, at grupperne i stigende grad ville mødes som del af en fælles bevægelse, forudser diffusionsteorien, at man vil få en spredning i alle retninger både med hensyn til, hvilke sager der tages op, og med hensyn til, hvem der deltager.

DANSKE GRÆSRØDDER I INTERNATIONALT PERSPEKTIV

Danmark hører på næsten alle områder til de lande, hvor den politiske deltagelse er højest. Men når det gælder græsrodsdeltagelse, er dette *ikke* tilfældet. Tabel 7.1 viser deltagelsen i underskriftsindsamling, demonstrationer mv. ifølge de komparative europæiske undersøgelser CID og ESS fra henholdsvis 2000 og 2002. Ifølge de to undersøgelser havde henholdsvis 26 og 28 pct. af danskerne deltaget i en underskriftsindsamling inden for

TABEL 7.1.

Deltagelse i aktioner i forskellige lande, 2000 og 2002. CID- og ESS- undersøgelsen. Pct.

	UNDESKRIFT- INDSAMLING		BÅRET BADGE		DELTAGET I DEMONSTRATION		MINDST ÉN AF DISSE	
	CID 2000	ESS 2002	CID 2000	ESS 2002	CID 2000	ESS 2002	CID 2000	ESS 2002
Danmark	26	28	5	5	5	8	28	32
Sverige	41	40	5	11	6	6	43	45
Norge	37	36	7	22	9	8	40	47
Finland		24		16		2		33
Holland	33	22	7	4	3	3	35	25
Belgien		34		7		8		38
Luxembourg		29		5		21		40
Schweiz	35	39	7	9	6	8	39	43
Tyskland (V)	29	30	7	6	8	11	31	35
Tyskland (Ø)	30		8		13		35	
Storbritannien		40		10		4		43
Italien		17		7		11		24
Spanien	25	24	10	10	15	17	32	30
Portugal	6	7	2	7	3	4	8	12
Grækenland		5		3		5		9
Slovenien	16		4		5		19	
Tjekkiet		16		5		5		19
Ungarn		4		3		4		7
Polen		7		3		1		9
Rumænien	6		2		6		10	
Moldova	7		4		7		14	
Rusland	3		1		2		5	
Israel		18		12		10		28

det sidste år. Det er ikke alene lavere end i Sverige, Norge og Schweiz, men også i forhold til Tyskland, Storbritannien og Belgien. Holland lå lidt højere end Danmark i 2000, men lidt lavere i 2002.

Danskerne er i øvrigt også ret tilbøjelige til at deltage i demonstrationer – kun Holland, Portugal, Slovenien og Rusland lå lavere i 2000, mens 2002-tallene placerer Danmark tættere på gennemsnittet. Spanien ligger

lavere på underskriftsindsamlinger, men til gengæld væsentligt højere på demonstrationer, så den samlede græsrodsdeltagelse i Spanien kommer også op på dansk niveau. Målt på den samlede græsrodsdeltagelse kommer Danmark henholdsvis lavest og næstlavest blandt de nordeuropæiske lande i 2000 og 2002.

Man kan kun gisne om forklaringen. En mulighed kunne være, at danskerne havde større tillid til politikerne, men som det vil fremgå nedenfor, kan dette næppe være forklaringen. Det er i det hele taget vanskeligt at finde forklaringer, der er blot nogenlunde konsistente med mønstret i deltagelsen. Og resultaterne fra 2002 viser, at 2000-tallene ikke blot er udtryk for et tilfældigt udsving: Forekomsten af større underskriftsindsamlinger eller demonstrationer kan jo variere fra år til år. Det danske efterslæb synes således ikke at være nogen tilfældighed, men et temmelig stabilt træk omkring år 2000.

DE VISNENDE GRÆSRØDDER

At Danmark er sakket bagud i græsrodsdeltagelse, synes til gengæld at være en ny tendens: I de nordiske medborgerundersøgelser i 1987/1990 lå Danmark, Norge og Sverige på nogenlunde samme niveau (Goul Andersen & Hoff, 2001: 171) – Sverige formentlig lidt højere end Danmark, Norge formentlig lidt lavere. Græsrodsdeltagelsen synes imidlertid i fortsat fremgang i Norge og Sverige. Således er deltagelse i underskriftsindsamling i Sverige gået frem fra 36 pct. i 1987 til 40-41 pct. i 2001/2002. I Norge havde 31 pct. i 1990 deltaget i en underskriftsindsamling inden for de sidste tre år, men i 2000/2002 havde 36-37 pct. deltaget alene *inden for de sidste 12 måneder*.

I Danmark er deltagelsen derimod gået tilbage efter 1990. Fra 1979 til 1990 var der ellers pænt stigende deltagelse (Togeby, 1989; Svensson & Togeby, 1986; 1991; Goul Andersen, 1993a). Selv om græsrodsdeltagelsen var blevet mindre iøjnefaldende i 1990, var andelen, der havde deltaget i en græsrodsaktivitet inden for de sidste tre år, steget fra 28 til 47 pct. (tallene refererer alene til svarpersoner mellem 18 og 69 (70) år, da 1979-undersøgelsen kun medtog 18-70-årige), jf. tabel 7.2. På basis af 1979-undersøgelsen kunne det opgøres, at 21 pct. havde deltaget inden for det sidste år. En tilsvarende opdeling kan ikke laves for 1990, men man kan ud fra 1979-tallene gisne om, at tallet må have ligget mellem 35 og 40 pct. (henholdsvis tre fjerdedele af 3-års hyppigheden og 3-års hyppigheden minus 7 pct., svarende til forskellen i 1979). I 2000 var der imidlertid kun 32 pct.,

TABEL 7.2.

Andel af 18-69 (70)-årige, der har deltaget i græsrodsaktion (pct.). 1979, 1990 og 2000.
18-69 (70)-årige¹

	1979	1990	2000
Deltaget i underskriftsindsamling inden for sidste år	20	-	28
Græsrodsdeltagelse i alt ² inden for sidste år	21	-	32
Græsrodsdeltagelse i alt ² inden for sidste tre år	28	47	-
(N)	1858	1712	1576

1. 1979-undersøgelsen omfattede kun 18-70-årige, hvorfor alle direkte sammenligninger med 1990 og 2000 bygger på de svarpersoner i de to undersøgelser, som var mellem 18 og 69 år.
2. Inkluderer deltagelse i underskriftsindsamling, demonstration/protestmøde samt indsamling af økonomisk bidrag i forbindelse med aktioner. Økonomiske bidrag indgik ikke i 2000; betydningen for tallene er dog i promillestørrelse. Det er uden betydning for tallene, om mere markante aktionsformer medregnes eller ej, da stort set alle har deltaget i underskriftsindsamlinger mv.

der havde deltaget inden for de sidste 12 måneder. Deltagelsen i 2000 er givetvis lavere end i 1990, men fortsat væsentligt højere end i 1979.

På langt sigt er deltagelsen altså steget trods det markante fald i registrerede kollektive aktioner (Mikkelsen, 2002). Det kunne måske skyldes et frafald af aktivister, så den *aktive* græsrodsdeltagelse var dalet. Vi kan desværre ikke følge udviklingen i 1990'erne på grund af manglende data fra 1990, men 2000-undersøgelsen har gentaget de centrale spørgsmål om aktiv deltagelse fra 1979. Og de viser, at den aktive deltagelse *ikke* er gået tilbage fra 1979 til 2000, blot er der ikke sket en lige så stor stigning som for den samlede græsrodsdeltagelse, der er øget fra 21 til 32 pct. af de 18-70-årige. Der er kun små forskydninger i de andele, der har uddelt løbesedler, indsamlet underskrifter eller deltaget aktivt for at få en aktion stablet på benene, jf. tabel 7.3. Da der i nogen grad er tale om Tordenskjolds soldater, er det dog kun otte procent i 2000 – mod syv procent i 1979 – der inden for det sidste år har været egentlig *aktiv* græsrodsdeltager, dvs. har deltaget ud over at levere sin underskrift eller deltage i demonstration/protestmøde. Men noget fald er der ikke tale om – derimod kan tallet i mellemtiden have været højere.

Selv om der i 1990'erne er sket et fald i den samlede græsrodsdeltagelse, er der dog et misforhold mellem tallene for individuel deltagelse og udviklingen i antallet af kollektive aktioner, som næsten kun kan forklares med, at der er sket en forskydning af græsrodsdeltagelsen – fra mere militante til

TABEL 7.3.

Andel, der inden for det sidste år har deltaget aktivt i græsrodsaktion. 1979 og 2000.
18-69 (70)-årige. Pct.

	1979	2000
Andel med aktiv deltagelse i græsrodsaktion	6,9	8,4
- indsamling underskrifter/penge	3,5	5,1
- uddeling af løbesedler mv.	3,3	2,4
- aktiv for at få aktionen i gang	4,4	5,1
(N)	1858	1576

mere fredelige former og/eller fra store landsdækkende folkebevægelser til små, lokale underskriftsindsamlinger mv., sandsynligvis begge dele. Hvis det er tilfældet, må vi også forvente, at det er et bredere udsnit af befolkningen, socialt såvel som politisk, der i dag er involveret.

FRA VENSTREFLØJSKULTUR TIL HVERDAGSPOLITIK?

De første målinger af græsrodsdeltagelsen i 1979 viste tydeligt, at deltagelsen var knyttet til en mobiliseringsproces. Deltagerne var unge, højtuddannede og venstreorienterede. Mobiliseringen var så stærk, at det ud fra mange betragtninger var rimeligt at medregne deltagelse i politiske musikfestivaler som en form for græsrodsdeltagelse, sådan som det skete i Svensson og Togeby (1986). Den stærke uddannelsesmæssige skævhed i deltagelsen betød, at græsrodsdeltagelsen bidrog til at gøre den samlede politiske deltagelse væsentligt mere socialt skæv. Spørgsmålet er så, hvorledes dette siden har udviklet sig.

Ændringerne er markante, jf. tabel 7.4. Deltagelsen i 1979 var koncentreret til de unge – f.eks. 32 pct. blandt 18-29-årige mod 18 pct. blandt 40-49-årige og dobbelt så mange aktive blandt 18-29-årige som i gruppen af 40-49-årige. I 2000 er aldersforskellene helt udlignet op til 50-årsalderen. Den generation, som i 1979 var 18-29 år og i 2000 rundt regnet mellem 40 og 49, har fastholdt samme aktivitetsniveau, som den havde dengang, og hver ny alderskohorte har holdt en græsrodsdeltagelse på rundt regnet dette niveau. Også de 50-59-årige og de 60-70-årige har stort set fastholdt aktivitetsniveauet fra 1979, hvor de var ca. 20 år yngre. Ser vi bort fra

TABEL 7.4.

Andel, der inden for det sidste år har deltaget i græsrodsaktion, 1979 og 2000. Opdelt efter alder, køn, skoleuddannelse og partivalg. Pct.

	ANDEL GRÆSRODS- DELTAGERE (PCT.)		ANDEL AKTIVE GRÆS- RODSDELTAGERE (PCT.)		(N)
	1979	2000	1979	2000	2000
18-29 år	32	35	12	9	355
30-39 år	26	35	8	10	389
40-49 år	18	34	6	10	327
50-59 år	13	23	4	7	307
60-69 år	9	16	1	6	198
Mænd	22	27	8	8	791
Kvinder	20	33	6	9	785
7-9 års uddannelse	14	20	3	6	534
10. klasse, hh mv.	29	31	9	9	621
Studentereksamen, hf	52	42	24	11	419
Venstrefløj	59	51	27	19	155
Socialdemokratiet	17	28	4	8	401
Midterpartier	22	37	7	11	127
Venstre + Konservative	12	25	4	5	443
FRP + Dansk Folkeparti	15	29	5	8	92
Alle	21	32	7	8	1576

Anm.: Tabellen omfatter kun 18-69 (70)-årige.

1990, ligner det kort sagt en generationseffekt, der forplanter sig op gennem alderspyramiden over tid og betyder en udligning af aldersforskellen. Græsrodsdeltagelse er dog fortsat en af de eneste former for deltagelse, hvor de unge deltager på højde med de midaldrende.

Samtidig er der også sket en udligning på andre områder. Dels mellem mænd og kvinder, hvor kvinderne i 2000 er de mest aktive, dels mellem uddannelsesgrupper, hvor deltagelsen er vokset betydeligt for lavtuddannede, men faldet i gruppen med studentereksamen. Den aktive deltagelse er ligefrem fordoblet blandt lavtuddannede og halveret i gruppen med studentereksamen. Endnu i 2000 er der dobbelt så mange deltagere og aktive i gruppen med studentereksamen som blandt folkeskoleuddannede, men i 1979 var forholdet henholdsvis én til fire og én til otte.

Den politiske profil er også ændret. Der er lidt færre græsrodsdeltagere og væsentligt færre aktive blandt den skrumpende gruppe af venstrefløjsvælgere i 2000, mens den samlede deltagelse er fordoblet blandt borgerlige og steget pænt for centrumsvælgere og socialdemokrater. Hos de sidstnævnte er den aktive deltagelse fordoblet, men det er også gået frem hos de ikke-socialistiske partier. Selv om der stadig er flest græsrodsdeltagere på venstrefløjen, er det tydeligt, at den politiske profil er udvasket. Venstrefløjstilhængere i 2000 udgjorde 12 pct. i stikprøven, 20 pct. blandt samtlige græsrodsdeltagere og 27 pct. blandt aktivisterne. I 1979-undersøgelsen var de tilsvarende tal 15, 39 og 51 pct. I øvrigt er det i 2000 stort set udelukkende Venstre og Det Konservative Folkeparti, der er underrepræsenteret blandt græsrodsdeltagerne – de øvrige partigrupper indgår med stort set proportional andel.

Det er således tydeligt, at udviklingen er gået mod politisk fragmentering af græsrodsdeltagerne og ikke mod en samlende social bevægelse, sådan som en del af de, der skrev om *new social movements*, engang forestillede sig.

SAMMENHÆNG MED POLITISK INTERESSE, KOMPETENCE OG SOCIAL KAPITAL

Mobiliseringseffekten viste sig i 1979 ved en overordentlig stærk sammenhæng med politisk interesse. Der er nok ingen tvivl om, at det her mest er den politiske interesse, der er den uafhængige variabel, selv om der også er læringseffekter af deltagelsen i græsrodsaktioner. I god overensstemmelse med diffusionsantagelsen er sammenhængen med politisk interesse da også svækket en hel del i 2000, jf. tabel 7.5. Der er dog stadig en lige så stærk bivariat sammenhæng (uden kontrol for andre variable) som den, vi finder for foreningsdeltagelse ($\eta = 0,23$).

TABEL 7.5.

Politisk interesse¹, opdelt efter græsrodsaktivitet, 1979 og 2000. Pct.

	ANDEL MEGET POLITISK INTERESSERET		ANDEL MEGET + NOGET POLITISK INTERESSERET		(N)	
	1979	2000	1979	2000	1979	2000
Ingen	13	15	52	56	1177	1073
Kun underskriftindsamling mv.	26	24	76	66	341	370
Aktivist	54	40	88	82	122	133

1. Kun 18-69 (70)-årige.

TABEL 7.6.

Oplevet påvirkningsmulighed på lokalt plan og social tillid, opdelt efter græsrodsaktivitet. 2000. Gennemsnitlige skalaværdier (skala 0-10) samt eta- og beta-koefficienter (MCA-analyse)

	LOKAL HANDLEKOMPETENCE	GENEREL SOCIAL TILLID	(N)
0. Ingen græsrodsdeltagelse	5,14	6,54	1177
1. Underskriftsindsamling o.l.	5,71	6,91	341
2. Aktiv deltagelse	6,46	6,83	122
Eta	0,14	0,07	-
Beta (kontrol køn, alder, uddannelse)	0,11	0,05 ^{ns}	-

Anm.: Tabellen medtager hele befolkningen.

ns: Ikke signifikant.

Spørgsmål: se tabel 6.10 og 6.11.

Som sagt er det mere nærliggende at se den politiske interesse som en årsag til græsrodsdeltagelse end som en effekt. Det samme gør sig i princippet gældende for politisk effektivitetsfølelse i almindelighed. Derimod kan det være mere nærliggende at se politisk effektivitetsfølelse på *lokalt* plan som en egentlig *effekt* af deltagelse i græsrodsaktiviteter. Det bemærkelsesværdige er her, at vi finder *mindre* effekt af græsrodsdeltagelse end af foreningsdeltagelse, jf. tabel 7.6.

Som omtalt i forrige kapitel har foreningsdeltagelse ofte været set som en vigtig – om end noget overvurderet – kilde til social kapital. Ræsonnementet er, at foreningsdeltagelsen har effekt på grund af den mere langvarige tilknytning og opbygning af sociale netværk. Ud fra det samme ræsonnement skulle man ikke forvente en tilsvarende effekt af græsrodsdeltagelse på grund af deltagelsens mere uforpligtende og midlertidige karakter – undtagen måske for de allermest aktive. Som det fremgår af tabel 7.6, finder vi ikke nogen sådan sammenhæng – i øvrigt heller ikke for de mest aktive. Græsrodsdeltagelse hænger øjensynligt ikke sammen med dannelse af social tillid.

FRA POLITISK PROTEST TIL POLITISK TILLID

I modsætning til andre former for deltagelse, der antages at opbygge tillid (Finifter, 1970), har man almindeligvis forbundet græsrodsdeltagelse med politisk mistillid. Det skyldes dels, at der nærmest pr. definition er tale om

TABEL 7.7.

Aktionsdeltagelse og politisk tillid, 1979 og 2000. Opinionsbalancer i procentpoint samt korrelationer. Kun 18-69-årige

AKTIONSDDELTADELSE	POLITISK TILLID: PCT. ENIG MINUS UENIG I, AT POLITIKERE TRÆFFER RETTE BESLUTNINGER		ANTAL SVARPERSONER	
	1979	2000	1979	2000
Ingen	+4	+10	1457	1178
Underskrift o.l.	-11	+21	273	340
Aktivist	-39	+14	128	122
Korrelation (r)	-0,13	+0,02		

Anm.: Medtages hele befolkningen i 2000, er korrelationen $r = 0,05$ lige under signifikansgrænsen.

protestadfærd, dels at græsrodsdeltagelsen havde sin rod i nye „postmaterielle“ værdier, der tidligere var i opposition til det etablerede politiske system. Her har tingene imidlertid ændret sig temmelig markant, jf. tabel 7.7. I 1979 var der en signifikant negativ sammenhæng mellem græsrodsdeltagelse og politisk tillid; blandt de, der ikke havde deltaget i græsrodsaktioner, svarede 45 pct. enig på spørgsmålet „almindeligvis kan man stole på, at vore politiske ledere træffer de rigtige beslutninger for samfundet“, mens 41 pct. var uenige, altså en overvægt (opinionsbalance) på +4 for tillid til politikerne. Blandt svarpersoner med aktiv græsrodsdeltagelse havde kun 25 pct. tillid til politikerne, 64 pct. mistillid, altså en opinionsbalance på -39. I 2000 var der overvægt af tillid i alle grupper: henholdsvis +10, +21 og +14 for ikke-deltagere, passive deltagere og aktive deltagere. Af sammenlignelighedsgrunde omfatter tallene kun 18-69-årige. Medregnes de ældre i 2000, nærmer man sig endda en signifikant positiv sammenhæng mellem græsrodsdeltagelse og politisk tillid.

Det svarer til resultatet allerede fra de nordiske medborgerundersøgelser 1987-1990 (Goul Andersen & Hoff, 2001: 178), hvor man i alle lande fandt en svag (men ikke statistisk sikker) *positiv* sammenhæng mellem græsrodsdeltagelse og politisk tillid baseret på lidt forskellige skalaer for politisk tillid. Også i 2000 viser der sig en positiv sammenhæng for en række mål for politisk tillid (der ikke er sammenlignelige med 1979), jf. tabel 7.8. Således er der en svag positiv sammenhæng – endda statistisk sikker – mellem deltagelse i græsrodsaktioner og tillid til regering, Folketing, politiske

TABEL 7.8.

Sammenhæng mellem foreningsdeltagelse, deltagelse i græsrodsaktioner og politisk tillid. 2000. Pearson-korrelationer

KAN DE SIGE, HVOR STOR TILLID, DE PERSONLIGT HAR TIL HVER AF DISSE INSTITUTIONER?	MEDLEMSKAB I FORENINGER	DELTAGELSE I GRÆSRODSAKTIONER
1. Kommunalbestyrelsen	0,12	0,01 ^{ns}
2. Regeringen	0,09	0,08
3. Folketinget	0,11	0,08
4. Domstolene	0,15	0,08
5. Den offentlige administration	0,11	0,04 ^{ns}
6. Politiet	0,08	-0,02 ^{ns}
7. Politiske partier	0,09	0,10
8. Politikere	0,09	0,09
Tillidsindeks (på basis af spm. 1-8)	0,14	0,08

Anm.: ns = ikke statistisk sikker.

partier, politikere og domstole. Kun ét sted finder man et brud, der giver svage mindelser om tidligere konfrontationer mellem græsrodsaktivister og „systemet“: Der er ingen sammenhæng (nærmest svagt negativ) mellem græsrodsdeltagelse og tillid til politiet. Når det gælder foreningsdeltagelse, finder man en svag positiv sammenhæng mellem deltagelse og politisk tillid over hele linjen.

KONKLUSION

Græsrodderne er ikke helt visnet væk i 1990'erne, men de har været udsat for en nedtur i Danmark, som står i kontrast til de øvrige nordiske lande, og græsrodsdeltagelsen i Danmark ligger i dag under niveauet i mange europæiske lande. Sammenholdt med, at deltagelsen i Danmark på andre områder er i top, er dette resultat ganske iøjnefaldende. Det er svært at udpege faktorer, der kan forklare denne særlige danske udvikling. Det falder sammen med, at Danmark i det sidste tiår har haft en relativt høj tillid til politikerne, men da der ikke længere er nogen sammenhæng mellem græsrodsdeltagelse og politisk tillid – måske endda en svagt positiv sammenhæng – kan dette næppe være forklaringen. Måske er der ikke anden forklaring end mobiliseringens egendynamik, der kan være såvel positiv som negativ.

Græsrodsdeltagelsen er højere end i 1979, men den har fået en ganske anden profil. Dengang var det en deltagerform især for unge, højtuddannede og venstreorienterede. I 2000 var deltagelsen lige udbredt i alle aldersgrupper under 50 år, og de uddannelsesmæssige og politiske skævheder er markant reduceret. Endelig er græsrodsdeltagelsen i dag klart mere udbredt blandt kvinder end blandt mænd.

Alt i alt tegner det et billede af en græsrodsdeltagelse, der er gået fra at være led i en bevægelse, en særlig politisk aktionsform i mobiliseringsfasen for bestemte politiske kræfter, til at være en del af borgernes standardrepertoire for politisk deltagelse. Der er i dag tale om enkeltsagsgrupper, der samler folk fra mange samfundsgrupper og mange politiske lejre, ofte på lokalt plan. Både den ændrede sociale sammensætning og det stagnerende omfang af denne deltagelse er med til at forhindre, at de sociale skævheder i den samlede deltagelse bliver større som følge af græsrodsdeltagelsen – således som man kunne frygte ud fra tendensen i 1970'erne.

FORBRUG SOM POLITIK

For at forklare, hvordan markedet fungerer, bruger økonomiske grundbøger ofte en analogi til demokratiet. I demokratiet er vælgeren suveræn og bestemmer med stemmesedlen, hvordan samfundet skal indrettes. På markedet er det forbrugeren, der stemmer med hver en krone, der gives ud. Dermed bestemmer forbrugerne, hvordan samfundets produktive ressourcer skal fordeles (*allokeres*) – uden egentlig at ville det. Det sidste er vigtigt: Forbrugerne bekymrer sig jo alene om deres individuelle behov – ikke om de kollektive (*aggregerede*) konsekvenser af deres handlinger.

Men i postindustrielle samfund er adskillelsen mellem stat, marked og civilt samfund mindre skarp. I staten bruger man markedsorienterede ledelsesformer og økonomiske incitamenter; i virksomhederne taler man om værdibaseret ledelse, *stakeholder theory* og *corporate governance* (Petersen & Stuhr Lassen, 1997; Thyssen, 2000; Charkham, 1995; Margolis & Walsh, 2003); og på markedet ser man *politiske forbrugere*, der tager de økonomiske lærebøger på ordet og netop prøver at stemme ved hjælp af deres forbrugsvalg – vel at mærke for at opnå kollektive mål. Det sidste er en form for politik i hverdagen, ofte relateret til livsstilsfaktorer, og meget individualiseret, selv om sigtet er kollektivt. Micheletti (2003: 24–29) har brugt udtrykket *individualized collective action* for at udtrykke dette paradoks – der også angiver, hvordan politisk forbrug adskiller sig fra græsrodsdeltagelse.

Diskussionen fik ekstra næring efter de verdensomspændende boykotkampagner i midten af 1990'erne mod franske varer i anledning af præsident Chiracs atomprøvesprængninger og mod Shell i anledning af en planlagt dumpning af olieborerplatformen Brent Spar i Nordatlanten (Jordan, 2001). Virksomheder blev påmindet om, at der er andre begrænsninger på handelfriheden end statslig regulering, og at det er nødvendigt at tænke politisk i forhold til virksomhedens image.

Ud fra en medborgerskabs- og demokratisynsvinkel er politisk forbrug naturligvis interessant som en ny deltagelses- og indflydelsesmulighed,

der nedbryder vante skel mellem politik og økonomi, og som en mulig modvægt til virksomheders stigende handlefrihed i en dereguleret, global økonomi. Ved siden af politisk forbrug er der også kommet politiske eller etiske investeringer – hvor investorer fra- og tilvælger investeringer i firmaer ud fra deres moralske adfærd.

Der er dog uenighed om effekten (Bentzen & Smith, 2001). En turist-boycot mod Østrig i 2000 i anledning af det højrepopulistiske Frihedspartis optagelse i regering fik ingen effekt, lige så lidt som forsøg på boycot mod amerikanske varer i anledning af Irak-krigen (*Information*, 28.4.2003) – eller amerikaneres boycot af franske varer i anledning af Frankrigs „illoyalitet“ mod USA i samme krig. I Danmark strides der i begyndelsen af 2000-årene om, hvorvidt det er forbrugerne, producenterne eller detailhandlerne, der er skyld i, at det økologiske forbrug er stagneret. Der er også uenighed om hensigtsmæssigheden: Boykotaktioner kan ramme tilfældigt og bygge på forvredne eller direkte misvisende oplysninger i medierne (Jordan, 2001).

Videre hævdes det ofte, at politisk forbrug slet ikke er noget nyt: Boykotaktioner har været brugt jævnlige af græsrodsbevægelser i 30-40 år (bl.a. mod apartheidstyret i Sydafrika) – ja, i 100 år, hvis man regner den tidlige arbejderbevægelse med – og spørgsmålet er, om boykotaktioner overhovedet har betydning, medmindre de er styrede af slagkraftige organisationer. Når det gælder økologiske forbrugere, vil nogle tilsvarende spørge, om det ikke blot er et særtilfælde af kvalitetsbevidste forbrugere, der betaler en overpris for et produkt, som antages at have nogle særlige kvaliteter, eller som der knytter sig en vis prestige til (jf. diskussionen i Beckmann et al., 2001).

Mens nogle hævder, at vi helt skal ændre vores opfattelse af økonomi og politik i en globaliseret og individualiseret verden, mener andre altså, at der ikke er særlig meget nyt under solen. Men hvad er politisk forbrug helt præcist, er det et selvstændigt og nyt fænomen, hvor udbredt er det, adskiller Danmark sig fra andre lande, hvordan har det udviklet sig over tid, hvem benytter sig af det og hvorfor – og har det nogen betydning?

HVAD ER POLITISK FORBRUG?

Politisk forbrug kan defineres som en forbrugshandling, der i væsentlig grad er motiveret af ønsket om at fremme et politisk mål såsom at ændre regeringers eller virksomheders adfærd (Goul Andersen & Tobiasen, 2001; jf. også Micheletti, 2000: 3; 2003: 2; Halkier, 2001; Stolle & Hooghe, 2001; Stolle et al., 2003). Det er denne *hensigt*, der adskiller politisk forbrug fra

„almindeligt“ forbrug, hvor forbrugeren pr. definition ikke bekymrer sig om de videre samfundsmæssige (aggregerede) konsekvenser af sit individuelle forbrugsvalg. Derfor er politisk forbrug et fundamentalt brud på den traditionelle arbejdsdeling mellem økonomi og politik i et moderne samfund, hvor disse sfærer fungerer efter hver sit „sprog“ eller hver sin logik: Økonomiske aktører handler ud fra markedets nyttemaksimerende logik og skal ikke tage moralske hensyn. Det skulle de i middelalderens „moralske økonomi“, hvor det bl.a. var umoralsk at tage renter. Hvis de rene markeds kræfter fører til kollektivt uacceptable konsekvenser, så må det løses med politisk regulering. Den politiske forbruger blander tingene sammen og anvender politisk rationalitet på markedet.

Selve udtrykket „den politiske forbruger“ blev i dansk sammenhæng lanceret af Institut for Fremtidsforskning, men diskussionen om „grønne forbrugere“ og forbrug som politik startede i 1980'erne (Halkier 1993; 1994; Goul Andersen, 1993b) – og forbrugerboykot kendes i øvrigt helt tilbage fra 1880'erne (Smith, 1989) – ikke mindst i USA (Friedman, 1999). I Europa har forbrugerboykot navnlig været aktionsform for græsrodsbevægelser, og siden 1970'erne har man ofte analyseret forbrugerboykot som en særlig form for græsrodsaktion (Svensson & Togeby, 1986; jf. også Barnes, Kaase et al., 1979; Dalton, 1988: kap. 4).

Slægtskabet med græsrodsaktioner er da også umiskendeligt (Halkier, 1993). Men fænomenet rækker videre, idet politisk forbrug ikke altid er organiseret og både kan bestå i til- og fravalg af produkter (Micheletti (2000) sonderer mellem „negativt“ og „positivt“ politisk forbrug). Desuden får forbrugerboykot en noget anden betydning i et samfund præget af globalisering og individualisering (Tobiasen, 2003a). Begge dele kan begrunde, at man skiller politisk forbrug ud som særskilt fænomen – ligesom man i sin tid udskilte græsrodsaktivitet fra foreningsaktivitet som en særlig, ny form for deltagelse.

Således betyder globaliseringens liberalisering og åbne grænser, at politisk forbrug undertiden kan være den eneste mulighed for at påvirke transnationale firmaer, der mere end tidligere kan unddrage sig politisk kontrol. I modsætning til græsrodsaktioner, der normalt sigter mod krav om offentlig regulering (det gælder også miljøaktioner mod forurenende virksomheder), retter forbrugerboykot sig ofte direkte mod enkeltfirmaer med krav om, at de ændrer adfærd.

Politisk forbrug – og her i særdeleshed tilvalg af produkter – må endvidere ses i lyset af den senmoderne refleksivitet og individualisering, og hvad der

er kaldt „aktiv subpolitik“ (Micheletti, 2003: 29), hvor individer som led i deres daglige, individuelle gøren og laden også tager et politisk ansvar. Udtrykket *hverdagsmagere* indfanger også denne nedbrydning af de formelle grænser mellem politik og hverdagsliv (Bang & Sørensen, 1999a; 1999b; Micheletti, 2003: 31). Heri ligger en klar adskillelse fra den traditionelle forbrugerboycot, der er en kortvarig, organiseret aktion. Der er kort sagt gode *analytiske* grunde til at skelne mellem politisk forbrug og græsrodsdeltagelse – som det vil fremgå, er der også gode empiriske grunde dertil.

Tendensen til, at politisk deltagelse forskyder sig mod „subpolitik“, har almindeligvis været kædet sammen med manglende tiltro til „etablerede“ kanalers effektivitet og med politisk mistillid (Beck, 1996). Det forekommer dog ikke specielt velbegrunderet – der kunne argumenteres lige så overbevisende for at se sådanne politiske aktiviteter i hverdagen som et naturligt supplement.

Det næste spørgsmål er så, om politisk forbrug overhovedet skal ses som et *politisk* fænomen, og hvor man i givet fald skal trække grænsen. Her synes det uomgængeligt at trække grænsen til „normalt“ forbrug ud fra *hensigten*. Den afgørende skillelinje er, om sigtet med forbrugsvalget retter sig udad – mod at *påvirke andre aktørers handlinger* – eller indad, mod at *tilfredsstille egne præferencer*, jf. figur 8.1. Til det sidste må også regnes *overholdelse af en norm* (f.eks. at spise vegetarisk eller at undlade at spise svinekød); sigtet hermed er nemlig normalt ikke at påvirke samfundet. Derfor kan hverken etisk-religiøs forbrug eller kvalitetsbevidst forbrug regnes som politisk forbrug.

Politisk forbrug, der sigter mod at opnå ændringer i samfundet, kan som nævnt opdeles efter to kriterier: Om der er tale om til- eller fravalg,

FIGUR 8.1.

Forskellige former for politisk og ikke-politisk forbrug

	PÅVIRKE ANDRE AKTØRER (POLITISK FORBRUG)		IKKE POLITISK FORBRUG:
	Kollektiv/ organiseret	Individuel/ ikke organiseret	
Fravalg af varer (negativt politisk forbrug)	<i>Boycotaktion</i> (klassiske studie- objekt)	<i>Etisk-politisk forbrug</i> (køber f.eks. ikke æg af burhøns)	<i>Etisk-religiøs forbrug</i>
Tilvalg af varer (positivt politisk forbrug)	<i>Solidaritetsaktion</i> (sjældent)	<i>Bæredygtigt forbrug</i> (køber f.eks. økologisk)	<i>Kvalitetsbevidst forbrug</i>

og om der er tale om en kollektiv og organiseret eller en rent individuel handling. Den klassiske *boycotaktion* består således i organiseret fravalg af bestemte produkter eller bestemte butikker. Men der er tre andre mulige kombinationer. Den vigtigste er den, man af mangel på bedre kan kalde *bæredygtigt forbrug* – altså tilvalg af bestemte varer på individuel/uorganiseret basis, men med det sigte at påvirke forhold i samfundet. I enkelte tilfælde kan noget sådant også være organiseret – vi kan da tale om en *solidaritetsaktion* – og endelig kan man tale om et *etisk-politisk* forbrug, når forbrugere uden særlig organisering fravælger bestemte produkter.

Det giver sig selv, at der er glidende overgange mellem det organiserede og det helt uorganiserede, mellem til- og fravalg og mellem at tilfredsstille egne præferencer og påvirke andre aktører. Normalt vil forbrugere, der køber økologisk, også mene, at disse produkter er sundere eller mere velsmagende, dvs. grønne forbrugere vil typisk handle ud fra en blanding af politiske og personlige præferencer (Beckmann et al., 2001). Det er dog ikke i sig selv noget større problem, al den stund man siden Easton (1965) i politologien altid har defineret det politiske system ved en aspektbetragtning – handlinger har ofte både et politisk og et ikke-politisk aspekt.

Definitionen indebærer, at ikke alt „grønt forbrug“ kan betegnes som politisk.¹ Man kunne indvende, at effekten er den samme: Uanset om det skyldes personlige eller politiske præferencer, giver forbrugeren gennem sit forbrugsvalg nogle signaler om, hvilke varer der skal produceres. Men det sidste gælder jo netop alt forbrug, så følger man en definition ud fra effekter, forsvinder kategorien politisk forbrug – så bliver alt forbrug politisk.

Målemetoden i Medborgerundersøgelsen svarer nøje til den teoretiske definition, da til- og fravalg af produkter optræder på en længere liste af spørgsmål om politiske handlinger, som svarpersonen har deltaget i „for at opnå forbedringer eller undgå forringelser i samfundet“ – en formulering, der sigter mod at måle politisk deltagelse uden at risikere at begrænse politik til bestemte sfærer ved eksplicit at referere til ordet „politik“.²

MARGINALT FÆNOMEN ELLER MEGATREND : HVOR STOR BETYDNING HAR POLITISK FORBRUG ?

I dette afsnit gives et overblik over politisk forbrug i Danmark: Hvor udbredt er fænomenet? Er det tiltaget eller aftaget over tid? Er det rimeligt at tale om politisk forbrug som „politisk“? Oplever de politiske forbrugere

TABEL 8.1.

Andel, der har boykottet eller bevidst valgt bestemte varer ud fra politiske, etiske eller miljømæssige hensyn. Danmark 1990 og 2000. Pct.

DER ER MANGE MÅDER, HVORPÅ MAN KAN FORSØGE AT OPNÅ FORBEDRINGER ELLER MODVIRKE FORRINGELSER I SAMFUNDET. HAR DE INDEN FOR DE SIDSTE 12 MÅNEDER GJORT NOGET AF FØLGENDE:	1990 ¹ (REFERENCE- PERIODE 3 ÅR)	2000 (REFERENCE- PERIODE 1 ÅR)
1. Boykottet bestemte varer?	22	21
2. Bevidst købt bestemte varer af politiske, etiske eller miljømæssige grunde?	-	45
Både boykottet og tilvalgt		19
Kun tilvalg (eller kun boykot)		28
Politisk forbrug i alt		47
Antal svarpersoner	2021	1640

1. Spørgsmål: "På dette kort er nævnt en række aktivitetsformer, man kan benytte i forbindelse med en politisk aktivitet. Har De inden for de sidste tre år ... ladet være med at købe bestemte varer?"

selv deres indsats som effektiv – og hvad mener befolkningen i øvrigt? Efterfølgende ser vi nærmere på hyppigheden af politisk forbrug i andre lande, på de politiske forbrugeres sociale og politiske profil og på sammenhængen med andre former for politisk deltagelse.

Målingen er baseret på sondringen mellem de to hovedformer for politisk forbrug: fravalg og tilvalg – eller „negativt“ og „positivt“ politisk forbrug. Interviewpersonerne er således spurgt, om de for at „forsøge at opnå forbedringer eller modvirke forringelser i samfundet“ inden for de sidste 12 måneder (1) havde „boykottet bestemte varer“ eller (2) „bevidst (havde) købt bestemte varer af politiske, etiske eller miljømæssige grunde“. Svarene er vist i tabel 8.1, hvor også er medtaget fordelingen på et tilsvarende spørgsmål om boykot fra 1990, hvor spørgsmålet imidlertid refererede til en periode på tre år. I begge tilfælde optræder spørgsmålet i en længere serie om politiske påvirkningsforsøg, hvilket er med til at præcisere forståelsen af spørgsmålet.

Det viser sig, at 21 pct. af danskerne havde boykottet bestemte varer inden for de sidste 12 måneder, mens væsentligt flere – 45 pct. – bevidst havde tilvalgt bestemte varer af politiske, etiske eller miljømæssige grunde. Det gør altså en betydelig forskel, at de positive politiske forbrugere regnes med. Svarene er i øvrigt næsten kumulative, dvs. at næsten alle, der havde

boycottet, også havde tilvalgt bestemte varer. Blandt de 21 pct., som havde deltaget i en boykot, havde de 19 også bevidst tilvalgt bestemte varer. Vi har derfor dannet en additiv skala ud fra de to spørgsmål, hvor 19 pct. både er positive og negative politiske forbrugere, mens 28 pct. enten er positive eller negative (i praksis næsten altid positive), dvs. andelen med politisk forbrug i alt er 47 pct. Fordi skalaen er så tæt på et kumulativt mønster, kan den i praksis ses som *både* en klassifikation af forskellige typer af politiske forbrugere, og som et rangordensmål for intensiteten af svarpersonernes politiske forbrug. Tallene svarer i øvrigt udmærket til et kontrolspørgsmål andetsteds i skemaet, hvor spørgsmålet lød: „Hvor tit vælger De produkter ud fra holdninger til politiske, etiske eller miljømæssige spørgsmål?“, hvor 23 pct. svarede „ofte“, og 30 pct. svarede „af og til“.

Når det gælder negativt politisk forbrug (boykot), viser spørgsmålet fra 1990 næsten den samme andel som i 2000, nemlig 22 pct. Men da 1990-tallet refererer til en treårs periode, kan vi roligt gå ud fra, at deltagelsen i forbrugerboykot har været lidt stigende over tid, men ikke markant. Andre målinger viser imidlertid, at politisk forbrug i mellemtiden er gået meget op og ned. Faktisk toppede fænomenet samtidig med, at begrebet „den politiske forbruger“ blev introduceret på dansk, nemlig i forbindelse med de store boykotaktioner mod Shell og de franske atomprøvesprængninger. Ifølge Gallup (*Berlingske Tidende*, 6.8.1995) var 93 pct. af danskerne imod prøvesprængningerne, 63 pct. anså forbrugerboykot for en god ide, og 51 pct. boycottede franske varer helt eller delvis. Derefter gik det ret hurtigt tilbage. Greens/Institut for Fremtidsforskning kunne i februar 1996 berette, at 43 pct. „personligt (havde) boycottet en eller flere varer inden for det seneste år“; i april 1997 var tallet 37 pct. (citeret i Jensen, 2000). Institut for Konjunkturanalyse spurgte i en serie målinger, om interviewpersonen inden for de sidste tre måneder havde undladt at købe bestemte varer, fordi den pågældende af politiske grunde var imod et land eller virksomhed. Her faldt andelen fra 29 pct. i juni 1996 til 17 pct. i september 1996, 12 pct. i juni 1997 og 11 pct. i september 1997 (citeret i Jensen, 2000). Der var således et højdepunkt i 1995/96, hvor andelen, der havde boycottet varer, var mere end dobbelt så høj som i 2000.

Men lige så bemærkelsesværdigt er det, at forbrugerboykot i 2000 havde stabiliseret sig på et højere niveau end i 1990 – trods fravær af større medieomtalte aktioner. Når det gælder tilvalg af produkter, er der ikke tilsvarende store udsving, og her peger langtidstendensen også opad. Således viser Gallup en pæn stigning fra 1994 til 1999 (Gallup/*Berlingske Tidende*, 19.6.1994,

henholdsvis 7.4.1999), og samme mønster genfindes hos Beckmann et al. (2001), der sammenligner 2000 og 1992.

POLITISKE INVESTORER

Den politiske investor ses ofte som en nær slægtning til den politiske forbruger, og der er oprettet både „grønne“ og „etiske“ investeringsforeninger. Det har også været diskuteret i mange pensionskasser, om man skulle have en etisk profil i sine investeringer eller koncentrere sig om at tjene penge og overlade det politiske til politikerne. Medborgerundersøgelsen medtog to spørgsmål om politiske investeringer, ét rettet til medlemmer af pensionskasser, et andet til aktionærer. Da flertallet af private aktionærer i Danmark udelukkende ejer aktier i deres egen bank eller egen virksomhed, er resultaterne også udspecificeret for den gruppe, man kunne kalde „genuine investorer“, som ejer aktier herudover; denne gruppe udgør kun 11 pct. af den voksne befolkning i Danmark og dermed under en tredjedel af samtlige aktionærer.

Andelen, der ønsker, at pensionskassen skal tage etiske eller politiske hensyn, også på bekostning af medlemmernes forrentning, er forholdsvis høj – 40 pct., dvs. tæt på den andel, der er politiske forbrugere (jf. tabel 8.2). Når det gælder personligt ejede aktier, jf. tabel 8.3, er mønstret derimod et ganske andet. Den andel af aktionærerne, der „tager ... betydelige etiske eller politiske hensyn, når (de) investerer i aktier“, er kun seks-syv pct. – uanset om vi medtager alle aktionærer eller kun de „genuine investorer“.

Der er altså ringe villighed til at tage politiske og etiske hensyn, når det drejer sig om investering af egne midler. En analyse af sammenhængen mellem politisk forbrug og politiske investeringer (Goul Andersen & Tobiasen,

TABEL 8.2.

Etiske investorer. Pensionskassemedlemmer. 2000. Pct.

SÅ VIL JEG GERNE HØRE, OM DE ER MEST ENIG MED A ELLER MEST ENIG MED B:	Pct.
A siger: Pensionskasserne skal tage etiske og politiske hensyn, når de investerer, også selvom det eventuelt kan betyde et mindre afkast	40
B siger: Pensionskasserne skal koncentrere sig om at sikre et ordentligt afkast til sparere og overlade etiske og politiske hensyn til politikerne	52
Ikke enig med nogen af parterne, ved ikke eller ubesvaret	8
Total (N = 739; kun medlemmer af pensionskasser)	100

TABEL 8.3.

Etiske investorer. Aktionærer. 2000. Pct.

	ALLE AKTIONÆRER	GENUINE INVESTORER ¹
A. Tager etiske eller politiske hensyn	6	7
B. Først og fremmest bedst mulige afkast	58	66
C. Ingen af delene, ved ikke, ubesvaret	36	27
I alt	100	100
(N) antal svarpersoner	581	178

Spørgsmål: "Tager De betydelige etiske eller politiske hensyn, når De investerer i aktier, eller koncentrerer De Dem om at få det bedst mulige afkast?"

1. Eksklusive aktionærer, som kun ejer aktier i deres egen virksomhed eller bank.

2001) viser som forventet en ret stærk sammenhæng, når det gælder synet på pensionskassers investeringer. Derimod er der ringe sammenhæng, når det kommer til personlige investeringer. Selv blandt de investorer, der selv både fra- og tilvælger varer af politiske grunde, tager kun 12 pct. væsentlige etiske og politiske hensyn, når de investerer egne midler. En fortolkning kunne være, at folk er mere egoistiske, når det kommer til deres egne penge. En lidt mere flatterende fortolkning er, at risikospredningen for småaktionærer er for lille til at tage store økonomiske risici.

HAR DET NOGEN EFFEKT?

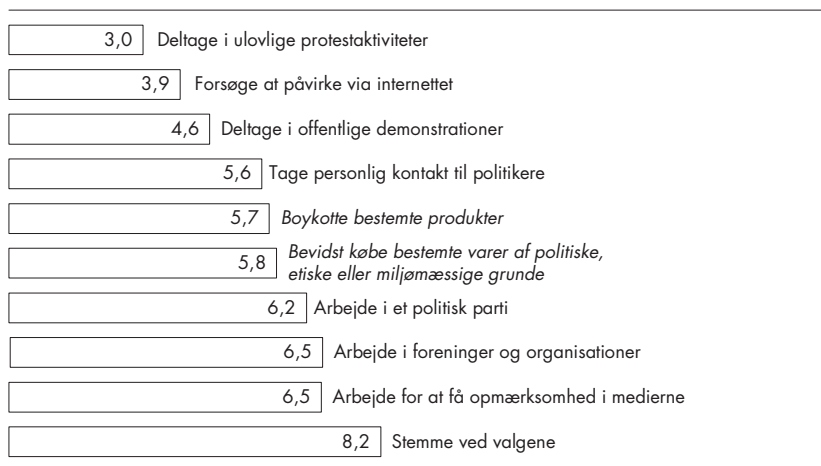
Til belysning af, hvordan borgerne vurderer effekten af politisk forbrug, blev svarpersonerne bedt om at vurdere effekten af en lang række deltagesformer på en skala fra 0 til 10. Svarfordelingen for hele befolkningen er vist i figur 8.2.

Det viser sig, at det at stemme ved valgene klart opleves mest effektivt, efterfulgt af arbejde for at få opmærksomhed i medierne, i foreninger eller i et politisk parti. Men politisk forbrug følger lige efter – højere end f.eks. personlig kontakt til politikere eller deltagelse i demonstration. Påvirkning via internettet eller deltagelse i ulovlige protestaktiviteter opfattes ikke som effektivt.

En af de faktorer, der er udslagsgivende for vurderingen, er folks egen adfærd som politiske forbrugere. Det er ikke så trivielt, som det måske kunne forekomme. Man kunne nemlig godt forestille sig folk købe og

FIGUR 8.2.

Oplevelse af, hvor effektive forskellige aktiviteter er til at påvirke beslutninger i samfundet. 2000. Gennemsnit på skala fra 0 (slet ikke effektiv) til 10 (meget effektiv)

Spørgsmål: "Der findes forskellige opfattelser af, hvordan man som borger mest effektivt kan påvirke beslutninger i samfundet. Jeg har her en liste over nogle aktiviteter, og jeg vil så spørge Dem om, hvor effektive De synes, de er".

fravælge bestemte varer for at efterleve en norm, uden at de mente, det havde effekt. Det har netop været et af stridspunkterne i diskussionen, om man skulle se politisk forbrug som en målrettet handling. Det synes imidlertid klart bekræftet af svarene. Blandt dem, der både har boykottet og tilvalgt varer af politiske grunde, vurderes effekten gennemsnitligt til henholdsvis 7,0 og 7,3. Det svarer til tallet for medieopmærksomhed, mens kun valgdeltagelse vurderes højere, jf. tabel 8.4.

Det er også interessant at bemærke, at effekten af egen adfærd som politisk forbruger er størst på synet på tilvalg af produkter, ikke på boykot, som jo inkluderer organiseret forbrugerboykot. Det sidste har nemlig altid været betragtet som en politisk handling; det er tilvalget af produkter – f.eks. køb af økologiske varer – som har været omstridt. Nu ser vi altså, at i hvert fald de politiske forbrugere selv ser dette som en ganske afgørende politisk indflydelsesmulighed. Det udelukker ikke, at vurderingen kan indeholde et element af efterrationalisering. Men det er i så fald netop bevidstheden om politisk forbrug som en indflydelseskanal, der kan skabe en sådan efterrationalisering. Resultaterne lader således ingen tvivl om, at politisk forbrug opleves som en forholdsvis effektiv påvirkningsmulighed i samfundet, og

TABEL 8.4.

Oplevelse af, hvor effektive forskellige aktiviteter er til at påvirke beslutninger i samfundet, opdelt efter politisk forbrug. 2000. Gennemsnit på skala 0-10

	IKKE POLITISK FORBRUGER	KUN TILVALG	BÅDE TIL- OG FRAVALG	ETA
Stemme ved valgene	8,1	8,3	8,3	-
Arbejde i foreninger	6,3	6,7	6,7	0,10
Arbejde i parti	6,0	6,5	6,6	0,14
Kontakte politikere	5,3	6,0	5,8	0,14
Opmærksomhed i medierne	6,1	7,0	7,0	0,18
Politisk forbrug: boykot	4,9	6,2	7,0	0,31
Politisk forbrug: tilvalg	4,6	6,8	7,3	0,44
Offentlig demonstration	4,1	5,0	5,2	0,21
Ulovlig protest	2,8	3,2	3,5	0,12
Påvirke via internettet	3,6	4,0	4,5	0,14
(N)	865	464	312	

Spørgsmål: se figur 8.2.

at navnlig politiske forbrugere selv opfatter deres forbrug som en vigtig politisk indflydelsesmulighed.

I øvrigt kan det tilføjes, at politiske forbrugere er tilbøjelige til at se *alle* påvirkningsformer som mere effektive end den halvdel af borgerne, der ikke er politiske forbrugere. Det viser, at politisk forbrug *ikke* er forbundet med manglende tiltro til andre deltagelsesformers effektivitet – en problemstilling, vi skal vende tilbage til. Først skal vi imidlertid kort se på udbredelsen af politisk forbrug i Danmark sammenlignet med andre lande.

SAMMENLIGNING MED ANDRE LANDE

Også på dette punkt er de danske oplysninger fuldt sammenlignelige med såvel CID-undersøgelsen 2000 som med ESS-undersøgelsen 2002, jf. tabel 8.5. Tallene for de fleste lande er nogenlunde sammenfaldende for de to undersøgelser. Modsat græsrodsdeltagelsen (jf. kapitel 7) er niveauet for politisk forbrug i Danmark højt sammenlignet med de fleste andre lande. Kun Sverige og Schweiz ligger højere, Sverige med hele 60 pct. politiske forbrugere i 2002. Politisk forbrug er dog temmelig udbredt i de fleste

TABEL 8.5.

Politisk forbrug i forskellige lande, 2000 og 2002. CID- og ESS-undersøgelsen. Pct.

	BOYKOT: UNDLADT AT KØBE		TILVALG AF VARER		MINDST ÉN AF DISSE	
	CID 2000	ESS 2002	CID 2000	ESS 2002	CID 2000	ESS 2002
Danmark	21	23	45	44	47	48
Sverige	27	32	48	55	51	60
Norge	30	19	44	35	48	39
Finland		27		42		47
Holland	13	10	30	26	32	29
Belgien		13		27		31
Luxembourg		16		30		34
Schweiz	26	31	39	44	45	50
Tyskland (Vest) ¹	23	26	25	39	33	45
Tyskland (Øst)	11		13		17	
Storbritannien		26		32		40
Irland		13		24		28
Italien		8		7		10
Spanien	7		13		15	
Portugal	2		4		5	
Grækenland		8		7		12
Slovenien	3		10		11	
Tjekkiet		11		22		26
Ungarn		5		10		12
Polen		4		10		12
Rumænien	2		3		4	
Moldova	2		3		4	
Rusland	1		4		4	
Israel		15		18		23

1. 2002-oplysningerne refererer til hele Tyskland.

nordeuropæiske lande, herunder også i Tyskland og Storbritannien. Holland og Belgien ligger noget lavere, men herfra er der et endog meget stort spring ned til de syd- og østeuropæiske lande, hvor politisk forbrug i flere lande er så godt som ikke-forekommende. Det er øjensynligt en politisk

handlemulighed, der har et ret højt velstandsniveau som en nødvendig, men ikke tilstrækkelig, forudsætning.

SOCIALE OG POLITISKE VARIATIONER

Men hvilke befolkningsgrupper er det så, der benytter disse handlemuligheder? Da politisk forbrug er en relativt ny deltagelsesform, kunne det være nærliggende at forestille sig en generationsforskel, så politisk forbrug glider ind som en ny deltagelsesform i den unge generation på samme måde som græsrodsdeltagelsen for 20-30 år siden. Videre kunne man forestille sig, at politisk forbrug navnlig tiltrak den kvindelige halvdel af befolkningen, samt at politisk forbrug ville være mest udbredt hos de velstillede – det koster jo at være politisk forbruger. Her er uddannelse dog interessant at sammenligne med indkomst: Er det velstand eller uddannelse (viden og værdier mv.), der påvirker politisk forbrug? Hvilke politiske kræfter tiltrækkes af politisk forbrug? Og endelig: Hvad betyder politisk interesse – er politisk forbrug overhovedet udtryk for politisk interesse?

Tabel 8.6 beskriver nogle af de vigtigste sociale forskelle. Kønsrollehypotesen bliver ikke bekræftet: Således viser det sig, at andelen af politiske forbrugere kun er marginalt højere blandt kvinder end blandt mænd – 50 pct. mod 44. Det er faktisk i underkanten af den kønsforskel, man finder ved græsrodsaktioner. Aldersforskellene er mere markante, men det skyldes ikke en særlig høj deltagelse blandt unge, derimod en meget lav andel af politiske forbrugere blandt de ældre over 70 år. Ellers ses ingen generationsforskel – i lighed med græsrodsdeltagelsen er politisk forbrug nogenlunde lige udbredt i alle aldersgrupper under 50 år (53-55 pct.) og i øvrigt kun marginalt lavere (42-46 pct.) i aldersgrupperne 50-69 år. Både græsrodsdeltagelse og politisk forbrug vejer dog relativt tungere i de unges samlede deltagelsesmønstre, fordi de unge på de fleste andre områder deltager væsentligt mindre end de midaldrende.

Politisk forbrug er stærkt uddannelsesbetinget – fra 28 pct. hos de lavest uddannede til 69 pct. i gruppen med den højeste uddannelse. Ligeledes er der en stærk sammenhæng med indkomst, fra 27 pct. politiske forbrugere i gruppen med husstandsindkomst under 200.000 til 64 pct. i kategorien over 600.000. Spørgsmålet er dog, om det er på grund af den højere indkomst, de højtuddannede så ofte er politiske forbrugere, eller om sammenhængen med indkomst er en skinsammenhæng, der skyldes, at uddannelse både påvirker indkomst og politisk forbrug. Forklaringen er overvejende den

TABEL 8.6.

Andel politiske forbrugere, opdelt efter køn, alder, uddannelse og indkomst. 2000. Pct.

	KUN TILVALG	BÅDE TIL- OG FRAVALG	POLITISK FORBRUG I ALT	(N) = 100 PCT.
Mand	27	17	44	822
Kvinde	29	21	50	818
18-29 år	32	22	54	329
30-39 år	30	23	53	321
40-49 år	33	22	55	291
50-59 år	28	18	46	289
60-69 år	24	18	42	188
70 år +	19	6	25	224
Uddannelse ^a				
1	17	11	28	341
2	20	13	33	351
3	29	16	45	164
4	34	24	58	469
5	40	29	69	315
Husstandsindkomst, gifte/samlevende				
Under 200.000	22	5	27	128
200-299.000	23	17	40	123
300-399.000	33	16	49	190
400-499.000	30	21	51	250
500-599.000	28	29	57	148
600.000+	35	29	64	195

a. Uddannelse bygger på en kombination af skole- og erhvervsuddannelse: 1: 7-9 års folkeskole og ingen erhvervsuddannelse. 2: 10 års folkeskole/realeksamen og ingen erhvervsuddannelse eller 7-9 års folkeskole og grundlæggende erhvervsuddannelse. 3: 10 års folkeskole/realeksamen og grundlæggende erhvervsuddannelse. 4: Studentereksamen o.l. og ingen videregående uddannelse eller kort videregående uddannelse eller maks. 10 års skoleuddannelse + mellemlang videregående uddannelse. 5: Lang videregående uddannelse eller studentereksamen o.l. plus mellemlang videregående uddannelse. Denne kombination opfanget i praksis næsten al uddannelsesbetinget variation i politisk deltagelse.

sidste: Når vi tager højde for forskelle i uddannelse, jf. MCA-analysen i tabel 8.7, er der kun ringe indkomsteffekt tilbage (beta = 0,12), hvilket er under den statistiske usikkerhedsmargin. Der er altså stort set ikke nogen

TABEL 8.7.

Effekt af køn, alder, uddannelse og indkomst på politisk forbrug. 2000. MCA-analyse. Eta- og beta-koefficienter

	ETA	BETA
Køn	0,07	0,04
Alder	0,20	0,07
Uddannelse	0,31	0,24*
Husstandsindkomst	0,24	0,12

Anm.: Analysen omfatter kun gifte/samlevende. Statistisk sikre effekter er markeret med *.

tendens til, at lavere indkomst *i sig selv* afholder folk fra at være politiske forbrugere. Det er uddannelsesmæssig kapital og ikke økonomisk kapital, der er afgørende for det politiske forbrug.

Hvorfor uddannelse er vigtig, får vi svar på i tabel 8.8, der viser sammenhængen med politiske variable. Som sagt har det været diskuteret, i hvor høj grad politisk forbrug skal ses som politisk. Hvis det er tilfældet, må man forvente at finde en klar sammenhæng med politisk interesse: jo højere politisk interesse, desto flere politiske forbrugere. Og det er præcis, hvad tallene viser. Blandt dem, der slet ikke er interesserede i politik, er der kun 20 pct. politiske forbrugere, blandt de meget interesserede er der 66

TABEL 8.8.

Politisk forbrug, opdelt efter partivalg og politisk interesse. 2000. Pct.

	KUN TILVALG	BÅDE TIL- OG FRAVALG	POLITISK FORBRUG I ALT	(N) = 100 PCT.
Venstrefløj	38	35	73	146
Socialdemokratiet	27	20	47	408
Midterparti	40	22	62	138
Venstre + Konservative	27	18	45	463
Dansk Folkeparti + FRP	18	21	39	107
Meget interesseret i politik	35	31	66	328
Noget interesseret	31	22	53	653
Kun lidt interesseret	25	11	36	521
Slet ikke interesseret	16	4	20	139

TABEL 8.9.

Effekt af partivalg og politisk interesse på politisk forbrug, kontrolleret for køn, alder og uddannelse. 2000. MCA-analyse. Eta- og beta-koefficienter

	ETA	BETA	BETA
Køn	0,07	0,09*	0,10*
Alder	0,20	0,16*	0,16*
Uddannelse	0,29	0,18*	0,17*
Politisk interesse	0,28	0,25*	0,26*
Partivalg	0,19		0,12*

Anm.: * signifikant på 5 pct.-niveau.

pct. Nu kunne det måske være en skinsammenhæng, fordi der er så mange politiske forbrugere blandt de bedreuddannede. Men det viser sig ved en nærmere analyse, jf. tabel 8.9, at effekten af politisk interesse er stort set uændret, selv om man tager højde for uddannelsesforskellen; det er snarere den højere politiske interesse, der forklarer det høje politiske forbrug blandt bedreuddannede. Det er igen – sammen med troen på effektiviteten – et stærkt argument for at se politisk forbrug som en bevidst politisk handling.

Når det gælder partivalg, er der en klar tendens i materialet: Vælgere på venstrefløjen og de, der stemmer på de små midterpartier, er væsentligt mere aktive som politiske forbrugere end de, der stemmer socialdemokratisk, Venstre eller konservativt. Endnu en tak længere nede finder man Dansk Folkeparti og Fremskridtspartiet, hvor andelen af politiske forbrugere kun er 39 pct. mod 73 pct. på venstrefløjen og 62 pct. hos midterpartierne. En god del skyldes dog forskelle i uddannelse og politisk interesse; den tilbageblevne effekt er kun akkurat signifikant (beta = 0,12). Politiske forbrugere er anderledes bredt politisk sammensat end eksempelvis græsrodsdeltagerne i 1970'erne.

Sammenfattende er der altså én faktor, som særlig stærkt påvirker politisk forbrug, og det er politisk interesse. Uddannelse er også vigtig, men i væsentlig grad netop fordi højere uddannelse fører til højere politisk interesse. Derimod har økonomiske ressourcer i form af indkomst ringe betydning, og sammenhængen med køn er også ret svag.

POLITISK FORBRUG OG ANDRE DELTAGELSESFORMER

Vi skal herefter se, hvordan politisk forbrug hænger sammen med deltagelse på andre områder for at se, hvilke andre former for deltagelse, politisk forbrug er mest beslægtet med, og om det overhovedet giver mening at operere med politisk forbrug som en selvstændig form for politisk deltagelse. Forbrugerboykot blev som nævnt udviklet i tilknytning til nye sociale bevægelser i 1970'erne, og der er fortsat en stærk sammenhæng mellem deltagelse i græsrodsaktioner og politisk forbrug. Blandt dem, der inden for de sidste 12 måneder har deltaget i en græsrodsaktion, er der 71 pct. politiske forbrugere, mod kun 38 pct. blandt dem, der ikke har nogen græsrodsdeltagelse.

Man kan imidlertid også afdække hovedmønstrene i politisk deltagelse i en såkaldt faktoranalyse, der ud fra sammenhængene mellem de forskellige deltagelsesformer forsøger at samle deltagelsen i et begrænset antal underdimensioner. En sådan opdeling viser, at den såkaldte „græsrodsdeltagelse“ består af tre underdimensioner: Deltagelse i underskriftsindsamling, aktiv deltagelse i aktionsgruppe, samt deltagelse i demonstrationer og ulovlige aktiviteter. Når man tager politisk forbrug med i en sådan analyse (tabel 8.10), udkrystalliserer der sig en samlet faktor bestående af politisk forbrug, underskriftsindsamlinger og økonomiske bidrag. Det er interessant, for det synes at bekræfte antagelsen om en individualiseringstendens i den politiske deltagelse gående i retning af, at aktiv deltagelse afløses af økonomiske bidrag. Det kan i det mindste konstateres, at det at give økonomiske bidrag i konkrete handlingssituationer hænger nært sammen med andre individualiserede politiske deltagelsesformer, nemlig underskriftsindsamling og politisk forbrug. Det er samtidig vidnesbyrd om, at politisk forbrug i dag er andet og mere end blot en form for græsrodsdeltagelse. Tilsvarende resultater finder man i andre lande, hvorfor Torcal et al. (2003) går så vidt som til at udsondre „forbrugerdeltagelse“ som en særlig dimension af politisk deltagelse omfattende nogenlunde de samme faktorer som her.

POLITISK FORBRUG OG POLITISK TILLID

Til slut skal vi kort se på sammenhængen mellem politisk forbrug og politisk tillid. Som nævnt har det været en udbredt forestilling, at politisk forbrug er udtryk for en mistillid til de etablerede politiske kanaler. Ifølge denne fortolkning skulle vi forvente, at politiske forbrugere var mere tilbøjelige

TABEL 8.10.

Faktoranalyse af politiske deltagelsesformer. 2000. *Factor loadings* efter *oblique rotation*

	1	2	3	4	5	6	7
Kontaktet politiker	0,69				-0,43		
Kontaktet forening/organisation	0,71		0,34				
Kontaktet embedsmand i stat, amt, kommune	0,76						
Kontaktet advokat eller retslig instans	0,56						
Kontaktet eller optrådt i medier	0,50			0,32			
Valgdeltagelse, folketingsvalg 1998		0,80					
Valgdeltagelse, kommunalvalg 1997		0,78					
Valgdeltagelse, Europaparlamentsvalg 1999		0,75					
Skrevet under på underskriftindsamling	0,32		0,54			0,36	
Boykottet bestemte varer			0,72				
Bevidst købt bestemte varer ...			0,76				-0,31
Støttet med penge	0,29		0,57				
Arbejdet i politisk aktionsgruppe				0,67			
Båret eller ophængt plakater/badges	0,29			0,54	-0,29	0,34	
Indsamlet penge				0,44			
Indsamlet underskrifter el. penge				0,64			
Uddelt løbesedler, pjecer o.l.				0,73		0,31	
Aktiv for at få aktionen i gang	0,32			0,64		0,34	
Arbejdet i politisk parti					-0,84		
Deltaget i politisk møde	0,41			0,29	-0,61		
Medlem af politisk parti/ungdomsorganisation					-0,80		
Deltagelse i offentlig demonstration						0,71	
Deltagelse i strejke						0,69	
Deltagelse i ulovlig protestaktivitet						0,51	
Politisk interesse							-0,86
Diskuterer politik med andre							-0,84
Eigenvalue	4,71	2,21	1,70	1,48	1,27	1,16	1,04

Anm.: Faktoranalysen samler og rendyrker mønstret i svarpersonernes politiske deltagelse, så der fremstår et begrænset antal underliggende dimensioner. Tabellen viser *factor loadings*, som angiver, hvor stærkt de enkelte deltagelsesformer hænger sammen med hver af de underliggende dimensioner (herudfra kan man forsøge at "døbe" disse dimensioner: partideltagelse, valgdeltagelse osv.). Kun *factor loadings* større end eller lig med 0,29 er vist.

TABEL 8.11.

Sammenhæng mellem politisk forbrug og politisk tillid. 2000. Pearson korrelationer

KAN DE SIGE, HVOR STOR TILLID DE PERSONLIGT HAR TIL HVER AF DISSE INSTITUTIONER?	POLITISK FORBRUG
1. Kommunalbestyrelsen	0,01 ^{ns}
2. Regeringen	0,10
3. Folketinget	0,14
4. Domstolene	0,18
5. Den offentlige administration	0,06
6. Politiet	0,02 ^{ns}
7. Politiske partier	0,09
8. Politikere	0,12
Tillidsindeks (på basis af spørgsmål 1-8)	0,13

til at anse de traditionelle indflydelseskanaler som ineffektive og til at have mistillid til politikerne. Vi har imidlertid allerede set, at det sidste ikke holder: Politiske forbrugere er tilbøjelige til at se *alle* indflydelseskanaler som mere effektive sammenlignet med dem, der ikke handler som politiske forbrugere. Men hvad med politisk tillid?

Her viser det sig, at politiske forbrugere også har *større* tillid til de etablerede politiske institutioner end dem, der ikke er politiske forbrugere, jf. tabel 8.11. De eneste undtagelser, hvor der ikke er nogen sammenhæng, er kommunalbestyrelsen og politiet. Den positive sammenhæng er lige så stærk som den, man finder mellem foreningsdeltagelse og tillid – med den forskel, at foreningsdeltagelsen fremmer tilliden til kommunalbestyrelsen. Det svarer til, at også deltagelse i græsrodsaktioner i dag hænger svagt positivt sammen med politisk tillid (jf. kapitel 7) – blot er sammenhængen stærkere og mere entydig, når det gælder politisk forbrug.³

Alt i alt: Jo mere effektive folk mener, de traditionelle deltagelseskanaler er, og jo større tillid de har til de etablerede politiske institutioner, desto mere deltager de som politiske forbrugere. Ikke meget, men lidt mere. Det gælder både foreningsdeltagelse, græsrodsdeltagelse og politisk forbrug. Skellet mellem institutionaliserede og ikke-institutionaliserede deltagelsesformer består altså i så henseende ikke længere. Det betyder ikke, at politiske forbrugere ikke er kritiske over for dele af samfundet, men det er en mere „positiv“ og „konstruktiv“ kritik, end man forestiller sig i meget af litteraturen om emnet.

POLITISK FORBRUG SOM DEMOKRATISK UDFORDRING

Nogle har betragtet politisk forbrug som en gennemgribende ændring af det politiske deltagelsesmønster, andre har betvivlet det politiske indhold eller set det som en modestrømning. At deltagelse i forbrugerboycot svinger meget, lader sig ikke benægte, og der har ikke siden midten af 1990'erne været de store, organiserede boycotaktioner. Men mindre kan gøre det. Medieomtale af Arla Foods angivelige misbrug af koncernens dominerende stilling i november 2003 kunne omgående aflæses på forbrugeradfærden, og omfanget af forbrugerboycot i 2000 og 2002 lå på et ret højt niveau trods fraværet af større, organiserede aktioner. Desuden er *tilvalg* af bestemte produkter væsentligt mere stabilt. Som langtidstendens synes begge dele stigende, så næsten halvdelen af befolkningen inden for et kalenderår til- eller fravælger produkter af politiske grunde. Dermed er politisk forbrug i dag en vigtig måde, hvorpå almindelige mennesker søger at påvirke politik.

Det kan også entydigt konkluderes, at der er tale om politiske motiver. Vi har benyttet en spørgeteknik, hvor dette eksplicit indgår, og derfor ligger vore cifre også i underkanten af dem, man finder for „grønne forbrugere“ – ikke alle „grønne“ forbrugere er politiske. Men til gengæld er der ikke tvivl om, at de politiske forbrugere, vi har afdækket her i analysen, opfatter deres forbrug som en (effektiv) politisk handling. Politisk interesse er en nøgelfaktor, der også er stærkt medvirkende til at forklare de bedreuddannedes højere deltagelse. Omvendt viser det sig, at indkomst *ikke* har målelig selvstændig effekt på det politiske forbrug.

Det leder op til at revurdere traditionelle definitioner af politik. Politik kan i dag foregå under væsentligt mere individualiserede former og som led i hverdagsaktiviteter. Det er bemærkelsesværdigt, at politisk forbrug „klumper sig sammen med“ deltagelse i underskriftsindsamlinger og økonomiske bidrag mv. – deltagelsesformer, som kan passes ind i en fortravlet hverdag og ved deres individuelle karakter ligger langt fra foreningsdeltagelse og møder, som er den type af aktiviteter, man traditionelt har forbundet med politik.

Individualiseringen falder i tråd med fortolkningerne hos de sociologer, der fortolker de lange linjer i samfundsudviklingen og har talt om „refleksiv modernisering“, „risikosamfund“ o.l. (Beck, 1996). Men på ét punkt tager mange af disse fortolkninger fejl: Det er i antagelsen om politisk forbrug som udtryk for mistillid til de etablerede politiske kanaler. Snarere må man se politisk forbrug som et naturligt *supplement* til andre deltagelsesformer

– herunder som en mulighed for i en globaliseringens tidsalder at handle politisk over for virksomheder, der ellers delvist kunne unddrage sig regeringers kontrol.

Det er dog langt fra alle, der hilser det politiske forbrug velkommen som en udvidelse af demokratiet. Der er navnlig fire indvendinger:

- at der er tale om en uheldig nedbrydning af skellet mellem økonomi og politik;
- at politisk forbrug kan bygge på mediestyrede stemningsbølger;
- at boykotkampagner ofte får uskyldige ofre;
- at politisk forbrug er for de ressourcestærke.

Det første argument omfatter i virkeligheden en hel række betænkeligheder. Den første er økonomisk effektivitet. Det gør det økonomiske liv uendelig mere enkelt og effektivt, at køber og sælger på markedet ikke behøver at kunne lide hinanden eller på anden måde forholde sig til hinanden ud over pengemediet. Klare politiske regler plus marked er effektivt, svage regler plus marked plus etik er en farlig cocktail, lyder argumentet. En anden betænkelighed er ansvar: Det politiske system holder politiske ledere ansvarlige for deres gerninger – politisk forbrug kan betyde en ansvarsforflygtigelse. Helt galt er det, hvis regeringer opfordrer til politisk forbrug. Disse argumenter er dog ret abstrakte. Konkret er der ikke noget uønsket effektivitetstab forbundet med, at virksomheder f.eks. tvinges til at indføre en kodeks for anvendelse af børnearbejde etc. Og argumentet om ansvarsforflygtigelse bygger på en sammenligning med en idealtilstand, hvor ansvaret er effektivt og entydigt placeret. Ser vi på virkelighedens verden, er dette ofte ikke tilfældet. Det svarer lidt til indvendingen mod brugerindflydelse eller udlicitering i den offentlige sektor, der på papiret betyder en udhuling af det politiske ansvar sammenlignet med en idealtilstand, men hvor denne idealtilstand kan ligge langt fra virkelighedens verden.

Det andet hovedargument – at forbrugerboykot er mediestyret og præget af stemningsbølger – illustreres ofte med kampagnen mod Shells planlagte dumpning af Brent Spar-plattformen. Emnet kom op, fordi Greenpeace manglede en god symbolsk sag efter flere års problemer med faldende medlemstal (= manglende indtægter). Den planlagte dumpning var formentlig mindre miljøskadelig end ophugning på land. Der var tale om symbolpolitik, men spørgsmålet er så, om det for de aktionerende ikke netop var symboler, det drejede sig om – nemlig princippet om at afvise

dumpning i havet. Og spørgsmålet er, om man ikke normativt skal vurdere en sådan aktion ud fra dens *indirekte* indflydelse, dvs. ud fra virksomhedernes reaktion på grund af faren for at få en sådan aktion mod sig, hvis man ikke overholder strenge miljøkrav mv.

Argumentet om, at aktioner rammer uskyldige, kan både omhandle virksomheder, der uforskyldt kommer i mediernes søgelys, og virksomheder, der som de franske vinbønder bliver en slags gidsler i aktioner rettet mod andre landes regeringer – man taler her om såkaldte „surrogat-aktioner“ (Friedman, 2001), hvor man søger at ramme en stat ved at boykotte virksomheder fra det pågældende land. Det er afgjort en skyggeside, men ikke et problem, der knytter sig specielt til forbrugerboykot. Noget lignende sker ved strejker, hvor virksomheder og deres ansatte, offentlige servicebrugere, rejsende og andre pludselig kan finde sig selv om en slags „gidsler“ i en konflikt, der egentlig ikke vedrører dem. Et andet og værre eksempel var den internationale boykot af Irak 1990–2002, der ramte civilbefolkningen mere, end den ramte den irakiske diktator Saddam Hussein.

Endelig er der argumentet om, at politisk forbrug er for de ressourcestærke. Det lader sig ikke benægte – men da det ikke drejer sig om traditionel interessepolitik, kan det være svært at se de ressourcestærkes deltagelse som noget, der skulle gå ud over de svage. Politisk forbrug kan ses som modmagt til økonomisk magtkoncentration. Set i et magtperspektiv forekommer politisk forbrug (og etiske investeringer) at være en begrænsning på magtkoncentration. Set i et demokratiperspektiv vil man nok tillægge andre deltagelsesformer større betydning, herunder også for udviklingen af politiske kompetencer og demokratiske orienteringer. Man skal dog ikke undervurdere, at også politisk forbrug kan være med til at opretholde og udvikle et politisk engagement. Og navnlig skal man ikke undervurdere, at politisk forbrug giver en mulighed for dog at kunne *gøre noget*. Netop dermed kan det være med til at begrænse afmagtsfølelsen – og som vi har set også være med til – ganske vist i yderst moderat grad, men det gælder også andre deltagelsesformer – at skabe *tillid* til det politiske system.

Men uanset hvordan man i øvrigt vil vurdere fænomenet normativt, ligger det fast, at politisk forbrug har en betydelig udbredelse – og alting tyder på, at det er kommet for at blive.

NOTER

1. Langt de fleste (87 pct.) har på et eller andet tidspunkt købt økologiske produkter (Beckmann et al., 2001: 76); for visse produkter som æg og mælk angiver op mod halvdelen af forbrugerne, at de køber økologisk „hver gang“ (Beckmann et al., 2001: 81).
2. Målingerne af politisk forbrug adskiller sig en del, efter om man tager udgangspunkt i en interesse for forbrug eller en interesse for politik. De førstnævnte tager ofte udgangspunkt i „grønne“ forbrugere og undersøger først, hvor stort forbruget af økologiske og lignende varer er, og efterfølgende, om købsmotiverne er politiske eller andre. Det er her, man støder på ivrige diskussioner om, hvorvidt det politiske forbrug nu også er „politisk“. F.eks. fandt Gallup i 1997 (*Gallup/Berlingske Tidende*, 12.02.1997), at kun 35 pct. købte økologisk for miljøets skyld; 48 pct. henviste til sundhed, 20 pct. til smag, 19 pct. til kvalitet og 20 pct. til andet. Samme mønster genfindes i 1999 (*Gallup/Berlingske Tidende*, 7.4.1999). Også IFKA (2000) placerer sundheden i højsædet. Der samme gælder Beckmann et al. (2001), men her skal de 45 pct., der henviser til sundheden, dog sammenlignes med 39 pct., der henviser til miljøet og 25 pct. til dyrevelfærd; samme undersøgelse påpeger endvidere, at det er svært at skille de politiske og ikke-politiske motiver ad, og at de politisk motiverede også f.eks. overbeviser sig selv om, at økologiske produkter er sundere og smager bedre.
3. Det skal nævnes, at den egentlige årsagsforbindelse er svagere: Noget af effekten skyldes, at politiske forbrugere har længere uddannelse. Men der forbliver faktisk en svag positiv effekt, selv efter kontrol for uddannelse.

DET LILLE DEMOKRATI: INDFLYDELSE I VELFÆRDSINSTITUTIONER OG DEMOKRATI PÅ ARBEJDSPLADSEN

Mens politisk forbrug er et eksempel på indflydelse i hverdagen, der normalt vedrører „den store politik“, repræsenterer uformelle deltagelsesmuligheder i offentlige serviceinstitutioner eller på arbejdspladsen en form for „politik“ i hverdagen, der tager udgangspunkt i de problemer, der opleves af den enkelte og dennes familie eller kolleger.

En af de vigtigste demokratiseringsstrategier i de skandinaviske lande har været at bringe beslutninger „tættere på borgerne“. Det modsvarer den omfattende decentralisering til det kommunale niveau i Danmark, og det er også denne tankegang, der har ligget bag den videre decentralisering til institutionsniveauet samt oprettelsen af brugerbestyrelser i skoler, daginstitutioner osv. Umiddelbart har skolebestyrelserne dog været lidt af en skuffelse – i hvert fald i den forstand, at deltagelsen til valgene har været lav og faldende. Det ser også ud til, at forældre typisk ikke ved ret meget om, hvad der foregår – men har betydelig tillid til, at forældrerepræsentanterne varetager rollen som vagthund (Goul Andersen, 2000b).

Set fra borgernes synsvinkel er det dog ikke den formelle, men den uformelle brugerdeltagelse, der er afgørende. Essensen i nærdemokratiet er, at den enkelte har mulighed for at påvirke forhold, der vedrører hans eller hendes egen tilværelse i hverdagen. Det gøres ikke kun ved at deltage i opstillingsmøde/valg eller blive valgt til skolebestyrelsen, men også ved, alene eller sammen med andre, at rette henvendelse til den enkelte lærer for at påvirke forholdene i klassen eller på skolen, typisk med udgangspunkt i forhold, der vedrører ens eget barn. Og nærdemokratiet omfatter f.eks. også de uformelle klasseråd og forældremøder i klassen, der er en fast institution på de fleste skoler, selv om de som regel ikke er nedfældet på papir nogen steder.

Noget lignende kan siges om demokratiet på arbejdspladsen (Dalgaard, 1993; Hoff, 1995; Goul Andersen & Hoff, 2001: 114-134; Knudsen, 1995).¹ Her har man formelle strukturer i form af tillidsrepræsentanter og sam-

arbejdsudvalg, sikkerhedsudvalg og medarbejderrepræsentation i bestyrelsen for virksomheder over en vis størrelse (35 ansatte) – plus europæiske samarbejdsudvalg i større koncerner. Tilsvarende regler er i øvrigt mindst lige så omfattende i flere kontinentaleuropæiske lande som f.eks. Tyskland og Holland. Men også på arbejdspladsen er der ved siden af den formelle indflydelsesstruktur en uformel indflydelse, som ikke er nedfældet på papir, men må antages at spille en væsentligt større rolle i det daglige.

I begge tilfælde er der naturligvis et spørgsmål om rækkevidden. Det er ikke de store strategiske beslutninger, der træffes i „det lille demokrati“ (Knudsen, 2000) – slet ikke i sammenligning med lovgivningen, og for så vidt heller ikke i sammenligning med de beslutninger, der træffes i formelle, *repræsentative* strukturer såsom skolebestyrelser eller samarbejdsudvalg. I værste fald kan der ligefrem være tale om en narresut (Potterfield, 1999). Til gengæld vedrører de i højere grad den enkeltes dagligdag og følelsen af at have kontrol over de umiddelbare omgivelser i hverdagen – eller mangel på samme. Når vi her koncentrerer os om de uformelle strukturer, er det dog ikke udtryk for nogen negligering af de repræsentative, men for, at de først og fremmest må beskrives ud fra andre typer af data – og for, at de givetvis ikke fylder voldsomt meget i den enkelte brugers eller ansattes hverdag.

Hvor meget indflydelse har den enkelte borger så i hverdagen? Hvordan vurderer de selv deres indflydelsesmuligheder? Reagerer folk, når der er noget, de er utilfredse med, eller resignerer de afmægtigt – i forventning om, at det nok alligevel ikke kan lade sig gøre at ændre noget? Hvor meget deltager de, og hvordan har det udviklet sig over tid? Hvordan ser Danmark ud sammenlignet med andre lande? Er det først og fremmest de ressourcestærke, der formår at udnytte disse deltagelsesmuligheder? Og har det nogen videre demokratiske konsekvenser, at borgerne på denne måde deltager uformelt i hverdagen – styrker det demokratiske kompetencer og interesse i bredere politiske spørgsmål, er det først og fremmest et supplement, eller er vi snarere vidne til en udvikling, hvor borgerne bliver mere og mere individualistiske, snævre og enøjede, uden blik for andres interesser end deres egne? Det er disse spørgsmål, vi i dette kapitel skal behandle under overskriften „det lille demokrati“.

DET LILLE DEMOKRATI

Deltagelse i det lille demokrati henviser nærmere bestemt til borgernes handlinger for at påvirke deres egen livssituation i forskellige roller, først og fremmest som brugere i offentlige serviceinstitutioner eller som ansatte på en arbejdsplads. Begrebet „det lille demokrati“ stammer fra den første svenske medborgerundersøgelse i 1987 (Petersson et al, 1989), hvor det i øvrigt blev brugt i en endnu bredere betydning, således at alle roller blev „regnet med“. Med afgrænsningen til offentlige institutioner og arbejdspladsen knytter det an til to vigtige – og efterhånden klassiske – demokratidiskussioner: dels diskussionen om demokrati på arbejdspladsen, dels diskussionen om demokratisering ved at „flytte beslutninger tættere på borgerne“.

Netop tanken om generelt at styrke borgernes rolle og indflydelse er kernen i det, der er kaldt den „aktivistiske velfærdsstat“ i Skandinavien (Hernes, 1988). I det sidste årti har diskussionen om *empowerment* af brugere og klienter også floreret i den angelsaksiske verden (Craig & Mayo, 1995; Barnes & Warren, 1999). Ud over brugerrollen i forhold til den offentlige service kan perspektivet også godt udstrækkes til borger-/klientrollen i relation til den offentlige forvaltning; i dansk sammenhæng har man blandt andet undersøgt forholdet til skattevæsenet, arbejdsformidlingen og socialkontoret under en sådan synsvinkel (Hoff, 1993; Goul Andersen & Hoff, 2001). Også her kan man i øvrigt tale om lang institutionel tradition i Skandinavien for at styrke borgernes rettigheder og handlemuligheder, blandt andet med indførelse af ombudsmand, bestemmelser om aktindsigt, begrundelsespligt, klagevejledning osv. Hovedparten af sådanne reformer er indført efter svensk forbillede: Mens Danmark har været det førende land med hensyn til at uddelegere beslutningskompetence til brugere i serviceinstitutioner, har Sverige været foregangslandet, når det gjaldt styrkelsen af borgernes retsstilling. Selv om det i høj grad giver mening at undersøge borgernes interaktion med offentlige forvaltningsmyndigheder som en form for forhandlingsspil og ikke kun som passiv regel anvendelse (Christiansen, 1993; Nielsen, 1998), er det dog en ganske anden kontekst, som vi skal forbigå her.

Til gengæld behandles den uformelle indflydelse på arbejdspladsen og i den offentlige servicesektor i det følgende under ét. Der er flere fællestrekk. For det første eksisterer den uformelle, direkte indflydelse begge steder side om side med den formelle, repræsentative. Vender vi os mod de bagvedliggende drivkræfter, er der også det fællestrekk, at samfunds- og værdiændringer gør det nærliggende at forvente ændrede relationer såvel på arbejdspladsen som i den offentlige servicesektor. Samfundet har undergået

en forandring fra et traditionelt industrisamfund med forholdsvis stærke hierarkiske strukturer og tilhørende værdier til et mere netværkspræget „informationssamfund“, hvor hierarkierne bliver „fladere“, både af rent produktivitetsmæssige grunde, og fordi forventningerne eller kravet om medbestemmelse i samfundet og i hverdagen bliver stærkere (Castells, 1996; Inglehart, 1997). Vi har ikke ældre historiske data at sammenligne med til dokumentation, og ligesom det er vildledende at forestille sig en „demokratiets guldalder“, er det også vildledende at forestille sig en „hierarkiets guldalder“, hvor medarbejdere og brugere var helt uden indflydelsesmuligheder. Men man gør næppe vold på virkeligheden ved at antage, at tendenserne er forstærkede.

Som nævnt i kapitel 2 ligger deltagelse i „det lille demokrati“ på kanten af, hvad der kan opfattes som politisk deltagelse. Det kan ud fra en instrumental betragtning være nærliggende – og det involverer, som vi skal se, også ofte samhandling med andre. Men egentlig er definitionen ikke så afgørende. Mere afgørende er det for det første, at der netop er tale om flydende grænser, ikke skarpt adskilte sfærer – formel og uformel brugerdeltagelse, respektive indflydelse på arbejdspladsen, kan være „funktionelle alternativer“, hvor det ene kan supplere eller måske næsten overflødiggøre det andet. F.eks. kan problemer løses uformelt i den enkelte klasse, så det delvist overflødiggør skolebestyrelsen, eller problemer kan afklares uformelt mellem ledere og underordnede, så det udtønder samarbejdsudvalgets funktion. For det andet er der mulighed for at erhverve sig videns- og navnlig handlekompetencer i det lille demokrati, som også kan have en effekt i forhold til „det store demokrati“; ikke mindst arbejdspladsen har traditionelt været set som en „skole i demokrati“ (Pateman, 1970). Og for det tredje er der ud fra en medborgerskabssynsvinkel under alle omstændigheder tale om en styrkelse af borgerens autonomi og medbestemmelse i hverdagen.

Man skal dog omvendt ikke være helt blind for, at der også kan ske en forvandling af brugere til forbrugere og dermed en af-læring af den borgerrolle, der tilsiger et vist mådehold i krav og en vis hensyntagen til andres interesser. Det er en skepsis, der navnlig har knyttet sig til diskussionen om overdreven indførelse af valgmuligheder i den offentlige sektor, støttet af tanker om servicedeclarationer, frit valg mellem offentlige og private udbydere etc. Den økonomiske fare er, at det stik mod hensigten kan overbelaste de offentlige budgetter²; den demokratiske fare er, at det kan erodere den opbygning af fællesskaber, der også ligger i de offentlige institutioner. Over for den demokratiske skepsis kan der dog rejses flere modargumenter:

Fravalgsmuligheder (*exit*) kan ses som en ressource for indflydelse (*voice*) – der lyttes mere til brugerne, når de har mulighed for at kunne gå deres vej. Fravalgsmuligheder indebærer også, at mindretal har mulighed for at få deres interesser imødekommet – f.eks. forældre, der ønsker en anden undervisning end flertallet af forældre. Og fravalgsmuligheder er endelig et vigtigt alternativ, hvor *voice* er vanskeliggjort på grund af spredning af brugere o.l., som det f.eks. ofte er tilfældet inden for sundhedssektoren.

Under alle omstændigheder indebærer *exit* en *empowerment* af brugerne. Ikke nødvendigvis en *demokratisk empowerment*, men en mulighed for at opnå en vis grad af autonomi og kontrol over egen livssituation (Rothstein, 1998). Om der følger „medborgerdyder“ og politisk læring med, kan ikke besvares endegyldigt her; men vi kan dog få en antydning ved at se på sammenhængen med politisk interesse, myndiggørelse, deltagelse på relaterede sagområder, syn på medborgerdyder samt social og politisk tillid. Til gengæld er det ikke muligt ud fra disse data at afgøre, hvad en ændret balance mellem *voice* og *exit* ville betyde.

Lidt tilsvarende kan uformel medarbejderindflydelse gå hånd i hånd med individualisering og udviklingen af nye management-metoder, som kan svække orienteringen mod kollektive løsninger på en måde, som ville gøre fagbevægelsen overflødig eller ligefrem få fagforeningen til at fremstå som en forhindring. Af samme grund har fagbevægelsen tidligere haft et noget ambivalent forhold til demokrati på arbejdspladsen (Knudsen, 2000); omvendt kan der dog – også i forhold til fagbevægelsens mål – tænkes plussumsspil, hvor alle vinder, og det er ud fra en sådan tankegang, fagbevægelsen i Skandinavien forholder sig til problemet i dag.

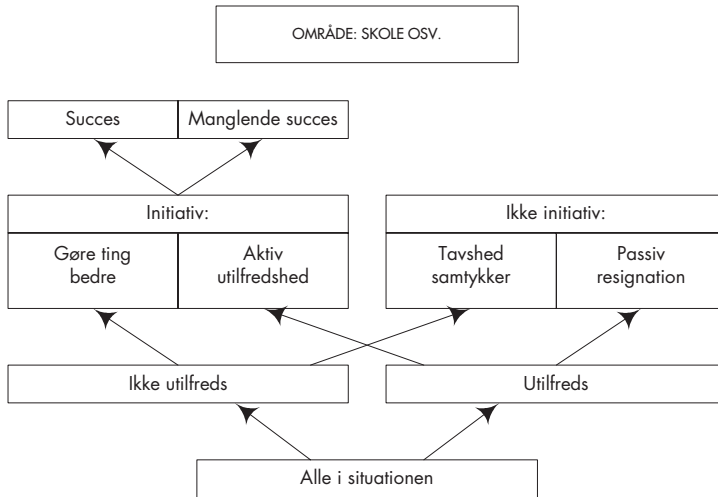
DELTAGELSENS VEJE

Som antydnet knytter der sig en særlig interesse til kombinationen af tilfredshed, deltagelse og deltagelsens effekter: Er der nogle, der føler grund til at være utilfredse, men alligevel ikke deltager? (Pettersson et al, 1989; Goul Andersen & Hoff, 2001). Hvad får de ud af deltagelsen? Endelig er det naturligvis også interessant at vide, om borgerne og de ansatte føler, de får en fair behandling – uanset om de i øvrigt får medhold eller ej.

Man kan således tegne et „træ“ for deltagelsens veje i det lille demokrati (figur 9.1). Baseret på kombinationen af tilfredshed og deltagelse kan vi sondre mellem fire mønstre:

FIGUR 9.1.

Deltagelsens veje i det lille demokrati

Kilde: På basis af Petersson et al. (1989: 49).

- *aktiv utilfredshed*: at folk er utilfredse og forsøger at gøre noget ved det;
- *gøre ting bedre*: at folk er tilfredse, men alligevel forsøger at opnå forbedringer eller undgå forringelser;
- *tavshed samtykker*: at folk er tilfredse og ikke føler grund til at handle;
- *passiv resignation*: at folk er utilfredse, men alligevel ikke føler sig i stand til at gøre noget ved det.

Endelig kan man for dem, der deltager, opdele efter, om de opnår resultater eller ikke opnår resultater.

Opdelingen giver et andet perspektiv på manglende handling: Den behøver ikke bunde i afmagt, men kan også skyldes tilfredshed med tingenes tilstand. Manglende deltagelse er ikke nødvendigvis et sygdomstegn; det er navnlig tilfældet, såfremt den manglende deltagelse er kombineret med, at folk egentlig føler grund til at deltage. Tilsvarende er der forskel på de to former for manglende indflydelse: Den passive resignation og det, at folk gør noget, men ikke opnår det, de ønskede.

Specielt hvis folk i øvrigt føler, de får en fair behandling, er der ikke noget bekymrende i, at påvirkningsforsøg mislykkes. Det bliver endnu mere tydeligt, hvis man udstrækker måleapparatet til også at omfatte situationer,

hvor borgere står i borger-/klientrollen; f.eks. ville det være bekymrende, hvis folk altid havde succes med at brokke sig over for skattevæsenet eller for den sags skyld socialforvaltningen. Men også her er det bekymrende, hvis folk opgiver at gøre noget, selv om de føler, de har grund til det – eller hvis de føler, de ikke har fået en fair behandling. Det sidste er naturligvis ikke upåvirket af udfaldet af deres henvendelse, men som vi skal se, er det typiske faktisk, at selv folk, der ikke får medhold, alligevel føler, de har fået en fair behandling.

Nedenfor beskrives måleinstrumentet nærmere. Vi koncentrerer os hovedsagelig om deltagelse i skoler, sundhedsvæsen mv. samt om deltagelse på arbejdspladsen. Herudover inddrages sammenligninger med tidligere danske og nordiske undersøgelser.

VURDERING AF INDFLYDELSESMULIGHEDER

Det første spørgsmål er, i hvor høj grad folk føler, de har indflydelsesmuligheder. Det er der spurgt om på to forskellige måder, dels generelt (i 1990 og 1998), dels mere konkret (i 2000). Det sidste giver måske et mere dækkende billede, men er lidt vanskeligere at sammenligne på tværs af områder. Svarfordelingerne på det generelle spørgsmål er vist i tabel 9.1, hvor vi også har medtaget tre spørgsmål vedrørende den offentlige forvaltning: skattevæsenet, arbejdsformidlingen og socialforvaltningen.

Ikke overraskende føler folk mindre mulighed for at påvirke forvaltningen end den offentlige service, men der er dog på alle områder relativt flere, der vil betegne indflydelsesmulighederne som gode end dårlige – selv når det gælder de borgere, der har henvendt sig hos skattevæsenet. Omvendt er der ét serviceområde, hvor brugerne føler lige så begrænsede påvirkningsmuligheder som over for skattevæsenet, nemlig sundhedsvæsenet.

Mens der i de ovenstående spørgsmål er talt om „påvirkning af (sags-)behandling“, er der i de øvrige spørgsmål talt om at „få indflydelse“ på forholdene. Dette skulle dog ikke give nogen væsentlig forskel i svarene. Her falder svarene imidlertid ganske anderledes ud: De allerfleste føler, de har gode indflydelsesmuligheder på forholdene på skolen, på daginstitutionen/dagplejen samt på forholdene på arbejdspladsen. Således var der i 1998 kun ni pct., der ville betegne indflydelsesmulighederne på skolen som dårlige, andelen for daginstitutioner var fem pct., og det tilsvarende tal for arbejdspladsindflydelsen var i 2000 syv pct., mens 76 pct. betegnede indflydelsesmulighederne på arbejdspladsen som gode.

TABEL 9.1.
Vurdering af indflydelsesmuligheder på forskellige områder. 1990/2000. Pct.

	MEGET GODE		HVERKEN ELLER, VED IKKE		DÅRLIGE		MEGET DÅRLIGE		GOD MINUS DÅRLIG		(N)
	MEGET GODE	GODE	HVERKEN ELLER, VED IKKE	DÅRLIGE	DÅRLIGE	MEGET DÅRLIGE	GOD MINUS DÅRLIG				
Skattevæsenet	10	31	25	17	17	17	+7	400			
Arbejdsformidlingen (2000)	7	30	41	13	13	9	+15	243			
Socialforvaltningen (2000)	11	31	34	14	14	10	+18	273			
Sundhedsvæsenet	8	28	34	21	21	9	+6	1506			
Skole	22	47	22	7	7	2	+60	463			
Børnepasning	32	50	13	4	4	1	+77	233			
Arbejde (1990)	23	41	23	9	9	4	+51	1013			
Arbejde (2000)	29	47	17	5	5	2	+69	869			
Arbejde* (1998)	34	49	3	13	13	1	+69	1014			
Den kommunale politik på skoleområdet	6	23	40	21	21	10	-2	233			
Kommunens politik på daginstitutionsområdet	2	14	28	34	34	22	-40	463			

Spørgsmål:

- Hvordan vil De almindeligvis vurdere Deres muligheder for at påvirke skattevæsenets/ arbejdsformidlingens/ socialforvaltningens sagsbehandling?
- Hvordan vurderer De i almindelighed Deres muligheder for at påvirke sundhedsvæsenets behandling af Dem selv eller Deres nære pårørende?
- Hvordan vil De vurdere Deres muligheder for at få indflydelse på den institution eller den dagpleje, hvor Deres barn/børn passes/på forældrene på Deres barns/børns skole/på forældrene på Deres arbejdsplads? (2000: "generelt vurdere ...").

- Arbejde* (1998): Hvor stor indflydelse vil De mene, De og Deres kolleger alt i alt har på forældrene på arbejdspladsen? (meget/noget/kun lidt/slet ingen).

Kilde: Medborgerundersøgelsen 1990 og 2000.

TABEL 9.2.

Lønmodtagernes autonomi i arbejdssituationen. 1985 og 2000. Pct.

	SPØRGSMÅL: KRÆVES DET OFTE ELLER AF OG TIL AF DEM, AT DE GENNEMFØRER EGNE IDEER OG SELV PLANLÆGGER VIGTIGE ARBEJDSOPGAVER?	
	1985	2000
Ofte	34	69
Af og til	21	20
Kræves ikke	40	11
Ved ikke/ubesvaret	5	-
N (=100 pct.)	978	894

Kilde: Survey af socialstrukturelle ændringer 1985 (Goul Andersen & Hoff, 1989) samt Medborgerundersøgelsen 2000.

Når det gælder arbejdspladsen, kan vi også drage direkte sammenligninger over tid. 2000-spørgsmålet var en gentagelse af et spørgsmål fra 1990, blot med tilføjelse af ordet „generelt“, hvilket ikke skulle påvirke svarene. Men andelen, der vurderede indflydelsesmulighederne som gode, voksede fra 64 til 76 pct. over de ti år. 1998-undersøgelsen viser, med en lidt anden spørgsmålsformulering, samme balance mellem positive og negative svar som i 2000. At der er sket en af-hierarkisering af arbejdslivet, bekræftes også af andre oplysninger; i hvert fald oplever lønmodtagerne en betydelig uddelegering af ansvar for egne arbejdsopgaver, jf. tabel 9.2. I 1985 svarede kun en tredjedel af lønmodtagerne, at det ofte krævedes, at de „gennemfører egne ideer og selv planlægger vigtige arbejdsopgaver“ – i 2000 var andelen vokset til godt to tredjedele. Selv om studier af arbejdsprocesser peger på, at autonomien har sine begrænsninger (Csonka, 2000; 2003), så kan der ikke herske tvivl om, at det er ganske omfattende ændringer, der er sket.

Brugernes oplevelse af indflydelsesmuligheder i institutionerne står i grel kontrast til deres opfattelse af muligheden for at påvirke kommunens politik på de nævnte områder. På daginstitutionsområdet vil kun 16 pct. af brugerne betegne de kommunalpolitiske indflydelsesmuligheder som „gode“. Nu skal disse tal dog tages med stort forbehold: Spørgsmålene om indflydelsesmulighederne på kommunen følger lige efter spørgsmålene om indflydelse på institutionerne, og der er givetvis et rituelt element i svarene: Set fra institutionens og dens brugeres synsvinkel kommer kommunen let til at fremstå som en størrelse, der alene er interesseret i at beskære budgetterne.

Andre og mere generelle spørgsmål vedrørende indflydelsesmulighederne på kommunalt niveau falder da også væsentligt bedre ud, jf. kapitel 4 (se også Andersen, 2000). Men der er ikke ingen tvivl om, at det er på institutionsniveau, borgerne oplever indflydelsesmulighederne som størst.

De mere detaljerede spørgsmål, der er stillet til skole, sundhedsvæsen og arbejde, efterlader et nogenlunde tilsvarende billede. Resultaterne er vist i tabel 9.3. Når det gælder skolen, er forældres oplevelse af indflydelsesmuligheder ganske pæne med et gennemsnit på 5,8 på en skala fra 0–10 for de tre spørgsmål, der er stillet vedrørende *voice* og ikke mindre end 8,9 på spørgsmålet om muligheden for at skifte til en anden skole (*exit*). Forældrene er i hvert fald meget bevidste om, at der er frit skolevalg i Danmark.

Selv om der er frit lægevalg (dog ikke fra gang til gang), og selv om der blev indført frit sygehusvalg allerede i 1993, opleves de facto mulighederne øjensynligt ikke sådan, eller også er patienter og pårørende langt mindre bevidste om valgmulighederne her – det var i alt fald tilfældet i 2000; muligvis har den efterfølgende større fokus på spørgsmålet og adgangen til behandling uden for det offentlige system ændret oplevelsen af valgfrihed siden. Følelsen af indflydelse på omfanget af behandling bringer faktisk gennemsnittet for *voice*-spørgsmålene højere op end for *exit*-spørgsmålene.

Det er også tilfældet, når det gælder arbejde, hvor der ligger en *exit*-mulighed i at kunne skifte til anden arbejdsgiver eller starte som selvstændig. Analogien halter dog lidt, og svarene vil desuden være konjunkturbestemte. Til gengæld kan også her konstateres en ret betydelig oplevet indflydelse. Når det gælder arbejdsmiljø og daglig arbejdstilrettelæggelse, er gennemsnittet helt oppe i niveauet 7,2–7,4, og selv om arbejdsgiveren formelt leder og fordeler arbejdet, er der et gennemsnit på 5,0 for spørgsmålet om muligheden for at „skifte til andre arbejdsopgaver ... hvis De ønskede det“ – det laveste niveau blandt de spørgsmål, der er stillet.

Fordelen ved disse spørgsmål er, at de – bortset fra det sidstnævnte – kan sammenlignes med andre lande, uanset forskelle i den formelle institutionelle struktur, jf. tabel 9.4. Forskellene er ganske frapperende. Generelt tilhører Danmark en nærdemokratisk elitegruppe, der tæller fem lande: Danmark, Norge, Sverige, Holland og Schweiz. Kulturforskellen synes stor, ikke blot i forhold til øst- og sydeuropæiske lande, men også i forhold til såvel Tyskland (hvor Øst og Vest i sociologiske undersøgelser ofte regnes som to nationer, da adfærdsmønstrene er forskellige) – trods de veludviklede formelle strukturer i de tyske virksomheder. Men på de fleste af de nævnte områder ligger Danmark i top, også i forhold til de øvrige

TABEL 9.3.

Oplevede påvirkningsmuligheder. Skala 0-10. Skoler, Sundhedsvæsen, samt på arbejdspladsen

HVOR STORE MULIGHEDER VIL DE VURDERE, AT DE HAR FOR AT ...	GENNEMSNITS- VÆRDI
SKOLE (KUN FORÆLDRE TIL MINDST ÉT BARN I SKOLE – SPURGT OM YNGSTE BARN)	
– påvirke undervisningens indhold og tilrettelæggelse	5,8
– påvirke udformningen af miljøet i og omkring skolen	5,4
– påvirke den måde, eleverne omgås hinanden på	6,0
Voice: Gennemsnit	5,8
– flytte barnet til en anden skole, hvis De ønskede det (exit)	8,9
Total (voice + exit): Gennemsnit af alle spørgsmål	6,6
SUNDHEDSVÆSEN (SELV ELLER NÆR PÅRØRENDE SØGT/MODTAGET BEHANDLING)	
– påvirke den type behandling De eller Deres nære pårørende fik	5,3
– få tilstrækkelig behandling	7,0
Voice: Gennemsnit	6,2
– vælge den læge, De ønskede (exit)	5,5
– skifte til et andet behandlingssted, hvis De ønskede det (exit)	5,6
Exit: Gennemsnit	5,5
Total (voice + exit): Gennemsnit af alle spørgsmål	5,8
ARBEJDE (NUVÆRENDE LØNMODTAGERE)	
– bestemme over Deres arbejdstid, dvs. hvornår De møder og går	5,6
– bestemme, hvordan Deres daglige arbejde skal tilrettelægges	7,4
– påvirke arbejdsmiljøet	7,2
– påvirke beslutninger om indholdet af Deres arbejde i almindelighed	6,8
– skifte til andre arbejdsopgaver hos Deres nuværende arbejdsgiver, hvis De ønskede det	5,0
Voice: Gennemsnit	6,4
– skifte til anden arbejdsgiver, hvis De ønskede det (exit)	6,3
– starte som selvstændig næringsdrivende, hvis De ønskede det (exit)	4,3
Exit: Gennemsnit	5,3
Total (voice + exit): Gennemsnit af alle spørgsmål	6,1
FAGFORENING (NUVÆRENDE LØNMODTAGERE)	
– påvirke den lokale fagforeningsafdeling i forskellige spørgsmål	4,0

TABEL 9.4.
Oplevet mulighed for indflydelse (voice)/valgfrihed (exit) på forskellige områder, 2000. Gennemsnitsværdier på skala 0-10

VOICE	DK	SVE	NOR	HOL	SCHW	VTY	ØTY	SPA	POR	SLO	RUM	MOL	SIMPELT GENNEMSNIIT
Skole	5,8	4,3	4,8	5,5	4,6	3,8	3,3	-	4,5	3,9	4,5	5,1	4,7
Sundhedsvæsen	6,2	5,7	6,1	6,6	6,5	5,3	4,6	-	3,6	4,8	4,6	3,9	5,6
Arbejde	6,4	5,5	5,8	5,8	5,9	3,9	3,2	3,7	3,7	4,8	4,4	3,5	4,9
Gennemsnit	6,1	5,2	5,6	6,0	5,7	4,3	3,7	-	3,9	4,5	4,5	4,2	5,1
EXIT													
Skole	8,8	6,7	5,0	7,7	5,2	5,5	5,1	-	5,1	5,8	5,3	5,3	6,0
Sundhedsvæsen	5,5	5,7	6,1	6,7	7,8	6,6	6,5	-	4,2	6,9	5,3	3,7	6,3
Arbejde	5,3	5,7	4,9	6,1	5,0	3,9	2,5	3,2	3,9	3,8	3,3	2,3	4,4
Gennemsnit	6,5	6,0	5,3	6,8	6,0	5,3	4,7	-	4,4	5,5	4,6	3,8	5,6
TOTAL													
Skole	6,5	4,9	4,8	6,0	4,8	4,2	3,8	-	4,7	4,4	4,7	5,2	5,0
Sundhedsvæsen	5,8	5,6	6,1	6,6	7,1	5,9	5,5	-	3,9	5,9	4,9	3,8	5,9
Arbejde	6,1	5,6	5,6	5,9	5,6	3,9	3,0	3,6	3,7	4,4	4,1	3,1	4,8
Gennemsnit	6,1	5,4	5,5	6,2	5,8	4,3	4,1	-	4,1	4,9	4,6	4,0	5,2
Skole (N)	347	233	599	405	391	296	181	-	239	180	316	395	3582
Sundhedsvæsen (N)	985	999	1427	1021	1485	1066	609	-	412	744	531	358	9637
Arbejde (N)	872	732	1331	802	1214	814	406	1550	531	431	413	454	9550

nordiske lande. Det gælder for oplevelsen af påvirkningsmuligheder på skolen såvel som på arbejdspladsen, og det gælder oplevelsen af valgfrihed i skolen. Hertil kommer i øvrigt indflydelsen for studerende (ikke vist), hvor Danmark ligger højest af alle på såvel *voice*- som *exit*-dimensionen. Der er dog undtagelser: Således er danskernes oplevelse af indflydelse i sundhedsvæsenet lidt lavere end i Schweiz og Holland, og navnlig er oplevelsen af valgfrihed i sundhedsvæsenet – vi taler her om år 2000 – klart lavere end i gennemsnittet af de øvrige lande. Man kan diskutere rimeligheden af at medregne *exit*-mulighederne på arbejdsmarkedet som en selvstændig faktor – her ligger Sverige og Holland højere – men gør man det, overgår den oplevede nærdemokratiske indflydelse i Danmark akkurat af Holland. Ser vi alene på *voice*, ligger Danmark dog i top. Specielt er forskellen til Sverige ganske slående; mens man i Danmark forholdsvis ukritisk har hyldet ideen om brugerindflydelse, har man i Sverige ment i langt højere grad at burde afveje dette mod det formelle politiske ansvar, så man har været mere tilbageholdende med at uddelegere magt fra kommunalbestyrelses- til institutionsniveau. Formentlig er det en del af forklaringen på, at også den uformelle brugerindflydelse er klart lavere i Sverige, mest udtalt på skoleområdet. At forskellen genfindes på arbejdspladsen, tyder dog på, at der også ligger kulturelle forskelle bag.

FAKTISK DELTAGELSE

Hvor udbredt er så deltagelsen på institutionsniveau og på arbejdspladsen, og hvordan har det ændret sig over tid? Her bygger alle danske undersøgelser på spørgsmålet, om svarpersonen inden for det pågældende område har „gjort noget for at opnå forbedringer eller modvirke forringelser“ inden for de sidste 12 måneder. Selv om man næppe skal tage svarene som udtryk for nogen helt eksakt måling, går det dog an som et groft mål – og navnlig går det an at sammenligne mellem områder, over tid og mellem lande. Spørgsmålet sigter strengt taget til såvel *voice* som *exit* – der er dog grund til at tro, at det navnlig er *voice*-aspektet, der er målt.

Hovedtallene for Danmark fremgår af tabel 9.5, og her kan vi også drage visse sammenligninger mellem 1990 og 1998/2000. Sammenligningen med forvaltningen begynder i øvrigt nu at halte, idet det at have „gjort noget“ i forhold til forvaltningen strengt taget må betyde klage/rekurs. Vi skal derfor koncentrere os om serviceområdet. Kun på ét felt er spørgsmålene helt identiske, nemlig når det gælder arbejde. Her er andelen, der

TABEL 9.5.

Brug af påvirkningsmuligheder på forskellige områder. 1990, 1998 og 2000. Pct.

	ANDEL, DER INDEN FOR SIDSTE 12 MÅNEDER HAR GJORT NOGET FOR AT OPNÅ FORBEDRINGER ELLER MODVIRKE FØRRINGELSER		
	1990	1998	2000
Skattevæsenet (forsøgt at ændre afgørelse)	(47)	-	-
Arbejdsformidlingen (klage over behandling)	-	-	8
Socialforvaltningen (forsøgt at ændre afgørelse)	-	-	26
Sundhedsvæsenet	15 ¹	-	21
Skole	43 ¹	44	51
Børnepasning	47 ¹	51	-
Arbejde	57	-	69

1. 1990 og 1998: "... gjort noget for at ... opnå en bedre behandling for Dem selv eller Deres pårørende/påvirke pasningsforholdene/påvirke forholdene på skolen".

Kilde: Medborgerundersøgelsen 1990 og 2000. Demokrati fra neden-undersøgelsen 1998.

har gjort noget for at påvirke arbejdet eller arbejdspladsen, steget fra 57 til 69 pct. For de øvrige områder er spørgsmålene ikke helt identiske, men både indholdsmæssigt og i konteksten burde de måle det samme. Også her ser man stigninger, fra 15 til 21 pct. på sundhedsområdet, fra 43 til 51 pct. på skoleområdet og fra 47 til 51 pct., når det gælder børnepasningen. Forholdet mellem 1998-tallene og 2000-tallene for skoleområdet kan tyde på, at 2000-spørgsmålet rammer en tand bredere, men her er 1990- og 1998-spørgsmålene til gengæld helt identiske, og også her tyder de på en lille stigning. Alt i alt er der således ingen tvivl om, at deltagelsen i det lille demokrati har været stigende i 1990'erne, mest udtalt på arbejdspladsen.

Sammenlignet med andre lande har Danmark en meget høj deltagelse i det lille demokrati i hverdagen. Når det gælder indflydelse på arbejdspladsen, ligger Danmark helt i top efterfulgt af Norge og Sverige, jf. tabel 9.6. På skoleområdet ligger Norge akkurat højest, men det er atter de nordiske lande, der topper listen. Derimod ligger Norge væsentligt højere end Danmark på sundhedsområdet. Her kommer Danmark og Sverige endda helt ned under gennemsnittet, mens Holland og Schweiz ligger klart højere. Af lidt uransagelige grunde ligger Slovenien, Rumænien og Moldova også højt på dette sidste spørgsmål. Endelig kan det tilføjes, at danske studerende også ser ud til at være de mest flittige med hensyn til at udnytte

TABEL 9.6.

Brug af påvirkningsmuligheder i forskellige lande. Pct.

	SKOLE	SUNDHEDSVÆSEN	ARBEJDE	GENNEMSNIT
Danmark	51	21	69	47
Sverige	48	18	61	43
Norge	52	37	66	52
Holland	41	25	51	39
Schweiz	42	29	57	43
Vesttyskland	19	10	11	13
Østtyskland	17	13	10	13
Spanien	-	-	34	-
Portugal	22	5	23	17
Slovenien	32	33	39	35
Rumænien	30	24	33	29
Moldova	28	28	23	26
Uvejet gennemsnit	37	24	44	35

deres indflydelsesmuligheder, men dette spørgsmål er ikke medtaget i ret mange lande, og antallet af svarpersoner er lavt. På et samlet mål – simpelt gennemsnit af arbejde, skole og sundhed – ligger Norge højest efterfulgt af Danmark og dernæst Sverige og Schweiz.

PÅVIRKNINGSMØNSTRE

Det næste spørgsmål er, hvad folk mere konkret gør for at påvirke, herunder om det er en påvirkning, der sker helt individuelt eller i samarbejde med andre. Det er belyst i tabel 9.7. Det gennemgående træk for alle tre områder er, at man næsten altid retter henvendelse til den umiddelbart ansvarlige: læreren, lægen eller chefen. Offentlige myndigheder og myndighedspersoner involveres kun sjældent, og partier eller politikere så godt som aldrig. Bemærkelsesværdigt er det også, at folk kun sjældent retter henvendelse til foreninger; kun fagforeninger/tillidsmænd involveres – og kun i hvert syvende tilfælde. Advokater og medier kontaktes kun yderst sjældent.

Til gengæld involverer deltagelsen ofte samarbejde med andre i samme situation, når det gælder skolen og arbejdet. I begge tilfælde har godt 60 pct. af dem, der søger at påvirke, involveret andre i samme situation. Selv

TABEL 9.7.

Hvad har de aktive gjort for at påvirke. 2000. Pct. lodret.

HVAD GJORDE DE NÆRMERE BESTEMT FOR AT PÅVIRKE ... (HENVENDTE SIG TIL ...)	SUNDHEDS-		
	SKOLE	VÆSEN	ARBEJDE
Den umiddelbart ansvarlige (lærer, læge, chef)	86	82	90
Embedsmand/myndighed	13	11	4
Politiker eller politisk parti	6	1	2
Forening (herunder tillidsmand)	5	4	14
Advokat, juridisk rådgiver	1	2	0
Medierne (aviser, radio, tv)	4	2	1
Andre i samme situation (forældre, patienter, kolleger)	61	8	62
Familie, slægtinge, venner	14	22	12
Exit: Skiftede skole, læge, arbejdsgiver	6	22	6
Andet	7	11	6
(N)	176	203	600

om der som udgangspunkt er tale om en individuel form for deltagelse, sker det altså typisk sammen med andre – hvilket igen synes ensbetydende med, at deltagelsen typisk ikke er begrænset til rent snævre, individuelle problemer. På sundhedsområdet står folk dog typisk helt alene; kun otte pct. henvender sig til andre patienter.

Karakteristisk er det også, at familie og venner kun sjældent involveres. Kun på sundhedsområdet spiller det en vis rolle. Det er også her, *exit* muligheden benyttes, nemlig af 22 pct., hvorimod tallet for skole og arbejdsplads er så lavt som seks pct. Ydermere benyttes *exit*-muligheden formentlig typisk i kombination med *voice*. Antallet af svarpersoner er lille, men 10 ud af de 11, der havde skiftet skole inden for de sidste 12 måneder, havde også gjort andet for at påvirke, og det samme gælder 94 pct. af dem, der havde skiftet arbejdsplads. På sundhedsområdet havde 77 pct. af dem, der skiftede læge, sygehus o.l., gjort andet først.

Handlingsmønstret er i hovedtræk det samme som i andre lande; men der er dog et par karakteristiske forskelle: Danskerne involverer i højere grad andre forældre, når det gælder skolen (61 pct. mod et uvejnet gennemsnit på 48 pct. for alle lande), de inddrager i langt mindre grad foreninger på skoleområdet (uvejnet gennemsnit for alle lande er 18 pct.), og de inddrager i

TABEL 9.8.

Hvor effektive opfattes forskellige veje til at opnå indflydelse på arbejdspladsen? 2000.
Gennemsnit på skala 0-10

	GENNEMSITLIG SKALAVÆRDI
Direkte henvendelse til overordnet	8,3
Via fagforeningen	4,6
Via tillidsrepræsentant	5,3
Via samarbejdsudvalg	5,2
Via medarbejderrepræsentant i bestyrelsen	4,3

Anm.: Eksklusive ubesvaret (+ "findes ikke"). N maks. = 528.

langt mindre grad familie og venner (her er de uvejede gennemsnit næsten dobbelt så høje for landene under ét: 14, 22 og 12 pct.).

Alt i alt efterlader det et indtryk af deltagere, der godt kan selv, men ikke et indtryk af rent individualiseret deltagelse, idet folk med fælles problemer typisk finder sammen. Undtagelsen er ikke overraskende sundhedsområdet, hvor den enkelte i langt højere grad er overladt til sig selv, men undertiden kan trække på familien.

Det kan måske overraske, at fagforeninger spiller så begrænset en rolle. Men det hænger ganske enkelt sammen med, at de opfattes som mindre effektive til at opnå indflydelse. Tillidsrepræsentanter (TR) opleves som lidt mere effektive end fagforeninger i lighed med samarbejdsudvalg (SU), men der er dog langt fra de gennemsnitlige skalaværdier på 5,2-5,3 for TR/SU-systemet og 8,3 for direkte henvendelse til overordnet. Endelig tillægges medarbejderrepræsentanter i bestyrelsen heller ikke stor effektivitet med hensyn til at opnå indflydelse: 4,3 på skala fra 0 til 10 (disse spørgsmål er desværre ikke medtaget i andre lande). Medarbejdernes formelle repræsentanter over for ledelsen afskrives altså ikke enhver betydning, men danske lønmodtagere føler i udpræget grad, at de „kan selv“, og at det er mere effektivt. Disse svar udelukker ikke, at det af de fleste ansatte kan føles som en vigtig ressource og en vigtig sidste udvej at have fagforeningen i baghånden – men de peger sammen med den manglende tillid til fagforeningerne og deres indflydelse på, at de ansatte helst undgår at bringe fagforeningerne ind i sagen. Man kan forestille sig, at fagforeningerne fungerer som sikkerhedsnettet, hvis andre muligheder svigter, og sagen er alvorlig nok.

TABEL 9.9.

Gennemsnitlig utilfredshed på skala 0-10, samt magt og afmagt for brugere af skole, sundhedsvæsen, samt for ansatte lønmodtagere, 2000. Pct.

	SKOLE	SUNDHEDSVÆSEN	ARBEJDE
Gennemsnitlig utilfredshed	3,7	3,3	4,1
Gøre ting bedre	21	8	25
Aktiv utilfredshed	30	12	36
Afmagt: passiv resignation	12	28	13
Tavshed samtykker	37	52	26
I alt	100	100	100
Ikke medhold	9	6	12
Medhold	42	14	49

Anm.: Utilfredshed = skalaværdi 4 og derover på skala 0-10 for utilfredshed. Gøre ting bedre + aktiv utilfredshed = foretaget sig noget = summen af medhold/ikke medhold.

MAGT OG AFMAGT

Som omtalt indledningsvis kan handlinger og fraværet af handlinger tolkes på flere måder. Selv om man på de fleste områder i samfundet finder en positiv sammenhæng mellem tillid/tilfredshed og deltagelse, er det naturligt at forvente, at der ofte skal være en vis minimal grad af utilfredshed, for at folk vil finde grund til at deltage (Pettersson et al., 1989). I forlængelse heraf kan manglende deltagelse tolkes på to måder, enten som „tavshed samtykker“, eller som „passiv resignation“. Det sidste er indbegrebet af afmagt: at folk undlader at handle, selv om de føler grund til at være utilfredse. I disse tilfælde vil det også være interessant at kende de nærmere årsager til den manglende deltagelse. Omvendt behøver deltagelse dog ikke altid være begrundet med nogen større utilfredshed: Den kan også skyldes forsøg på at forebygge forringelser eller sigte mod at gøre ting endnu bedre, end de er. Det er denne tankegang, der er udtrykt i figurerne for deltagelsens veje, der er dannet ved at kombinere spørgsmålene vedrørende tilfredshed og utilfredshed samt deltagelse og mangel på samme. Endvidere kan man sondre efter udfaldet: om folk havde succes med påvirkningsforsøget eller ej, jf. figur 9.1 (Pettersson et al., 1989; Hoff, 1993).

Andelen af utilfredse er ikke stort forskellig på de tre områder, jf. tabel 9.9 – og utilfredsheden er i øvrigt næsten uden undtagelse større i Danmark

TABEL 9.10.

Afmagt (passiv utilfredshed). 2000. Pct.

	NORGE	DK	SVERIGE	SCHWEIZ	HOLLAND	VESTYSKLAND	ØSTYSKLAND	GENGEMSNIT 13 LANDE
Skole	14	12	12	11	8	23	24	21
Sundhedsvæsen	17	28	26	14	18	28	30	25
Arbejde	12	13	13	13	13	29	34	23

end i andre lande – bortset fra de syd- og østeuropæiske på nogle af (men ikke alle) spørgsmålene. Det afspejler givetvis, at (u)tilfredsheden ikke kun er en effekt af den leverede service, men også af forventningerne til den – og forventningerne er høje i Danmark.

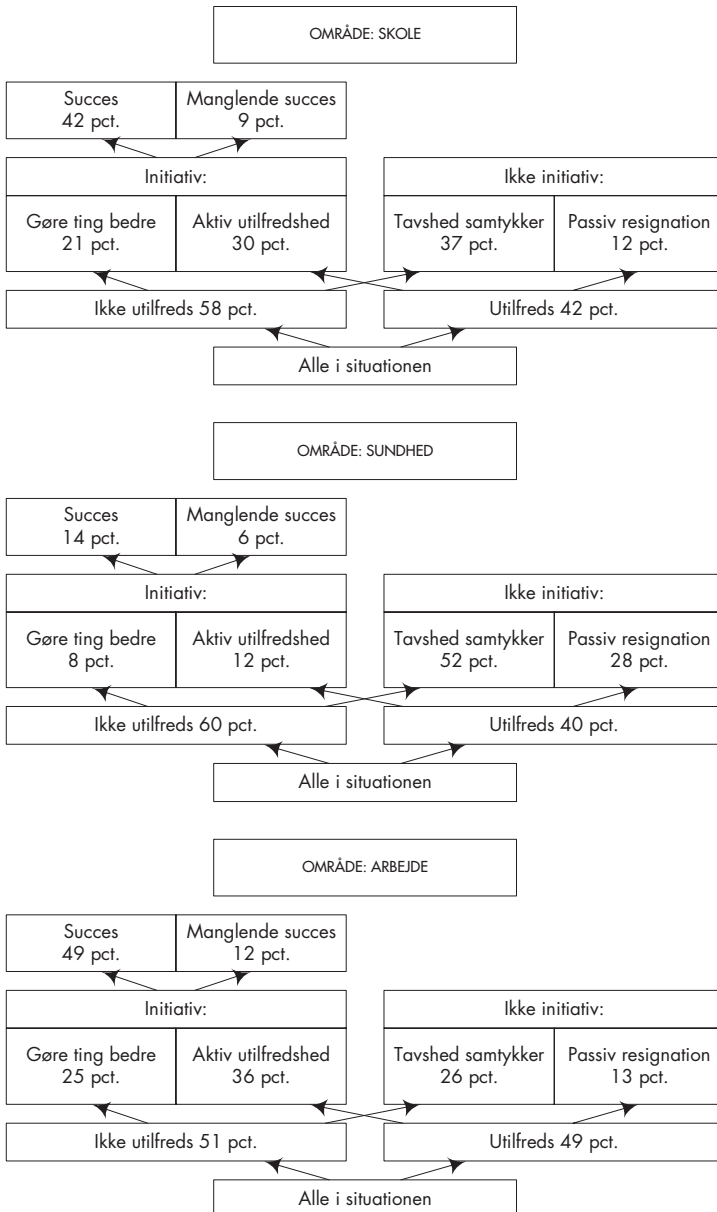
Antagelsen om en positiv sammenhæng mellem deltagelse og utilfredshed bliver på alle områder bekræftet for Danmarks vedkommende, jf. tabel 9.9 og figur 9.2. På skoleområdet er der således 42 pct. utilfredse, hvoraf de 30 pct. har foretaget sig noget. Blandt de 58 pct. tilfredse er der derimod kun 21 pct., der har foretaget sig noget.³

Vi kan også endnu en gang konstatere, at sundhedsvæsenet skiller sig ud. Ganske vist er der også her en negativ sammenhæng mellem tilfredshed og deltagelse. Men på sundhedsområdet har langt hovedparten af de utilfredse *ikke* foretaget sig noget (12 pct. har handlet, 28 pct. ikke handlet), mens mellem to tredjedele og tre fjerdedele af de utilfredse på de to øvrige områder har forsøgt at gøre noget.

Også i international sammenligning er den passive resignation på sundhedsområdet bemærkelsesværdig, jf. tabel 9.10. Andelen af resignerede er stort set i bund i Danmark på skoleområdet og i forhold til arbejdet. Men på sundhedsområdet er resignationen langt mere udbredt i Danmark end f.eks. i Norge, Schweiz og Holland. Sundhedsvæsenet er dog undtagelsen, der bekræfter reglen. Både når det gælder arbejde og skole, er danskerne kendetegnet ved en høj deltagelse og en ringe grad af afmagtsfølelse.

FIGUR 9.2.

Deltagelsens veje i det lille demokrati

BLIVER DE STÆRKE STÆRKERE I DET LILLE DEMOKRATI?

Vi skal herefter se på den sociale fordeling af deltagelsen. Blandt andet har det været kritiseret, at skolebestyrelser hovedsagelig rekrutterede sine medlemmer blandt ressourcestærke vælgere. Nu er manglende social repræsentativitet ikke *nødvendigtvis* noget problem set ud fra en rent *instrumentel* vinkel; faktisk ser det ud til, at forældrerepræsentanterne er nogenlunde *holdningsmæssigt* repræsentative for forældrene – der er i hvert fald ingen tegn på det modsatte (f.eks. i form af lavere tillid blandt lavtuddannede, jf. Goul Andersen, 2000b). Men hvordan står det til med den *uformelle* deltagelse. Er den også forbeholdt de ressourcestærke?

Det er tilsyneladende ikke tilfældet, jf. tabel 9.II. Deltagelsen er lige fordelt mellem mænd og kvinder – måske med en svag overvægt til kvinderne – og mellem aldersgrupper (måske en svag overvægt af midaldrende, men ingen signifikante forskelle). Også *uddannelsesmæssigt* er der kun begrænsede skævheder; effekterne ligger lige omkring grænsen for den statistiske usikkerhed, når det gælder skole og sundhedsvæsen. Når det gælder deltagelse på arbejdspladsen, er de uddannelsesmæssige skævheder lidt større. Andelen, der har foretaget sig noget, stiger fra 58 pct. hos de folkeskoleuddannede til 78 pct. hos dem, der har studentereksamen – og fra 55 pct. hos de ufaglærte til 80 pct. hos dem, der har en lang videregående uddannelse.

Disse forskelle er dog bestemt ikke overvældende og bidrager ikke til at øge den i forvejen eksisterende ulighed i politisk deltagelse. Der er i øvrigt heller ingen signifikante uddannelsesmæssige forskelle i graden af utilfredshed med forholdene i skolen, i sundhedsvæsenet eller på jobbet – i hvert fald ikke sådan, at utilfredsheden stiger eller falder med højere uddannelse (mere detaljerede undersøgelser af patient-tilfredshed på sygehusene tyder dog på, at utilfredsheden typisk stiger med højere uddannelse, jf. Riiskjær, 2003). Alt i alt må den stigende nærdemokratiske indflydelse siges at udligne de sociale skel – i god overensstemmelse med, hvad vi tidligere har set vedrørende forskellen på kommunalpolitik og højere niveauer: Jo tættere på den enkelte, desto bedre formår også de ressourcetsvage grupper at gøre sig gældende. En sidste illustration er da også, at grønlandere bosat i Danmark har pæn deltagelse i „det lille demokrati“, hvorimod deres deltagelse på næsten alle områder er forsvindende lav (Togeby, 2002).

TABEL 9.11.

Deltagelse, opdelt efter sociale kriterier. 2000. Pct.

	PCT. MED DELTAGELSE			(N)		
	Skole	Sundhed	Arbejde	Skole	Sundhed	Arbejde
Total	51	21	69	347	984	871
Mænd	47	18	69	161	491	446
Kvinder	54	23	69	186	493	425
18-29 år	-	19	64	14	170	199
30-39 år	50	19	72	154	201	232
40-49 år	53	26	75	156	183	224
50-59 år	(46)	23	63	22	171	185
60-69 år	-	25	(62)	1	114	26
70+ år	-	13	-	-	144	4
Folkeskole, 7-9 år	46	19	58	88	395	240
Realeksamen, 10. klasse	46	23	67	124	270	278
Studentereksamen, hf, hh, hitx	59	21	78	134	319	352
Ingen afsluttet erhvervsuddannelse	42	19	55	95	343	234
Lærlingeuddannelse og tilsvarende	50	18	68	101	256	254
Kort videregående	46	21	76	28	84	83
Mellemlang videregående	59	24	78	83	174	185
Lang videregående	60	26	80	40	112	118

DELTAGELSENS EFFEKTER

Det sidste spørgsmål er, om deltagelsen i det lille demokrati har nogle demokratiske effekter – positive eller negative – ud over umiddelbart at øge den enkeltes kontrol med egen tilværelse. Nu er der naturligvis her en stor risiko for at forveksle årsag og virkning – men en første forudsætning for, at det er relevant at diskutere årsagsretning er, at der overhovedet er en sammenhæng. Vi skal se på tre typer af effekter: (1) Er det lille demokrati en „skole i demokrati“: Hvad er effekterne på politisk interesse, politisk effektivitetsfølelse (*efficacy*) og politisk deltagelse? (2) Er det lille demokrati en kilde til dannelsen af social kapital: Hvad er effekten på social tillid? (3) Er det lille demokrati en kilde til styrkelse eller svækkelse af fællesskabsorientering: Hvad er effekterne på synet på medborgerlige dyder? Og hvad er i øvrigt effekterne på tillid til politikerne? På alle områder kan vi kun gennemføre forholdsvis svage test, men det er dog lidt usædvanligt, at vi faktisk har indikatorer på alle dimensioner, så vi i det mindste kan sortere *lidt* i spekulationerne.

At erfaringer med det lille demokrati kan have en *spill over*-effekt på det store demokrati, synes i nogen grad bekræftet af materialet, jf. tabel 9.12. Når det gælder påvirkningsforsøg på skoleområdet og på sundhedsområdet, er der dog ingen effekt på hverken politisk interesse eller politisk effektivitetsfølelse i almindelighed. Det er der derimod, når det gælder deltagelse på arbejdspladsen – også selv om vi kontrollerer for alder, uddannelse og stilling (for fuldstændighedens skyld er køn medtaget på sidste trin, men da køn stort set ikke er forbundet med den afhængige variabel, er det reelt overflødig). Både politisk interesse og følelse af at kunne påvirke politik er større blandt dem, der har søgt at påvirke på arbejdspladsen. Når det gælder valgundersøgelseernes mål for politisk effektivitetsfølelse, der er stærkt orienteret mod forståelse af politik, er der dog ingen signifikante effekter.

Hvis deltagelse påvirker effektivitetsfølelsen, må det forventes at angå lokalpolitik frem for landspolitik og påvirke handlingsressourcer frem for vidensressourcer. Derfor skulle vi forvente stor effekt på handlingskompetence på lokalt niveau – og kun ringe effekt på vidensressourcer på landspolitisk niveau. Denne antagelse bliver faktisk bekræftet af materialet. Når det gælder skoleområdet og sundhedsområdet, er der ingen sammenhæng med vidensressourcer på landspolitisk niveau overhovedet, mens sammenhængen med lokalpolitisk handlekompetence er lige i underkanten af den statistiske usikkerhedsmargin. Når det gælder deltagelse på arbejdspladsen,

TABEL 9.12.
Effekter af deltagelse i det lille demokrati. 2000

	PÅVIRKNING SKOLE		PÅVIRKNING SUNDHED		PÅVIRKNING ARBEJDSPLADS	
	Ja	Nej	Ja	Nej	Ja	Nej
Politisk interesse (0-100)	61	54	60	59	62*	49*
Efficacy (1) (-100 - +100)	+2	-14	-4	-10	-4*	-19*
Politisk efficacy i forhold til andre (0-10)	5,39	4,95	5,11	5,03	5,44	4,71
Lokalpolitisk handlekompetence (0-10)	6,18	5,60	5,98	5,39	5,97*	4,69*
Landspolitiisk videnskompetence (0-10)	5,97	5,93	5,80	5,76	6,20	5,81
Politisk deltagelse sogområde (pct.)	43*	20*	29*	14*	20*	9*
Politisk deltagelse andre områder (antal)	2,5*	1,7*	2,2*	1,8*	2,1*	1,7*
Antal foreningsaktiviteter	1,95	1,73	1,89+	1,54+	1,79*	1,28*
Social tillid: stole på andre (0-10)	7,13	6,80	6,72	6,63	6,91	6,65
Tillid til politikere	5,03	4,87	4,70	4,92	5,07	4,99
Tillid til kommunalbestyrelse	5,51	5,58	5,34*	5,66*	5,67	5,79
Tillid til offentlig administration	5,98	5,84	5,63	5,76	5,92	5,99
Solidaritet	7,26	7,15	7,24	7,34	7,17	7,12
Lovlydighed	7,59	7,59	7,53	7,73	7,59	7,65

	PÅVIRKNING SKOLE		PÅVIRKNING SUNDHED		PÅVIRKNING ARBEJDSPLADS	
	Ja	Nej	Ja	Nej	Ja	Nej
Refleksivitet	8,30	8,13	8,37	8,37	8,36*	8,04*
Stemme ved valg	9,02+	8,62+	8,88	8,83	8,86*	8,33*
Holde sig informeret	8,23*	7,75*	8,23	8,12	8,25*	7,78*

*) Statistisk signifikant ved kontrol for alder, uddannelse, stilling og køn.

+) Statistisk signifikant ved kontrol for uddannelse og alder, men ikke for stilling og køn.

Politisk interesse: Meget interesseret=100; slet ikke interesseret=0.

Efficacy (1): Valgundersøgelsernes batteri (politik kompliceret, let at tage stilling, følge EU, forstå økonomisk politik).

Efficacy (2): Mulighed for at påvirke politikere, sammenlignet med andre.

Lokalpolitisk handlingskompetence: Finde ud af, hvad der skulle gøres for at påvirke kommunalbestyrelsen.

Landspolitisk videnskompetence: Følge med i, hvad der sker i Folketinget.

Politisk deltagelse sagområde: Sægt at påvirke inden for skole/uddannelse; sundhed og medicinsk behandling/arbejde og arbejdsmarked. Politisk deltagelse

andre områder: Sum af deltagelse på 17 andre områder.

Social tillid: Synes De i almindelighed, at man kan stole på de fleste mennesker, eller synes De, at man ikke kan være forsigtig nok i omgangen med andre mennesker? (0-10)

Tillid til politikere skala 0-10.

Tillid til kommunalbestyrelse skala 0-10.

Tillid til den offentlige administration skala 0-10.

Solidaritiet: Indeks solidarisk med dem, som har det dårligere + tænke mere på andre end på én selv.

Lovlydighed: Indeks aldrig forsøge at snyde i skat + altid følge love og forordninger.

Refleksivitet: Indeks danne sin egen mening + underkaste egne meninger kritisk vurdering.

Valg: Stemme ved offentlige valg.

Informeret: Holde sig informeret om det, der sker i samfundet.

er der en effekt på alle effektivitetsmål, men det er kun effekten på den lokalpolitiske handlekompetence, der er signifikant. Effekterne er ikke stærke, men de peger i den helt rigtige retning, og netop *forskellen* i effekter på handleressourcer og vidensressourcer og på det lands- og lokalpolitiske taler imod, at effekterne udelukkende skulle være udslag af en *generel*, ikke-målt individuel ressourcefaktor.

Det styrker antagelsen om, at der faktisk *er* tale om en afledet effekt. De fleste alternative hypoteser ville implicere, at effekten var *generel*. Endnu en test er effekten på den politiske deltagelse, hvor antagelsen vil være, at afsmitningen er størst på den „store politik“ inden for det pågældende sagområde og aftager, jo mere vi bevæger os i retning mod generelle politiske spørgsmål. Også denne antagelse bekræftes i nogen grad af materialet. Der er stillet spørgsmål om deltagelse inden for 17 sagområder, hvor vi kan sammenligne effekten på deltagelse på henholdsvis det skolepolitiske område, sundhedspolitik og arbejdsmarkedspolitik med effekten på deltagelse generelt. Det viser sig, at de, der er aktive i det lille demokrati, er dobbelt så tilbøjelige til også at have politisk aktivitet inden for sagområdet.

Når det gælder aktiviteter inden for andre sagområder, er der også en større aktivitet blandt folk, der er aktive i det lille demokrati, men forskellen er mere beskednen. Endnu mere beskednen er forskellen i foreningsaktivitet. På skoleområdet er der ikke nogen sammenhæng, og på sundhedsområdet forsvinder sammenhængen ved kontrol for alder, uddannelse og stilling.

Disse data er åbne for fortolkning, og de kan ikke læses som *bevis* for, at der er læreeffekter af deltagelse i det lille demokrati. Årsagsretningen kan være modsat. Men data er i det mindste konsistente med en antagelse om læreeffekter: Effekten er stærkest, når det gælder deltagelse på det beslægtede sagområde, og derefter svagere, jo længere væk man bevæger sig. I det hele taget er kombinationen af effekter på nogle områder og manglende effekter på andre tæt på det forventede ud fra en læringshypotese, når det gælder deltagelse på skole- og sundhedsområdet, mens effekten så at sige er lidt „for generel“, når det gælder arbejdspladsdeltagelse.

Forventninger om en social kapital-effekt af deltagelsen bliver derimod gjort til skamme: Social tillid er intetsteds højere blandt de aktive end blandt de passive. Der er heller ikke nogen effekt på politisk tillid. Deltagelse er normalt positivt forbundet med politisk tillid. Men det gælder ikke her. Vi har skelnet mellem tillid til politikere i almindelighed, tillid til kom-

munalbestyrelse og tillid til offentlige myndigheder, hvor forventningen kunne være, at der navnlig ville være effekter på lokalt plan. Men der er en påfaldende *mangel* på sammenhæng, undtagen på sundhedsområdet, hvor deltagelsen er svagt positivt forbundet med tillid til kommunalbestyrelsen.

Endelig kan vi konstatere, at der ikke er større sammenhæng med synet på medborgerlige dyder – hvad der kendetegner en god medborger. Forestillingen om, at deltagelsen skulle avle individualistiske, egocentrerede holdninger, bliver afkræftet: Der er ingen sammenhæng med solidarisk orientering, som er belyst ud fra synet på solidaritet som en egenskab ved en god medborger. Der er heller ingen effekt på idealet om lovydighed – derimod er der en effekt på synet på refleksivitet, når det gælder deltagelse på arbejdspladsen, på synet på det at stemme ved valgene som en borgerpligt og navnlig på idealet om at holde sig informeret om politik.

Alt i alt kan vi slutte, at deltagelse i det lille demokrati formentlig *kan* være en kilde til politisk læring og styrkelse af generelle normer om deltagelse, og at det *ikke* er en kilde til social tillid – men heller ikke (som det har været frygtet) en kilde til mere egocentrerede holdninger, der tilsidesætter hensynet til fællesskabet.

KONKLUSION: EN NATURLIG UDVIDELSE AF DELTAGELSESMULIGHEDERNE

Deltagelse i „det lille demokrati“ i hverdagen ligger på grænsen af, hvad vi normalt vil opfatte som politisk deltagelse. Men selve afgrænsningen er dybest set ikke så vigtig. Vi har fået tydeligt bevis for, at denne form for quasi-politisk deltagelse er meget omfattende i Danmark, ikke mindst set i komparativt perspektiv, og at den er med til at sikre den enkelte en betydelig indflydelse på sin egen situation. En indflydelse, der er supplerende i forhold til de formelle kanaler, også de formelle nærdemokratiske kanaler – men i hvert fald kvantitativt set langt mere betydningsfuld end de sidstnævnte. Det gælder i særdeleshed på arbejdspladsen, men også i den offentlige sektor.

Der er heller ingen tvivl om, at den enkelte borgers deltagelse i forhold, der direkte vedrører ham eller hende selv, generelt har været tiltagende. Derimod er det mere omdiskuteret, om en sådan udvikling skal hilses velkommen. Optimisterne har set det som en „skole i demokrati“, som en

kilde til social tillid og opbygning af fællesskabsorientering. Pessimisterne har set det lille demokrati som en potentiel trussel mod ligheden, hvor de ressourcestærke sætter sig på mulighederne, og som en kilde til forstærkelse af en individualistisk, egocentreret indstilling.

I det store og hele synes denne skepsis imidlertid at kunne tilbagevises. Deltagelse i det lille demokrati er ualmindelig lige fordelt og fører ikke til nogen nedbrydning af fællesskabs- eller solidaritetsnormer. Omvendt kan optimisterne kun trække begrænsede veksler på det lille demokrati. Der er dog indicier for, at det lille demokrati indeholder visse politiske læringseffekter, selv om vi ikke kan være helt sikre på årsagsretningen. Til gengæld er der intet i data, der taler for, at deltagelse i det lille demokrati skulle styrke opbygningen af social kapital i samfundet, i hvert fald ikke når det gælder hovedaspektet social tillid. Men uanset om der kan trækkes videre effekter, er det under alle omstændigheder et meget væsentligt træk ved det danske samfund, at denne form for uformelt nærdemokrati – med sundhedsvæsenet som delvis undtagelse – er medvirkende til at give den enkelte borger en stærk følelse af kontrol med sin egen daglige tilværelse, både som servicebruger og på jobbet.

NOTER

1. Et andet aspekt, som vi ikke skal behandle her, er økonomisk demokrati, som kan tænkes i en mangfoldighed af former, og som spillede en betydelig rolle på den danske politiske dagsorden i 1970'erne og frem til sidste halvdel af 1980'erne.
2. Således er det rundt om i Europa en stigende bekymring ved markedsorienterede reformer i den offentlige sektor, der sigter mod at gøre borgere til forbrugere og institutioner til producenter, at de kan føre til stadig faldende kontrollerbarhed af velfærdsudgifterne (Leibfried, 2003) – en interessant utilsigtet sideeffekt af ønsket om effektivisering. Yderpunktet er den vidtgående privatisering i USA, hvor velfærdsudgifterne er af samme størrelse som i Vesteuropa (Adema, 2001), men langt mere socialt skævt fordelt – og langt mindre effektive.
3. Vi kan dog ikke helt udelukke, at der også kan være en kausalitet den modsatte vej, så det undertiden er deltagelse, der skaber utilfredshed.

4. Vi har valgt her ikke at bruge bredere indeks. F.eks. ville der være en effekt på solidaritet, hvis vi benyttede et bredere indeks, der også inkluderede international solidaritet o.l. Men det er ikke en egenskab, man teoretisk kunne begrunde som mulig effekt af deltagelse i det lille demokrati.

TENDENSER PÅ TVÆRS

Mens perspektivet i de foregående kapitler har været rettet mod de enkelte deltagelsesformer, sammenfatter dette kapitel hovedtendenser i de sociale forskelle i deltagelsen udbygget med nye metoder. Hvordan er det gået med deltagelsen for mænd og kvinder, unge og ældre, lavtuddannede og højtuddannede, arbejderklasse og middelklasse mv.? Hvilke deltagelsesformer bidrager mest til at øge eller mindske de sociale skel? Er de sociale forskelle i deltagelsen under ét blevet større eller mindre? Er der grupper, som er næsten uden deltagelse i det politiske liv? Og er de politisk aktive holdningsmæssigt repræsentative for hele befolkningen?

KONTAKT SOM TVÆRGÅENDE
DELTAGELSESFORM

Oversigten over de forskellige deltagelsesformer i det foregående er ikke komplet; der er deltagelsesformer, som er uden for eller går på tværs af den institutionelle opdeling ovenfor. Det gælder indsendelse af læserbrev, som imidlertid ikke er registreret som aktivitet i Medborgerundersøgelsen. Det gælder deltagelse i politiske møder, som ligger tæt op ad partideltagelse (men 60 pct. af partimedlemmerne har dog *ikke* deltaget i noget politisk møde). Og det gælder kontakt til politikere, offentlige myndigheder, medier mv., der (som vist i tabel 8.10) udgør en selvstændig deltagelsesdimension. Det sidste skal vi kort kommentere på, før vi kan gå videre.

Svarene på spørgsmålene vedrørende kontakt er vist i tabel 10.1. Der er ifølge ordlyden spurgt om kontakt med myndigheder, politikere mv. i forbindelse med forsøg på at „opnå forbedringer eller modvirke forringelser i samfundet“. Formuleringen sigter mod at undgå en for snæver opfattelse af „politik“, men åbner til gengæld for, at svarene vedrørende kontakt kan blive lidt „forurenede“ af mere private gøremål. Det kan tjekkes ved at opdele svarene efter politisk interesse. Ikke overraskende er kontakt til politikere

TABEL 10.1.

Kontakt til politikere, myndigheder m.fl. 2000. Pct.

	HELE BEFOLKNINGEN	MEGET POLITISK INTERESSERET	NOGET POLITISK INTERESSERET	KUN LIDT POLITISK INTERESSERET	SLET IKKE POLITISK INTERESSERET
Kontaktet en politiker?	14	32	14	6	2
Kontaktet embedsmand i stat, amt, kommune?	20	36	22	13	3
Kontaktet en forening eller organisation?	26	41	28	20	9
Kontaktet eller optrådt i medier?	6	13	5	4	4
Kontaktet advokat eller retslig instans?	9	12	8	8	4
Mindst én af disse	38	55	41	30	16
Gennemsnitligt antal kontaktyper	0,75	1,33	0,77	0,50	0,22

Spørgsmål: "Der er mange måder, hvorpå man kan forsøge at opnå forbedringer eller modvirke forringelser i samfundet. Har De inden for de sidste 12 måneder gjort noget af følgende?"

den mest entydigt „politiske“ form. Ikke mindre end 14 pct. angiver en sådan kontakt inden for de sidste 12 måneder. Det er ganske mange, men næppe afvigende i forhold til lignende tidligere målinger. Andelen spænder fra 32 pct. blandt de meget politisk interesserede til henholdsvis seks og to pct. blandt dem, der er „kun lidt“ eller „slet ikke“ interesserede. Kontakt med embedsmænd tæller 20 pct., spændende fra 36 pct. hos de meget interesserede til henholdsvis 13 og tre pct. hos de mindst interesserede. „Foreningen“ begynder nok for alvor ved kontakt til forening, der er temmelig høj – 26 pct. – og tæller henholdsvis 20 pct. og ni pct. blandt de mindst politisk interesserede. Mediekontakt og -optræden burde formentlig have været skilt ad: Andelen falder fra 13 pct. til fem pct. fra de „meget“ til de „noget“ politisk interesserede, men derefter flader kurven ud. Noget lignende gælder kontakt til advokat eller retslig instans. På grund af denne „foreningsrisiko“ angives politikerkontakt og samlet kontakt særskilt i det følgende som to yderpunkter: Den første er for snæver, den anden lidt for bred.

Men lad os med disse forbehold in mente først se på de sociale skel og navnlig ændringerne heri over de sidste 20–25 år.

KVINDERNES MOBILISERING

Det mest iøjnefaldende træk ved udviklingen i samfundsgruppernes politiske deltagelse i sidste tredjedel af det 20. århundrede er kvindernes mobilisering. Det gav anledning til en mængde analyser fra slutningen af 1970'erne til begyndelsen af 1990'erne af kvinders politiske adfærd – udligningen af kønsforskelle i deltagelsens omfang og uddybning af kønsforskelle i holdninger og interesseområder (Togeby, 1994; Goul Andersen, 1984b). Der har til gengæld været påfaldende få kvantitative undersøgelser i det sidste årti. Det afspejler imidlertid ikke, at virkeligheden har stået stille. Tværtimod er udviklingen fortsat med stormskridt gennem 1990'erne og ind i det nye århundrede.

Det gælder i øvrigt også for én af de underliggende drivkræfter: kvinders stigende integration på arbejdsmarkedet. Groft sagt tog det 15-20 år for gifte kvinder at gå fra husmoderrollen til arbejdsmarkedet fra midten af 1960'erne til begyndelsen af 1980'erne. Men dermed sluttede udviklingen ikke. Fra begyndelsen af 1980'erne tog det kun 10-15 år at gå fra deltidsbeskæftigelse til (næsten) fuldtidsbeskæftigelse. Danmark og Sverige havde for 20 år siden den største udbredelse af deltidsarbejde i Europa – som fleksibel tilpasning til kvindernes indmarch på arbejdsmarkedet. Men i 1980'erne og 1990'erne har kvinders deltidsarbejde i alle skandinaviske lande været i tilbagegang (på nær Finland, hvor fuldtid altid har været normen), mens deltidsjobs går frem overalt i Europa i dag (Goul Andersen & Bendix Jensen, 2002). Opgørelsen er dog følsom over for, hvor grænsen sættes. Sættes den ved 37 eller 35 timer, er der fortsat en del deltidsbeskæftigede i Danmark – selv om hyppigheden er halveret; sættes den ved 30 timer, er deltidsbeskæftigelsen i dag stort set forsvundet, undtagen for det stigende antal uddannelsessøgende (18-29 år) med bijob, jf. tabel 10.2.

For blot 20-25 år siden var kvinder væsentligt mindre politisk engagerede og aktive end mænd, kønsforskellen i partivalg var stort set ikke-eksisterende (går man endnu længere tilbage, var kvinder i de fleste lande mere borgerlige end mænd), og kønsforskellen i holdninger begrænsede sig væsentligst til omsorgspolitik, atomkraft, EU samt forsvars- og sikkerhedspolitik (Goul Andersen, 1984b). Når det gælder politisk engagement, er kønsforskellen stærkt reduceret i 1980'erne og 1990'erne, jf. tabel 10.3. Mændene er stadig mest interesserede i politik, men forskellen er mindsket fra 19 procentpoint ved valgene i 1971 og 1979 til 12 procentpoint i 1990 og ni procentpoint i 2001. Medborgerundersøgelserne viser et lignende mønster, når det gælder engagementet mellem valgene. Kønsforskellen i tilbøjeligheden til at

TABEL 10.2.

Deltidsbeskæftigelse blandt kvindelige lønmodtagere. 1982-2000. Andel, der arbejder mindre end ca. 30 timer om ugen

	1982	1985	1989	1995	2000	2002
Alle kvinder	33,3	29,8	27,9	20,9	17,2	16,6
16-19 år	53,6	55,8	67,4	74,8	81,2	82,4
20-24 år	17,3	17,6	19,4	27,1	38,0	41,9
25-29 år	21,0	14,5	10,2	9,3	13,3	14,9
30-34 år	32,5	24,3	14,3	6,1	4,2	4,3
35-39 år	36,7	31,6	22,7	9,9	4,4	3,9
40-49 år	38,7	34,2	27,8	15,9	8,2	6,6
50-66 år	40,4	38,2	34,1	22,1	13,7	12,0

Kilde: Registerbaseret arbejdsstyrkestatistik. 1982-1989: November; 1993ff.: Jan 1. Deltidsbeskæftigelse defineret som mindre end 83 pct. af normalarbejdstid.

Surveybaserede Eurostat/ILO opgørelser, hvor deltidsbeskæftigelse omfatter alle, der ifølge egne oplysninger arbejder mindre end fuld arbejdstid, viser 46 pct. i 1981; 29,6 pct. i 1990; 22,7 pct. i 1999; 21,0 pct. i 2001 og 23,0 pct. i 2002 (Goul Andersen, 1984b; OECD Employment Outlook 2003).

diskutere politik med venner (og kolleger) under valgkampen er i dag *helt* forsvundet. Til gengæld oplever kvinder fortsat en klart lavere politisk effektivitetsfølelse; her er kønsforskellen sejlivet.

Til gengæld er kønsforskellen næsten væk på de fleste former for politisk deltagelse – med nogle meget iøjnefaldende undtagelser. Som i andre lande er kvinders valgdeltagelse i dag i overkanten af mændenes (Elklit et al., 2000). Men en markant afvigelse fra det generelle mønster er partierne: Cirka to tredjedele af medlemmerne er mænd, og dette har i modsætning til alle andre områder ikke ændret sig til det bedre over de sidste 20-30 år. Tilsvarende skævheder finder vi, når det gælder deltagelse i politiske møder og kontakt til politikere, myndigheder mv. Kort sagt: På de traditionelle og snævert politiske deltagelsesformer med tilknytning til partier og folkevalgte organer finder vi fortsat en meget markant kønsforskel.

Derimod har både medlemskab og deltagelse i foreningslivet taget et stort skridt fremad, så kønsforskellen stort set er forsvundet. I 1979 havde mænd næsten en tredjedel flere medlemskaber end kvinder. I 2001 er forskellen elimineret. Det skyldes bl.a. stigende faglig organisering, men også fra regnet fagforeninger er der sket en stigning fra 2,0 til 2,6 medlemskaber for kvinder

TABEL 10.3.

Kønsforskelle i politisk deltagelse – en oversigt

	1979		1990		2000/2001	
	M	K	M	K	M	K
Politisk interesse, valgundersøgelsen	72	53	69	57	74	65
Politisk interesse, medborgerundersøgelsen	67	50	69	56	65	55
Diskuteret politik med venner (1971: M: 61; K: 46)	50	38	64	55	66	66
Politik kompliceret (enig minus uenig) (1971: M: +51; K: +77)	+33	+55	+32	+52	+20	+40
Partimedlemskab, pct.	14	8	12	7	11	6
Deltagelse politisk møde, pct.					14	8
Kontakt politiker, pct.					18	10
Kontakt i alt (antal)					0,90	0,61
Antal foreningsmedlemskaber	3,4	2,4	3,3	3,0	3,3	3,3
Mødedeltagelse forening, pct. ¹	73	53			65	61
Tillidshverv forening, pct. ¹	31	13			34	24
Græsrodsdeltagelse	22	20			27	33
Aktiv græsrodsdeltagelse	8	6			8	9
Politisk forbrug					44	50
Lille demokrati: skole					47	54
Lille demokrati: sundhed					18	23
Lille demokrati: arbejdet					63	63

1. De seneste tal refererer til undersøgelsen Demokrati fra Neden, citeret fra Torpe (2000b: 91).

og et fald fra 2,8 til 2,6 for mænd 1979–2000. Også aktivitetsniveauet i foreninger er i dag næsten det samme for mænd og kvinder. Mænd sidder dog fortsat på en overvægt af tillidsposterne (jf. kapitel 6). Også her er kønsforskellen dog mindsket betydeligt (jf. Goul Andersen & Hoff, 2001: 89–91).

På de „nye“ deltagelsesområder: græsrodsdeltagelse, politisk forbrug og deltagelse i det „lille demokrati“ er kvinder næsten overalt i overtal. Mændene ligger dog på linje, når det gælder deltagelse på arbejdspladsen. Kort sagt kan man tale om en „stille deltagelsesrevolution“ for kvinderne, der fuldender den synlige revolution i 1970'erne og 1980'erne, hvor opbruddet startede – men ikke sluttede.

Det holdningsmæssige opbrud er også fortsat med fuld styrke. Kønsforskellen i partivalg – i USA døbt *the gender gap* – slog igennem i Danmark samtidig med USA, nemlig ved valget i 1981 (Inglehart & Norris, 2003). I 1980'erne lå kvinder tre procentpoint foran i socialistisk stemmeandel, men ved valgene i 1990'erne og i 2001 var forskellen seks procentpoint, ifølge nogle opgørelser endda lidt højere (Andersen & Goul Andersen, 2003a). Tilslutningen til de borgerlige partier (V, K, Z og O) var i 2001 10 procentpoint lavere blandt kvinder end blandt mænd. Kvinders ulyst til at stemme borgerligt er også en tendens, man kender fra de øvrige nordiske lande, hvor de svenske konservative (Moderaterna) er blevet et rigtigt mandeparti, ligesom Fremskrittspartiet og Høyre i Norge (Aardal & Narud, 1999; Holmberg, 2000: 78-79; Bjørklund & Goul Andersen, 2002), men kønsforskellen i partivalg er klart størst i Danmark.

Samtidig er kønsforskellen i holdninger nærmest blevet generel – og på nogle områder meget betydelig. Det gælder alle fordelingspolitiske spørgsmål og i særdeleshed valget mellem økonomiske strategier eller afvejning mellem skatter og velfærd (Andersen, 1999; Andersen & Goul Andersen, 2003a). Egentlig er det mænd, der er rykket mod højre, specielt på ligheden, mere end det er kvinder, der er rykket mod venstre. Men det er i nogen grad medvirkende til at grave grøfter i forhold til det politiske system for kvindernes vedkommende. Som det også er fremgået af tallene ovenfor, foretrækker kvinder i højere grad politisk arbejde uden om de etablerede politiske institutioner (Christensen, 2002). Og den politiske tillid – nærmere bestemt den pragmatiske tillid, jf. kapitel 12 – er i dag højest blandt mænd, jf. tabel 10.4. I 2001 mente 46 pct. af kvinderne, at „man kan almindeligvis stole på, at vore politiske ledere træffer de rigtige beslutninger for samfundet“; blandt mændene var tallet 58 pct. Andelen af uenige var 19 pct. for begge køn. I 1971 var kvinders tillid derimod størst.

Ligesom den manglende ligestilling får ringe opmærksomhed i den offentlige debat i Danmark, navnlig sammenlignet med Norge og Sverige (Dahlerup, 2002), har den „stille revolution“ i kvinders deltagelse og den „stille utilfredshed“ med de politiske beslutninger ikke påkaldt sig den store bevågenhed i offentligheden. Man ser heller ikke tegn på noget nyt kvindeoprør. Men der er markante holdningsskel, og der ulmer i det skjulte en vis utilfredshed hos den kvindelige halvdel af befolkningen.

TABEL 10.4.

Køn og politisk tillid 1971-2001. Opinionsbalancer. Procentpoint

	MÆND	KVINDER	FORSKEL KVINDER-MÆND
1971	+30	+38	+8
1979	+10	+9	-1
1990	+5	+2	-3
1994	+9	+3	-6
1998	+16	+11	-5
2001	+39	+27	-12

Spørgsmål: "Man kan i almindelighed stole på, at vore politiske ledere træffer de rigtige beslutninger for landet" (andel enige minus andel uenige).

Kilde: Valgundersøgelserne.

DE UNGES DEMOBILISERING OG MOBILISERINGEN AF DE ÆLDRE

1970'erne var en mobiliseringsperiode for en ny generation, hvis værdier og politiske opfattelser i betydelig grad afveg fra forældregenerationens. Også her talte man om en kløft: *the generation gap*. Danmark var lidt forsinket i forhold til den europæiske hovedstrøm: Godt nok skete der store politiske omslag hos de universitetsstuderende i 1968, men hovedbølgen kom først i 1970'erne, hvor den til gengæld fik større bredde og gennemslag end i de fleste andre lande (Svensson & Togeby, 1986); i Sverige var ungdomsoprøret nærmest slut, før det i Danmark var kommet rigtigt i gang. Det gav en generationseffekt på politiske holdninger og partivalg, som består den dag i dag. Politisk blev denne 1968- eller 1970'er generation efterfulgt af en lige så markant borgerlig generation. Endnu ved 2001-valget var overgangen ganske brat: Socialistiske partiers stemmeandel faldt 15 procentpoint fra årgang 1957-58 til årgang 1963-64. Fra årgang 1953-54 til årgang 1967-70 var der et fald fra over 50 pct. socialistiske stemmer til under 30 – en forskel på 22 procentpoint (Andersen & Goul Andersen, 2003a).

Den „røde“ mobilisering i 1970'erne var ledsaget af høj politisk deltagelse. Den nyliberale mobilisering i 1980'erne indebar derimod en tilbøjelighed til at søge individuelle løsninger frem for kollektive, og det ramte også den politiske deltagelse (Svensson & Togeby, 1991). Derfor har man set en tendens til faldende deltagelse blandt unge sammenlignet med midaldrende. Men i og med at de første danske undersøgelser af politisk deltagelse blev foretaget på et tidspunkt, hvor de unges mobilisering var høj, er det

muligvis en mere rimelig udlægning at sige, at deltagelsesmønsteret i dag er normaliseret.

Hovedresultaterne vedrørende aldersforskelle fremgår af tabel 10.5. I 1979 var den politiske interesse lidt højere i aldersgruppen under 40 år end blandt midaldrende og ældre, men i 2001 finder man atter et klassisk mønster, hvor de midaldrendes engagement er størst. Dog med en enkelt undtagelse: Lysten til at diskutere politik er nu som tidligere størst hos de unge – og i absolut forstand er der i øvrigt ingen tegn på faldende engagement hos de unge. Det er alene den relative placering, der er ændret.

Alderspolariseringen i politisk deltagelse er groft sagt blevet større på de traditionelle deltagelsesområder og mindre på de nye. Således bliver aldersskævheden i partimedlemskab større og større. Når det gælder politiske møder og kontakter, er der også store aldersforskelle. Det er dog ikke noget nyt, og forskellene er navnlig livscyklusbestemte: Unge og ældre deltager langt mindre i politiske møder og har færre politiske kontakter end midaldrende.

Når det gælder foreningsmedlemskab, er aldersrelationerne derimod ændret. Danskerne er medlem af mindst lige så mange foreninger som i 1979, og der er heller ingen tegn på faldende mødedeltagelse. Men 18-39-årige er medlem af færre foreninger end tidligere, og de 18-29-årige deltager mindre i møder. For aldersgrupperne over 40 år er der derimod tale om fremgang – for grupperne over 60 år endda en ret betydelig fremgang. I foreningslivet finder man således en klar mobilisering af de ældre siden 1970'erne, en moderat mobilisering af de midaldrende og en svag demobilisering af de unge, jf. tabel 10.5. Det skyldes ikke kun faldende faglige organisationsprocenter blandt unge lønmodtagere – og færre lønmodtagere at organisere – samme tendens genfindes også, selv om man holder fagforeninger udenfor.

Demobilisering kan man ikke tale om som langtidstendens, når det gælder græsrodsdeltagelsen. Men det er ikke længere så „ung“ en deltagelsesform, som det var engang: De midaldrende og ældre aldersgrupper har halet betydeligt ind på de unge – selv om det fortsat er et af de få områder, hvor de unge er mindst lige så politisk aktive som de midaldrende. De unge er også stærkt repræsenteret blandt politiske forbrugere, men i dag har heller ikke denne deltagelsesform en udpræget „ung“ profil. At de unge er underrepræsenteret i de traditionelle deltagelseskanaler – og overrepræsenteret i de nytilkomne, er der ikke noget nyt i. Men deltagelsen i de gamle former er aftaget, uden at den er steget i de nye.

TABEL 10.5.

Aldersforskelle i politisk deltagelse – en oversigt

	ÅR	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70+
Politisk interesse	1971	52	63	64	63	59	53
	1979	59	65	60	62	58	62
	1990	60	63	63	69	57	67
	2001	65	69	72	65	69	65
Diskussion med venner	1971	64	64	54	48	46	35
	1979	55	49	42	40	37	33
	1990	73	63	60	54	50	44
	2001	78	70	67	68	56	49
Politik indviklet (enig minus uenig)	1971	61	67	67	62	59	66
	1979	47	43	41	49	44	43
	1990	45	50	40	50	60	48
	2001	29	29	22	29	41	33
Partimedlemskab pct.	1971	7	13	17	23	25	21
	1979	5	8	13	17	15	15
	1990	4	6	9	14	11	16
	2000	2	5	8	13	14	19
Deltagelse politisk møde, pct.	2000	7	13	17	15	10	3
Kontakt politiker, pct.	2000	6	15	23	20	17	5
Kontakt i alt, antal	2000	0,52	0,86	1,12	0,92	0,70	0,30
Antal foreningsmedlemskaber	1979	2,4	3,5	3,3	3,0	2,4	-
	1990	2,7	3,5	3,5	3,6	3,0	1,9
	2000	2,2	3,2	3,8	3,7	3,7	2,8
Foreningsmedlemskaber ekskl. fagforening	1979	1,7	2,9	2,8	2,6	2,2	-
	2000	1,6	2,5	3,0	3,0	3,1	2,7
Mødedeltagelse forening, pct.	1979	60	70	71	60	51	-
	1998	50	69	76	69	73	51
Tillidshverv forening, pct.	1979	19	27	29	24	10	-
	1998	17	30	39	34	34	14

	ÅR	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70+
Græsrodsdeltagelse	1979	32	26	18	13	9	-
	2000	35	35	34	23	16	7
Aktiv græsrodsdeltagelse	1979	12	8	6	4	1	-
	2000	9	10	10	7	5	2
Politisk forbrug	2000	54	53	55	46	42	25
Lille demokrati: skole	2000	-	50	53	-	-	-
Lille demokrati: sundhed	2000	19	19	26	23	25	13
Lille demokrati: arbejde	2000	64	72	75	63	(62)	-

1. De seneste tal refererer til undersøgelsen Demokrati fra Neden. Tallene her afviger lidt fra tidligere offentliggjorte, da der ikke er benyttet vejning.

DEMOBILISERINGEN AF HØJT UDDANNEDE

Man kunne forestille sig, at den politiske deltagelse i videnssamfundet ville blive mere polariseret mellem højt- og lavtuddannede. Men det er ikke sket. Det skyldes både forbedringer blandt de lavtuddannede og demobilisering blandt de højtuddannede. Det sidste gælder ikke mindst politisk interesse. Lavtuddannedes politiske engagement er ikke blevet meget større, men de bedreuddannede har ikke nær det niveau af politisk interesse, de havde engang. Ændringen er endda endnu større, end den umiddelbart fremgår af tabel 10.6, fordi den navnlig viser sig som et betydeligt fald i andelen, der er *meget* interesseret i politik, hos de bedreuddannede (Borre & Goul Andersen, 1997).

At danskerne i stigende grad diskuterer politik med venner, skyldes navnlig højere uddannelse: Inden for de enkelte uddannelseskategorier er diskussionslysten den samme, men der er blevet mange flere med studentereksamen. Partimedlemskab synes fortsat mest udbredt blandt lavtuddannede – bl.a. også i kraft af aldersfordelingen. Til gengæld er der ret betydelige forskelle efter uddannelse, når det gælder deltagelse i politiske møder og kontakter til politikere, hvor aktivitetsniveauet blandt personer med studentereksamen er rundt regnet dobbelt så højt som blandt personer med 7-9 års folkeskoleuddannelse. Opgjort efter det samlede uddannelsesindeks er forskellene endnu større.

TABEL 10.6.

Uddannelsesforskelle i politisk deltagelse – en oversigt

	ÅR	FOLKESKOLE 7-9 ÅR	REALEKSAMEN, 10. KLASSE	STUDENTEREKS., HF O.L.
Politisk interesse, pct.	1971	55	76	92
	1979	55	67	85
	1990	56	63	77
	2001	60	69	82
Diskussion med venner, pct.	1971	51	63	76
	1979	35	54	66
	1990	48	64	77
	2001	53	69	79
Politik indviklet (opinionsbalance)	1971	69	39	32
	1979	53	39	16
	1990	62	51	10
	2001	55	30	-3
Partimedlemskab, pct.	1971	17	16	8
	1979	12	10	11
	1990	11	8	8
	2000	12	8	7
Politisk møde, pct.	2000	7	11	16
Kontakt politiker, pct.	2000	10	16	18
Kontakt i alt, antal	2000	0,53	0,80	0,99
Antal foreningsmedlemskaber	1979	2,6	3,5	3,9
	1990	2,5	3,2	3,7
	2000	2,9	3,3	3,7
Mødedeltagelse forening, pct. ¹	1979	59	69	80
	1998	60	67	69
Tillidshverv forening, pct. ¹	1979	20	26	33
	1998	23	30	34
Græsrodsdeltagelse	1979	14	29	52
	2000	20	31	42
Aktiv græsrodsdeltagelse	1979	3	9	24
	2000	6	9	11
Politisk forbrug	2000	33	49	68

	ÅR	FOLKESKOLE 7-9 ÅR	REALEKSAMEN, 10. KLASSE	STUDENTEREKS., HF O.L.
Lille demokrati: skole	2000	46	46	59
Lille demokrati: sundhed	2000	19	23	21
Lille demokrati: arbejdet	2000	58	67	78

1. De seneste tal refererer til undersøgelsen Demokrati fra Neden, citeret fra Torpe (2000: 91).

Når det gælder andre former for aktiv deltagelse, er uddannelsesskellene til gengæld indsnævret, både i kraft af faldende deltagelse blandt højtuddannede og stigende deltagelse blandt lavtuddannede. Således er både foreningsmedlemskab og aktivitet gået lidt frem blandt lavtuddannede, men ned ad bakke blandt bedreuddannede.

Andelen, der deltager i foreningsliv, græsrodsaktioner og politisk forbrug, er fortsat klart større blandt højtuddannede end blandt lavtuddannede, men der var været bred fremgang blandt lavtuddannede og en tilsvarende bred tilbagegang i gruppen med studentereksamen. Kun på ét punkt kan man tale om polarisering: Det er på den politiske selvtillid, der nok er forbedret blandt lavtuddannede, men ikke i nær samme tempo som hos de bedreuddannede med studentereksamen og opefter. Det er også det eneste sted, hvor man finder tendenser til, at unge med lav skoleuddannelse og ingen erhvervsuddannelse bliver politisk marginaliseret (Goul Andersen, 2003b). Men ellers er det dominerende indtryk, at de uddannelsesmæssige skel *ikke* er blevet større i 1990'erne, sådan som man ellers kunne frygte.

ARBEJDERBEVÆGELSENS DEMOBILISERING

Demobiliseringen af bedreuddannede mildner indtrykket af den langsigtede tendens, som nok er den mest iøjnefaldende næsten overalt i Europa: arbejderbevægelsens svækkelse, politisk såvel som organisatorisk. Den politiske svækkelse er accelereret i 1990'erne: Endnu i 1980'erne fastholdt de socialistiske partier omkring 65 pct. af arbejderne stemmer, i 1990 endda 71 pct. Men i 2001 stemte kun 42 pct. af arbejderne på socialistiske partier. 53 pct. af arbejderne – flere end hos funktionærerne – stemte alene på V, K, O og Z. Det skyldes ikke de store holdningsændringer, men derimod en ny politisk dagsorden med vægt på værdipolitik (bl.a. indvandring) og

TABEL 10.7.

Stillingsforskelle i politisk deltagelse – en oversigt

	ÅR	UFAGL. ARB.	FAGL. ARB.	LAVERE FUNKT.	HØJERE FUNKT.	SELVST.
Politisk interesse	1971	49	57	64	80	81
	1979	48	62	67	78	64
	1990	45	58	64	86	65
	2001	52	61	74	86	78
Diskussion med venner	1971	48	62	65	69	69
	1979	38	42	47	58	55
	1990	47	60	66	68	59
	2001	53	64	72	80	76
Politik indviklet	1971	77	67	54	20	40
	1979	59	52	39	13	44
	1990	69	62	45	-2	36
	2001	58	45	27	-15	18
Partimedlemskab	1971	12	16	10	15	40
	1979	7	9	10	15	24
	1990	5	6	9	13	24
	2000	5	2	6	15	17
Deltagelse politisk møde, pct.	2000	7	8	10	25	19
Kontakt politiker, pct.	2000	5	10	15	31	24
Kontakt i alt, antal	2000	0,48	0,61	0,80	1,35	1,21
Antal foreningsmedlemskaber	1979	2,5	2,9	3,4	4,9	4,1
	1990	2,5	3,1	3,7	4,6	3,2
	2000	2,6	2,8	3,4	4,4	3,3
Mødedeltagelse forening	1979	55	71	73	88	77
	1998	51	63	66	82	63
Tillidshverv forening	1979	17	24	28	44	32
	1998	22	28	29	45	34
Græsrodsdeltagelse	1979	14	23	30	32	11
	2000	22	28	34	39	24
Aktiv græsrodsdeltagelse	1979	4	6	8	14	5
	2000	7	7	8	13	7
Politisk forbrug	2000	33	35	54	74	42

	ÅR	UFAGL. ARB.	FAGL. ARB.	LAVERE FUNKT.	HØJERE FUNKT.	SELVST.
Lille demokrati: skole	2000	43	39	55	54	54
Lille demokrati: sundhed	2000	20	21	22	27	19
Lille demokrati: arbejdet	2000	52	54	72	82	-

1. De seneste tal refererer til undersøgelsen Demokrati fra Neden, citeret fra Torpe (2000b: 91).

en underliggende svækkelse af arbejderne partiloyalitet (Andersen & Goul Andersen, 2003b). 2001-valget var et ekstremt udtryk herfor.

I det hele taget er Danmark et ekstremt eksempel, når det gælder nye politiske skillelinjer. Til gengæld er den faglige organisering (endnu?) stort set intakt. Men medlemstallet er for nedadgående, navnlig blandt unge, arbejderne faglige deltagelse er faldet, og medlemmerne næsten som ritual udtrykker mistillid til egne repræsentanter. Samtidig er socialdemokratiske partier medlemsmæssigt svækket overalt i Europa, og det er i særlig grad arbejderne, der har forladt partiforeningerne (Kitschelt, 1994). Når det gælder politiske møder og kontakt med politikere, kan vi ikke sammenligne med ældre data, men det er tydeligt ud fra tabel 10.7, at de sociale forskelle her er meget store – f.eks. fra fem pct. ufaglærte, der har kontaktet en politiker, til 31 pct. af de højere funktionærer.

Det samlede billede er dog noget mere nuanceret. En del af, hvad der er tabt i kollektiv mobilisering, synes umiddelbart at være vundet i større individuel politisk deltagelse også blandt arbejdere. Klasseskellene er dog i nogle henseender vokset. Det gælder i særdeleshed for den politiske selvtilid, der som nævnt er markant forbedret hos de bedreuddannede og dermed hos funktionærerne. Godt nok er der også færre arbejdere, der finder politik indviklet, men faldet er mindre udtalt. Flertallet af højere funktionærer afviser i både 1998 og 2001, at politik er for indviklet til at forstå, mens ufaglærte og faglærte arbejdere fortsat ofte klager over, at politikken er for kompliceret.

Mens det faldende partimedlemskab også i Danmark er gået hårdest ud over arbejderne, har den klasse-mæssige polarisering i foreningsaktivitet nærmere været for nedadgående. Arbejderne har i det store og hele kunnet holde status quo, også på mødedeltagelsen, mens det nærmere er gået lidt tilbage for funktionærerne. Samtidig har arbejderne også fået større

del i græsrodsdeltagelsen, der dog fortsat er noget skævvredet til fordel for funktionærer og bedreuddannede.

Endelig er der den nærdemokratiske deltagelse (det lille demokrati). Ikke overraskende er også denne deltagelse højest blandt højere funktionærer – men forskellen er langt mindre, end man kunne forvente. Den nærdemokratiske deltagelse virker klart som en socialt afbalancerende faktor i det samlede deltagelsesmønster.

Alt i alt efterlader partiernes og arbejderbevægelsens svækkelse en række farer for stigende klassemæssig ulighed i deltagelsen. Men indtil videre synes den ikke at være slået så voldsomt igennem: Hvad der tabes på den kollektive front, synes populært sagt at blive vundet på den mere individuelle deltagelse. Det skyldes delvis, at nye deltagelsesformer, herunder græsrodsdeltagelsen, har spredt sig fra de bedreuddannede til hele samfundet. Men det hænger givetvis også sammen med, at velfærdsstaten er med til at forsyne den enkelte med individuelle ressourcer, som kan erstatte den kollektive ressource, bevægelsen udgjorde. Som tidligere vist (Goul Andersen, 2003b), er velfærdsstaten også afgørende for, at den frygtede polarisering mellem grupper inden for og uden for arbejdsmarkedet ikke har materialiseret sig helt så voldsomt, som man kunne frygte – selv om man ikke skal undervurdere de kræfter, der hurtigt kan trække i en sådan retning.

ET INDEKS FOR SAMLET DELTAGELSE

Politisk deltagelse antager mange former og falder i en række underdimensioner. Man siger ofte, at deltagelsen er mere specialiseret, end den er kumulativ – det er delvist forskellige personer, der er aktive på forskellige områder. Disse er dog så forbundne, at man med nogen ret kan danne et overordnet mål for politisk deltagelse for at få et samlet mål for uligheden.¹ Dermed kan man også identificere en gruppe, der slet ikke deltager i politik – og en gruppe af højaktive. Hvor meget adskiller de sig fra hinanden, socialt og holdningsmæssigt, og hvor meget bidrager de enkelte deltagelsesformer til at forstærke eller svække den sociale ulighed?

På basis af deltagelse i partier, politiske møder, kontakter, medlemskab og deltagelse i foreninger, græsrodsdeltagelse og politisk forbrug er der konstrueret et additivt indeks, der kan gå fra 0 (ingen deltagelse) til 14 (maksimal deltagelse på alle områder). Deltagelse i det lille demokrati er ikke med, dels fordi det ligger på grænsen af politisk deltagelse, dels fordi vi kun har mål for udvalgte områder. Videre inkluderer indekset ikke del-

FIGUR 10.1.

Komponenter i indeks for samlet politisk deltagelse. 2000

INDEKS FOR SAMLET POLITISK DELTAGELSE – EKSKL. VALGDELTADELSE		PCT.
1. Partiaktivitet (parti/ungdomsorg.)	0. ikke medlem	90,8
	1. passivt medlem	4,5
	2. aktivt medlem	1,7
	3. tillidshverv	3,0
2. Politisk møde	0. ikke deltaget	88,9
	1. deltaget	11,1
3. Kontakt til politi- kere, myndigheder, medier mv.	0. ingen kontakter	61,7
	1. én kontakt	17,2
	2. to kontakter	10,2
	3. tre eller flere kontakter	11,0
4. Indeks for for- eningsaktivitet	0. ingen aktivitet, 0-2 medlemskaber	21,9
	1. aktiv i 1-2 foreninger eller mindst tre medlemskaber	57,2
	2. aktiv i 3 foreninger	10,6
	3. aktiv i 4 eller flere foreninger	10,4
5. Græsrods- deltagelse	0. ingen aktivitet	71,8
	1. underskriftsindsamling	20,8
	2. aktivist	7,4
6. Politisk forbrug	0. ingen aktivitet	62,7
	1. kun tilvalg (eller boykot)	28,3
	2. både tilvalg og boykot	19,0

tagelse i politiske diskussioner o.l. Indeksets nærmere konstruktion er vist i figur 10.1. Vægtningen af de forskellige områder er naturligvis forholdsvist arbitrær, men indekset er ikke følsomt over for ændringer i den nærmere udformning.

Indekset går som nævnt fra 0 til 14, men som det fremgår af tabel 10.8, scorer de fleste ganske lavt. Ca. 10 pct. af befolkningen har ingen politiske aktiviteter overhovedet (ud over eventuelt at stemme ved valgene og være passivt medlem af 1-2 foreninger), og halvdelen af danskerne scorer højst to point (groft sagt svarende til to aktiviteter eller lidt mere). Gennemsnittet er

TABEL 10.8.

Indeks for samlet politisk deltagelse. 2000. Pct.

	ANTAL	PCT.	KUMULATIV PCT.
0	169	10,3	10,3
1	414	25,2	35,5
2	248	15,1	50,7
3	216	13,2	63,9
4	174	10,6	74,5
5	136	8,3	82,8
6	105	6,4	89,2
7	65	4,0	93,1
8	39	2,4	95,5
9 eller derover	73	4,5	100,0
I alt	1640	100,0	

højere – 3,10 – fordi en mindre del af borgerne har en ganske omfattende og mangesidet politisk deltagelse.

Spørgsmålet er så, hvor dækkende dette mål er. Vi kan sammenholde med politisk interesse, andel sofavælgere og selvvaldet niveau for politisk aktivitet, jf. tabel 10.9. Overensstemmelsen er ganske troværdig. Gruppen, der slet ikke er interesseret i politik, er stort set koncentreret til de to-tre laveste trin på indekset. Det samme gælder sofavælgerne. Og andelen, der kun er lidt eller slet ikke interesseret i politik, falder fra 65 til 36 pct. fra indekssværdi nul til tre. Omvendt finder vi henholdsvis 46 og 69 pct. „meget“ interesserede i politik på det to højeste niveauer. De fleste svarpersoner på indekssværdi 0-2 svarer da også selv, at de „slet ikke“ er politisk aktive – hvorimod 81 pct. på det højeste trin erklærer sig meget eller noget politisk aktive.

Den selvvaldede politiske aktivitet og det samlede mål for deltagelse stemmer da også fint overens på marginalerne: Kun få er meget politisk aktive, og langt størstedelen af befolkningen er kun lidt eller slet ikke aktive i politik – når vi vel at mærke ser bort fra det lille demokrati, stemmeafgivning eller deltagelse i politiske diskussioner. Således svarer 40 pct., at de kun er lidt aktive i politik, og andre 42 pct. svarer slet ikke. De vigtigste begrundelser for ikke at være (mere) aktiv var manglende tid (42 pct.) eller

TABEL 10.9.

Samlet politisk deltagelse, politisk interesse og sofavald

	POLITISK INTERESSE			ANDEL SOFAVÆLGERE			SELVVURDERET POLITISK AKTIVITET		
	Meget	Noget	Kun lidt	Slet ikke	Meget	Noget	Kun lidt	Slet ikke	
0	12	23	41	24	1	4	25	70	
1	9	35	42	14	0	7	32	61	
2	13	44	36	7	0	11	38	51	
3	15	49	31	5	2	10	52	36	
4	14	42	30	4	2	18	49	31	
5	25	52	20	3	5	23	51	21	
6	35	44	19	2	8	24	49	19	
7	33	50	17	0	8	28	47	17	
8	46	41	13	0	10	41	41	8	
9 eller derover	69	26	5	0	38	43	14	5	
I alt	20	40	32	8	4	14	40	42	

Spørgsmål: "Det næste spørgsmål handler om, hvor politisk aktiv De er. Alt i alt, hvor politisk aktiv vil De så sige, De er – meget, noget, kun lidt eller slet ikke?"

manglende interesse (38 pct.). Begrundelsen er altså typisk ikke afmagt, men 19 pct. angav, at „resultaterne af indsatsen ville ikke stå mål med anstrengelserne“, mens 18 pct. svarede „det nytter ikke. De, der bestemmer, gør alligevel som det passer dem“ (der var mulighed for dobbeltsvar, så tallene summerer ikke til 100).

Man kan spørge, om svarpersonens egen subjektive vurdering i virkeligheden giver et mere pålideligt billede af aktivitetsniveauet end det objektive mål. Faktisk kan det konstateres, at sammenhængen med politisk interesse er stærkest for det subjektive mål. Men det er måske netop en svaghed – at politisk interesserede føler, de „burde“ være politisk aktive og derfor overvurderer deres aktivitetsniveau (en nærmere opdeling viser, at overvurderingen er hyppigst på venstrefløjen). Omvendt kan vi se, at det objektive mål hænger stærkest sammen med sociale baggrundsvARIABLE.²

Antagelsen om, at det især er folk, der føler, de burde være aktive, der overdriver deres aktivitet, kan testes ud fra en serie spørgsmål om, hvad der kendetegner en „god medborger“. Vi skulle forvente, at de, der lægger vægt på deltagelse som (med-)borgerdyd, var mest tilbøjelige til at overdrive deres egen deltagelse. Ud fra tre spørgsmål om at stemme ved valg, være aktiv i foreninger og holde sig informeret om, hvad der sker i samfundet, har vi dannet et indeks for vægten på deltagelse som medborgerdyd. Overvurderingen af egen deltagelse kan måles ved at trække svarpersonens score på det subjektive mål fra det objektive mål omkodet til fire matchende kategorier. Det viser sig, at vægt på deltagelse som medborgerdyd og overdrivelse af egen deltagelse korrelerer ganske pænt: $r = 0,11$.

Derfor er der grund til at fæstne størst lid til det objektive mål. Men hvor store er så de sociale variationer, opgjort på dette mål? Vi kan starte med at se på ekstremerne: de helt aktive og de helt passive, jf. tabel 10.10 (partifordelingen fremgår af tabel 10.13). Det viser sig, at kønsfordelingen blandt de helt passive er næsten lige, mens to tredjedele af de mest aktive er mænd. Aldersmæssigt er der en stærk koncentration af ældre over 70 år blandt de mest passive (29 pct. mod 14 pct. i befolkningen), mens de 40-59-årige dominerer blandt de mest aktive (56 pct. mod 36 pct. i befolkningen). Med hensyn til uddannelse finder man 39 pct. af de mest passive i den laveste uddannelseskategori mod 21 pct. i befolkningen. 71 pct. tilhører de to laveste uddannelseskategorier. Omvendt udgør de højest uddannede 47 pct. blandt de mest aktive mod 19 pct. i befolkningen.

Det er dog karakteristisk, at vi *også finder* lavtuddannede blandt de allermest aktive og højtuddannede blandt de allermest passive. Derimod er

TABEL 10.10.

Ekstremerne. Fordeling af de mest passive og de mest aktive medborgere. 2000. Pct. lodret

	DE MEST PASSIVE (DELTADELSE=0)	DE MEST AKTIVE (DELTADELSE=9)	HELE BEFOLKNINGEN
Mænd	47	67	50
Kvinder	53	33	50
18-29 år	22	5	20
30-39 år	14	19	19
40-49 år	11	28	18
50-59 år	14	28	18
60-69 år	10	10	11
70 år+	29	10	14
1. Laveste uddannelse	39	8	21
2.	32	14	21
3.	6	8	10
4.	16	23	29
5. Højeste uddannelse	7	47	19
Ufaglært arbejder	34	4	15
Faglært arbejder	20	7	11
Lavere funktionær	32	34	45
Højere funktionær	5	44	19
Selvstændig	9	11	10
Politisk effektivitetsfølelse (0-10)	3,58	6,73	5,00
Tillid til politikere (0-10)	4,29	5,86	4,90
Antal svarpersoner	169	73	1640

Politisk effektivitetsfølelse: Mulighed for at påvirke, sammenlignet med andre (2 spørgsmål).

der ikke mange ufaglærte blandt de mest aktive: fire pct. – mod 15 pct. i befolkningen og 34 pct. af de mest passive. Højere funktionærer udgør 44 pct. af de mest aktive og kun fem pct. af de mest passive. Men ellers er forskellene knap så stereotype, som man kunne tro, givet at det er ekstremerne, der sammenlignes. Noget lignende kan siges, når vi sammenligner politisk effektivitetsfølelse og mistillid til politikerne. Tilliden til politikerne er klart lavere blandt de mest passive – men den er ikke ekstremt lav. Stærkere sammenhæng er der ikke overraskende med effektivitetsfølelsen, men

TABEL 10.11.

Samlet politisk deltagelse, opdelt efter sociale og politiske kriterier, 2000. Gennemsnitlige indeks-værdier, eta- og betakoefficienter. MCA-analyser

	GENNEMSNITLIG INDEKS-VÆRDI	KONTR. AFVIGELSE		KONTR. AFVIGELSE		KONTR. AFVIGELSE		KONTR. AFVIGELSE FRA GENNEMS-NIT	KONTR. AFVIGELSE FRA GENNEMS-NIT	(N)
		FRA GENNEMS-NIT	FRA GENNEMS-NIT	FRA GENNEMS-NIT	FRA GENNEMS-NIT					
Mænd	3,31	0,25	0,29	0,20	0,24	0,20	0,24	0,24	823	
Kvinder	2,88	-0,25	-0,32	-0,22	-0,28	-0,22	-0,28	-0,28	817	
18-29 år	2,68	-0,58	-0,66	-0,83	-0,87	-0,83	-0,87	-0,87	329	
30-39 år	3,35	0,06	0,02	-0,02	-0,04	-0,02	-0,04	-0,04	321	
40-49 år	3,89	0,60	0,44	0,54	0,38	0,54	0,38	0,38	290	
50-59 år	3,34	0,31	0,31	0,12	0,15	0,12	0,15	0,15	288	
60-69 år	2,97	0,18	0,14	0,53	0,75	0,53	0,75	0,75	188	
70 år +	2,13	-0,57	-0,40	-0,03	-0,47	-0,03	-0,47	-0,47	224	
1. laveste uddannelse	2,15	-0,87	-0,78	-0,54	-0,47	-0,54	-0,47	-0,47	341	
2.	2,32	-0,86	-0,95	-0,74	-0,85	-0,74	-0,85	-0,85	351	
3.	3,13	-0,10	-0,28	-0,08	-0,16	-0,08	-0,16	-0,16	164	
4.	3,39	0,42	0,38	0,29	0,30	0,29	0,30	0,30	469	
5. højeste uddannelse	4,53	1,32	1,20	0,63	0,56	0,63	0,56	0,56	315	
Ufaglært arbejder	2,28			-0,67	-0,80	-0,67	-0,80	-0,80	152	
Faglært arbejder	2,48			-0,52	-0,28	-0,52	-0,28	-0,28	115	
Lavere funktionær	3,30			0,06	-0,11	0,06	-0,11	-0,11	459	

	GENNEMSNITLIG INDEKSVÆRDI	KONTR. AFVIGELSE		KONTR. AFVIGELSE		KONTR. AFVIGELSE		(N)
		FRA GENNEMSNIT	FRA GENNEMSNIT	FRA GENNEMSNIT	FRA GENNEMSNIT	FRA GENNEMSNIT	FRA GENNEMSNIT	
Højere funktionær	4,76			0,76		0,74		198
Selvstændig	3,36			0,11		0,20		99
Venstrefløj	4,54		0,79			0,73		146
Socialdemokraterne	3,02		-0,16			-0,02		409
Midterparti	3,80		0,10			0,14		139
Venstre + Kons.	3,42		-0,05			-0,23		462
Højrefløj	2,57		-0,36			-0,31		106
MCA-ANALYSE								
	ETA	BETA	BETA	BETA	BETA	BETA	BETA	
Køn	0,08	0,10	0,11	0,08	0,10	0,10	0,10	
Alder	0,21	0,17	0,15	0,19	0,17	0,17	0,17	
Uddannelse	0,33	0,32	0,31	0,20	0,20	0,20	0,20	
Stilling	0,30			0,17	0,17	0,17	0,17	
Parti	0,20		0,12		0,12	0,12	0,12	
R ²		14,80	14,80	15,20	15,40	15,40	15,40	

Ann.: Alle effekter er statistisk sikre. Beta-koefficienterne og de blanke felter viser, hvilke variable der er kontrolleret for i de enkelte analyser.

det er trods alt kun ca. 1,5 point i hver sin retning fra gennemsnittet på en 0-10 skala.

Men ét er ekstremer, et andet det typiske. Tabel 10.11 viser variationer i det samlede deltagelsesindeks. Svaret er, at alle faktorer har signifikante, men trods alt ret moderate effekter. Den forklarede varians holder sig lige omkring de 15 pct., uanset hvor mange variable vi inddrager: Det er køn, alder, uddannelse og til dels stilling, der er de centrale bagvedliggende forklaringer.

Der er alt i alt stadig en kønsforskel i politisk deltagelse, og den er og bliver statistisk sikker, men den er kun på 0,43 point, svarende til $\eta^2 = 0,08$. Aldersforskellen er væsentligt større, og den er klassisk: Deltagelsen stiger op til toppunktet hos de 40-49-årige, men 50-69-årige følger forholdsvis tæt efter. Først over 70 år sker der et drastisk fald i deltagelsen. Uddannelseseffekten er klart den stærkeste – de højestuddannede scorer cirka dobbelt så højt som gruppen med den laveste uddannelse. Det resulterer i $\eta^2 = 0,33$, mod $\eta^2 = 0,21$ for alder. Effekten af stilling er næsten som effekten af uddannelse: dobbelt så høj deltagelse blandt højere funktionærer som blandt ufaglærte og en η^2 -værdi på 0,30. Endelig er der forskelle mellem partierne; højrefløjen (DF og FrP) ligger i bund, og venstrefløjen i top, forfulgt af midterpartierne. Her er η^2 dog kun = 0,20.

Spørgsmålet er så, hvad der forklarer hvad. De tre bagvedliggende faktorer: køn, alder og uddannelse virker kun lidt sammen, men den lavere uddannelse hos ældre over 70 år forklarer en god del af denne gruppes afvigelse, så alderseffekten reduceres ved kontrol for uddannelse. Stilling og partivalg kan ses som mellemkommende variable i forhold til ovennævnte: Hvis det er herigennem, uddannelse virker, vil effekten af uddannelse formindskes, når vi kontrollerer. Omvendt kan der være tale om en spuriøs sammenhæng (fælles bagvedliggende årsag), hvis effekten af uddannelse består, og de to øvrige effekter falder bort.

Når det gælder partivalg, jf. tredje spalte i tabel 10.11, er der delvist tale om en spuriøs sammenhæng. Effekterne af køn, alder og uddannelse består næsten uændret, mens effekten af partivalg på samlet politisk deltagelse reduceres betydeligt. Kort sagt: Nogle partiers vælgere er lavtuddannede og har dermed også mindre politisk deltagelse. Men der består en lille effekt (den reduceres fra $\eta^2 = 0,20$ til $\beta^2 = 0,12$), som overvejende er koncentreret på venstrefløjen. Der er en særlig sammenkædning mellem det at stemme på venstrefløjen og have en høj politisk aktivitet (og samtidig føle, den burde være endnu højere, jf. ovenfor).

En del af uddannelseseffekten formidles via stilling. Men inddragelse af stilling forklarer ellers ikke så meget nyt. Den forklarede varians (R^2) holder sig lige omkring de 15 pct., næsten det samme som før (dette skal dog ses i lyset af, at kun erhvervsaktive er medtaget; blandt erhvervsaktive alene forklarer køn, alder og uddannelse kun 13 pct. af variansen, så stilling tilføjer trods alt *lidt*). Resultaterne er også stort set de samme, når vi i næstsidste spalte inddrager stilling og partivalg på én gang. Efter kontrol for stilling følger sammenhængen med partivalg næsten en ren venstre-højreakse: Også VK-vælgerne har alt andet lige deltagelse under middel.

DE ENKELTE DELTAGELSESFORMERS BIDRAG TIL UDLIGNING: EN ENKEL METODE

Med dette som udgangspunkt kan vi også beregne, hvor meget de enkelte deltagelsesformer bidrager til at øge eller mindske den sociale ulighed i politisk deltagelse, nemlig ved at se, hvor meget den sociale ulighed ville have været større eller mindre, hvis denne form for deltagelse ikke havde været regnet med. Det betyder, at den enkelte deltagelsesform ikke ses isoleret, men netop i sammenhæng med de forskellige samfundsgruppers brug af andre deltagelsesformer – og det giver delvis anderledes konklusioner, end man ellers umiddelbart får øje på.

Ulighed i deltagelse må naturligvis præciseres: Er det aldersmæssig eller uddannelsesmæssig ulighed, der tænkes på, er det kønsulighed, eller er det klasseulighed? – Eller er det eventuelt summen af disse: Den samlede ulighed? Det er ikke altid, en given form for deltagelse virker ens på uligheden på de forskellige områder. F.eks. bidrager partierne i nogle henseender til at mindske uligheden, nemlig mellem uddannelsesgrupper, i andre henseender til at forøge den, f.eks. mellem mænd og kvinder.

Som sagt er idealtilstanden, at den sociale ulighed i politisk deltagelse er så lille som mulig. Det er afvigelser i forhold til dette ideal, vi måler. For at starte med køn, så er vi allerede i udgangspunktet ret tæt på idealtilstanden: Mænd er stadig alt i alt mere politisk aktive end kvinder, effekten er statistisk sikker, men den er ikke stor: $R^2 = 0,7$ pct. (jf. tabel 10.12). Tabellens første søjle viser, at det navnlig er politisk forbrug og græsrodsdeltagelse, der bidrager til at mindske kønsuligheden i politisk deltagelse (hvis de ikke indgik i indekset, ville den forklarede varians være henholdsvis 0,4 og 0,7 procentpoint større). Derimod bidrager partideltagelse og kontakter til at øge uligheden mellem kønnene: Hvis vi så bort fra disse to deltagelsesformer, ville kønsforskellen være elimineret.³

TABEL 10.12.

De enkelte deltagesformers bidrag til udligning af uligheden i den samlede deltagelse. Ændring i forklaret varians ved fjernelse fra deltagelsesindeks. 2000

ÆNDRING I FORKLARET VARIANS VED FJERNELSE FRA DELTAGELSESENDEKS	EFFEKT PÅ LIGHED I DELTAGELSE MED HENSYN TIL FØLGENDE FAKTORER:					
	Køn	Alder	Uddannelse	Stilling	Uddannelse + stilling	Uddannelse + stilling + køn + alder
Forklaret varians i alt	0,7	4,5	11,0	9,3	11,4	15,2
Aktionsdeltagelse	+0,4	-0,2	-0,4	+0,8	+0,5	+1,5
Partideltagelse	-0,4	+1,7	+0,8	-0,4	+0,1	-0,1
Politisk møde	-0,1	-0,2	-0,1	-0,2	0,0	-0,2
Kontakter	-0,5	-1,9	-0,5	-0,7	-0,4	-1,3
Medlemskab og deltagelse i forening	-0,1	-0,1	-1,1	-1,0	-1,3	-2,4
Politisk forbrug	+0,7	-0,5	-2,8	-2,0	-2,5	-1,6

Anm.: Tabellen læses således: Kvinder er alt i alt mindre politisk aktive end mænd, og køn forklarer en varians på $R^2 = 0,7$ pct. i det samlede indeks for politisk deltagelse. Hvis aktionsdeltagelse ikke indgik i indekset, ville kønsforskellen være større ($R^2 = 1,1$ pct.). Fjernelse af aktionsdeltagelse øger altså den forklarede varians med 0,4 procentpoint. Formulert modsat reducerer det den forklarede varians med 0,4 procentpoint, at aktionsdeltagelse indgår. De 0,4 procentpoint er således aktionsdeltagelsens (positive) bidrag til at øge udligningen. Partideltagelse trækker derimod lige så stærkt i retning mod at mindske ligheden mellem kønnene (derfor negativt fortegn).

Hvad der er godt for lighed mellem kønnene, er dårligt for ligheden mellem aldersgrupperne, og vice versa: Partideltagelsen bidrager til at udligne aldersforskellene (+1,7 procentpoint), fordi det er et af de få områder, hvor de ældre er bedst med. Kontakter trækker derimod i den modsatte retning, fordi de navnlig er koncentreret om de midaldrende, der i forvejen er mest aktive (-1,9 procentpoint). Græsrodsdeltagelse og politisk forbrug trækker også svagt i retning af at øge aldersuligheden (henholdsvis -0,2 og -0,5), først og fremmest på grund af de ældres ringe brug af disse deltagelsesformer.

Når det gælder ulighed mellem uddannelsesgrupper, har politisk forbrug (-2,8 procentpoint) og foreningsdeltagelse (-1,1) et hovedansvar. Også kontakter øger uligheden (-0,5). Derimod bidrager partideltagelsen som nævnt positivt til at skabe lighed i deltagelsen (+0,8). Endelig er der klasseuligheden. Her er det igen politisk forbrug, foreningsmedlemskab og kontakter, der er de store syndere. Derimod er græsrodsdeltagelsen overraskende nok den eneste deltagelsesform i dag, der trækker i retning af at øge ligheden i deltagelse mellem klasserne. Nok er der klasseulighed i deltagelsen i græsrodsaktioner – men den er mindre end på andre områder.

Næste søjle kombinerer de sociale faktorer: uddannelse og stilling. Også her er det græsrodsdeltagelse, der bidrager mest til at øge ligheden – efterfulgt af partideltagelsen. Kontakter, foreningsdeltagelse og politisk forbrug, i nævnte rækkefølge, trækker derimod i retning af at øge den sociale ulighed.

Medregner vi endelig køn og alder, kan vi tale om den *samlede* ulighed. Også her er det aktioner, der klart er de mest udlignende, mens foreningsdeltagelse efterfulgt af politisk forbrug og kontakter er de former, der bidrager mest til at øge uligheden. Disse resultater viser ganske overraskende ændringer sammenlignet med tidligere analyser, der udpegede græsrodsdeltagelse som en af de mest ulighedsskabende deltagelsesformer. I dag er der faktisk hold i det, der engang blev kaldt „græsrodshypotesen“ (Olsen & Sætren, 1980; Goul Andersen, 1980): at det var de grupper, der ellers ikke blev hørt, der kom til orde. Nok er græsrodsdeltagelsen socialt skæv. Men deltagelsen er mere skæv på andre områder.

DELTAGELSE OG REPRÆSENTATIVITET

At deltagelsen er stærkest blandt de socialt og økonomisk ressourcestærke, er ikke nogen ny sammenhæng, men kan undertiden mere fremstå som næsten en naturlov. Derfor kan man også spørge, i hvor høj grad det skal ses som

et problem, at de ressourcestærke deltager mest. Måske skulle man snarere præcisere, hvornår og hvorfor sådanne skævheder er et problem. For at tage nogle yderpunkter, så er det et problem, hvis bestemte samfundsgrupper mangler slagkraftige organisationer til at fremføre deres grundlæggende sociale og økonomiske interesser. Det gælder både grupper med forskellige ressourcer på arbejdsmarkedet (hvor ufaglærte er de truede) og grupper, der står uden for arbejdsmarkedet, specielt grupper, der er henvist til permanent „offentlig forsørgelse“. Allerede betegnelsen „offentlig forsørgelse“ er et vidnesbyrd om afmagt – det er næppe et udtryk, de pågældende grupper selv ville have valgt, da det associerer til en status som underordnede, afhængige andenrangsborgere. Sproget afspejler magtrelationer, som de pågældende grupper ikke har kunnet stillet noget op over for.

Men er det et tilsvarende problem, at de bedreuddannede dominerer i skolebestyrelser? Her kan der være grund til at påminde om den klassiske sondring mellem social og holdningsmæssig repræsentativitet: Selv om skolebestyrelser domineres af ressourcestærke grupper, kan det godt tænkes, at de handler på en sådan måde, at svagere grupper kan føle sig tilgodeset og repræsenteret. Alternativet kunne ellers blive, at enhver form for politisk deltagelse ud over valgdeltagelsen blev set som uheldig, fordi ingen deltagelse er så socialt lige fordelt som netop valgdeltagelsen. Og netop når det gælder skolebestyrelser, viste Demokrati fra Neden-undersøgelsen i 1998, at lavtuddannede havde stor tillid til skolebestyrelsen og stor forventning om lydhørhed (Goul Andersen, 2000b). Selv om en bedre social repræsentativitet kunne være et ideal, er det afgørende kriterium for vurderingen, om de bedreuddannede opleves at bruge deres positioner i skolebestyrelserne til at kæmpe for fælles interesser, eller om de forfølger egne mål, som er i modstrid med f.eks. de lavere uddannedes mål. Og det er der ikke meget, der tyder på.

Derfor kan man næppe se skolebestyrelser som et demokratisk tilbageskridt. Og argumentet rækker videre. Folkelig deltagelse kan også, selv hvor den er meget socialt skæv og *ikke* holdningsmæssigt repræsentativ, bidrage til at skabe mere *pluralistiske* magtstrukturer. Det er politisk forbrug et eksempel på. Tilsvarende bidrager skolebestyrelser, uanset hvor godt de repræsenterer forældrene, i det mindste til at bryde lærernes magtmonopol.

Nu er samarbejdsrelationerne i skolebestyrelser næppe så konfrontatoriske, som sprogbrugen ovenfor kunne antyde, men mere generelt kan det være interessant at se, om bestemte holdningsgrupper dominerer blandt de politisk aktive – er de aktive et højtråbende mindretal, er der et tavst

flertal, og er der eventuelt bestemte holdninger, der helt udgrænses? Vi kan gennemføre en summarisk analyse med partivalg og nogle få holdninger som afhængig variabel.

Når det gælder partivalg, er der nogle klare tendenser, jf. tabel 10.13: Venstrefløjens tilslutning øges fra omkring seks pct. hos de mindst aktive til over 20 pct. hos de mest aktive. Socialdemokratiets tilslutning falder omvendt fra 37-39 pct. til 24 pct. Og tilslutningen til Dansk Folkeparti (+ Fremskridtspartiet) går fra 10-14 pct. til tre-fem pct. Det bemærkelsesværdige er dog for det første, at balancen mellem socialistiske partier og borgerlige partier er påfaldende ens uanset aktivitetsniveau – måske med en anelse større overvægt til borgerlige partier blandt de mindst aktive.

Det næste, som allerede er tangeret ovenfor, er, om deltagelse har selvstændig betydning for partivalget. Og konklusionen er den samme: Aktivitetsniveauet har selvstændig betydning for tilbøjeligheden til at stemme på venstrefløj – ikke meget, men måleligt – men det er hovedsagelig uddannelse mv., der forklarer de aktives lavere tilbøjelighed til at stemme på Socialdemokraterne og Dansk Folkeparti.

Det sidste er dog mindre væsentligt her, hvor spørgsmålet alene er, om de aktive er repræsentative for de inaktive. Konklusionen er, at de partier, som i særlig grad nyder tilslutning blandt lavtuddannede, er underrepræsenterede blandt de mest aktive – samt at venstrefløj har en helt særlig overrepræsentation blandt de aktive: svag, men statistisk sikker.

Når det gælder holdninger, har vi udvalgt følgende områder:

- indvandring som trussel mod national egenart
- prioritering af vækst frem for miljø
- størst mulig økonomisk lighed som ideal
- EU (holdning til medlemskab af ØMU)
- flere folkeafstemninger.

Alle disse holdninger er relateret til uddannelse: Højtuddannede er mere positive over for indvandring, prioriterer miljøet højere, er mindre tilbøjelige til at støtte økonomisk lighed, mere positive i forhold til EU og mere skeptiske over for folkeafstemninger. Spørgsmålet er så, om de aktive afviger i samme retning – og hvorfor.

Som det fremgår af tabel 10.14, er der en temmelig stærk sammenhæng mellem deltagelse og holdning til indvandring og miljø, ganske som man

TABEL 10.13.
Partivalg, opdelt efter samlet politisk deltagelse, 2000. Pct.

SAMLET POLITISK DELTAGEISE	SOCIAL-DEMOKRATERNE		SOCIALISTISK I ALT		MIDTERPARTI		VENSTRE + KONSERVATIVE		BORGERLIG I ALT	
	VENSTREFLØJ	DEMOKRATERNE	I ALT		MIDTERPARTI	VENSTRE + KONSERVATIVE	HØJREFLØJ	BORGERLIG I ALT		
0	6	37	43	9	34	14	48			
1	7	39	46	7	37	10	47			
2	10	35	45	11	33	11	44			
3	12	32	44	13	36	8	44			
4	8	30	38	12	42	8	50			
5	14	27	41	13	42	4	46			
6	20	27	47	11	35	7	42			
7	19	28	47	18	32	3	35			
8	21	24	45	10	42	3	45			
9 eller derover	24	24	48	13	34	5	39			
I alt	12	32	44	11	37	8	45			

Spørgsmål refererer til partivalg 1998. (Der er ikke vejet efter partivalg).

skulle forvente ud fra sammenhængen med uddannelse – dog er sammenhængen med miljøholdninger let kurvelineær: De mest miljøpositive er svarpersoner med moderat høj deltagelse. Når det gælder økonomisk lighed, falder tilslutningen til lighed som ventet lidt med aktivitetsniveauet, men billedet brydes af de allermost aktive, og forskellene er ikke statistisk sikre. Modstanden mod EU aftager også lidt med aktivitetsniveau, så de mest politisk aktive er de mest positive over for EU. Sammenhængen er statistisk sikker, men temmelig svag. Når det gælder folkeafstemninger, kunne man forestille sig to effekter: „Blod på tanden“: De mest aktive vil have flere deltagelsesmuligheder, eller „Indflydelse nok“: De mest aktive har ikke grund til at ønske flere deltagelsesmuligheder, da de klarer sig udmærket med de eksisterende. Folkeafstemninger kunne tilmed mobilisere ressourcetsvage grupper, så de aktive borgers indflydelse blev mindre. Tabel 10.14 peger på en meget svag effekt, der bedst svarer til den sidste model: De aktive er de mest skeptiske over for folkeafstemninger. Sammenhængen er dog ikke statistisk sikker.

Alt i alt indebærer sammenhængen med uddannelse og syn på lighed *ikke*, at lighedsholdninger er væsentligt dårligere repræsenteret blandt de aktive. Noget lignende kan siges om syn på folkeafstemninger (der dog ikke er så stærkt relateret til uddannelse). Negative holdninger til EU er underrepræsenterede blandt de aktive, men ikke meget. Derimod er negative holdninger til indvandrere og miljøbeskyttelse underrepræsenterede. Det er holdninger, der trives blandt de tavse.

Det sidste spørgsmål er, om nogle af disse effekter ligefrem er knyttet til deltagelse som sådan, eller om de alene skyldes sociale baggrundsvARIABLE. Svaret er, at baggrundsvARIABLENE næsten forklarer sammenhængen med EU-holdninger og reducerer sammenhængen med lighedsholdninger og holdning til folkeafstemninger til ingenting. Men på to punkter består sammenhængene. Selv efter kontrol for køn, alder, uddannelse og stilling har deltagelse en effekt på holdninger til indvandrere og miljø (beta = hhv. 0,16 og 0,15). Politisk deltagelse synes altså *i sig selv* at disponere for en mere positiv holdning til indvandring og miljøhensyn. Disse holdninger kan således tolkes ikke kun i et repræsentationsperspektiv, men også i et læringsperspektiv: Politisk deltagelse kan være en kilde til større tolerance og opdrage til hensyn til bredere samfundsinteresser såsom beskyttelse af miljøet. En anden mulighed er, at folk med bestemte holdninger afholder sig fra politisk deltagelse (af psykologiske grunde eller fordi de føler sig uglest). Uanset hvad fortolkningen måtte være, ændrer det ikke ved, at

TABEL 10.14.

Politiske holdninger, opdelt efter samlet politisk deltagelse, 2000. Opinionsbalance: venstreorienterede minus højreorienterede svar. Procentpoint

	SAMLET POLITISK DELTAGELSE	INDVANDRING	MILJØ	ØKONOMISK LIGHED	EU (POS = MOD ØMU)	FOLKEAFSTEMNING (POS = TILH.)
0	-30	+19	+12	+3	+16	+16
1	-33	+20	+13	-7	+19	+19
2	-11	+41	+3	-19	+11	+11
3	+7	+54	+6	-15	+10	+10
4	+4	+54	+3	-21	+13	+13
5	+24	+54	+8	-19	+20	+20
6	+18	+63	+4	-21	-13	-13
7	+30	+52	-22	-38	-5	-5
8	+9	+46	-10	-28	+12	+12
9 eller derover	+29	+42	+18	-20	-5	-5
I alt	-6	+40	+7	-14	+11	+11
Eta	0,26*	0,21*	0,08	0,13*	0,09	0,09
Beta (1)	0,15*	0,19*	0,07	0,08	0,07	0,07
Beta (2)	0,16*	0,15*	0,10	0,07	0,07	0,07

Spørgsmål: "Indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart". "Den økonomiske vækst bør sikres gennem udbygning af industrien, også selv om det kommer i strid med miljøinteresser". "Danmark bør gå med i det såkaldte ØMU-samarbejde i EU og indføre den fælles mønt, euroen". "I politik bør man stræbe efter at skaffe alle de samme økonomiske vilkår, uanset uddannelse eller beskæftigelse". "Mange flere politiske spørgsmål burde afgøres ved, at de blev sendt ud til folkeafstemning". I sidste linje er kontrolleret for køn, alder, uddannelse og stilling, i den næstsidste er stilling ikke med.

Anm.: * signifikant på 5 pct.-niveau.

personer med negativt syn på indvandring og miljøbeskyttelse er underrepræsenteret blandt de politisk aktive. Som vi skal se i kapitel 12, har folk med sådanne holdninger dog et afgørende ekstra skud i bøssen, nemlig ved valgene.

SAMMENFATNING

Intet tyder på, at den politiske deltagelse alt i alt er faldet gennem de seneste årtier. Men den er heller ikke steget i takt med befolkningens stigende uddannelse, politiske interesse og selvtillid. Der har været tilbagegang for traditionelle deltagelsesformer såsom deltagelse i partier og aktiv deltagelse i fagforeninger, formentlig også deltagelse i politiske møder, men det er kompenseret af nye former for politisk deltagelse: græsrodsdeltagelse (der dog i Danmark kulminerede omkring 1990), politisk forbrug samt deltagelse i det lille demokrati. Desuden er folk medlemmer af flere foreninger end tidligere, men næppe mere aktive. Vi har ikke helt sammenlignelige mål, men et groft skøn vil være, at den politiske deltagelse er nogenlunde uændret, hvis vi ser bort fra den – stigende – deltagelse i det lille demokrati og stigende deltagelse i diskussioner mv.

Er der ikke de store ændringer i niveauer, er der til gengæld ændringer i deltagelsesmønstre. Den mest iøjnefaldende ændring er udligningen af kønsforskellen i politisk deltagelse. Kvinder har i dag fortsat væsentligt mindre deltagelse end mænd, når det gælder de traditionelle parti- og parlamentsorienterede deltagelsesformer, men stort set samme deltagelse som mænd i foreningslivet og højere deltagelse end mænd, når det gælder de nyere og mere alternative deltagelsesformer. Samtidig er der sket en holdningsmæssig polarisering mellem kønnene.

En anden ændring er demobiliseringen blandt unge, der dog muligvis betegner en normalisering, hvor den politiske deltagelse vokser over livsforløbet for så at falde svagt fra 50-60-årsalderen og ganske stærkt fra 70-årsalderen. Der har dog været en voksende deltagelse blandt aldersgrupperne over 50 år – herunder en ældre mobilisering. Til gengæld kan man ikke helt udelukke et mere langsigtet og generationsbestemt fald for de unge, ikke kun i sammenligning med den hyperaktive 70'er-generation, men måske også i forhold til en slags „normaltilstand“. Specielt er de unge mindre aktive i foreninger og mindre engagerede i politik på lokalt niveau, end unge var tidligere. De unge er mere fortrolige med europæisk og international politik – men ikke særligt *engagerede* heri.

Historien om de højtuddannede svarer nogenlunde til historien om de unge. Det politiske engagement blandt personer med længerevarende uddannelse har været for nedadgående, både i sammenligning med 70'ermobiliseringens tid og formentlig også i sammenligning med tidligere (bedømt ud fra midaldrende og ældre højtuddannedes høje deltagelse i de tidlige undersøgelser). Men det skal ses i lyset af den stigende uddannelse, hvor op mod halvdelen af en ungdomsårgang i dag får en gymnasielignende uddannelse – næsten ti gange så mange som i fødselsårgangene før 1945.

Endelig er der klassemæssige forandringer, først og fremmest en svækelse af traditionelle klassebevægelser, specielt arbejderbevægelsen. Det er i særlig høj grad gået ud over arbejderne partimedlemskab. Og selv om partimedlemskabet kun involverede et mindretal, selv på toppen, havde det en politisk betydning, det er svært at matche. Til gengæld er der sket en bemærkelsesværdig styrkelse af arbejderes deltagelse på andre områder – fra foreningsliv til deltagelse i græsrodsaktioner.

Ikke overraskende er der fortsat meget stærke sammenhænge mellem stilling, uddannelse og samlet politisk deltagelse. Lavtuddannede og arbejdere dominerer blandt de mest passive, højtuddannede og højere funktionærer udgør tæt op mod halvdelen af de mest politisk aktive. Overlap er der dog, navnlig med hensyn til uddannelse. Hvis man gør op, hvilke deltagelsesformer der trækker deltagelsen mere skæv, henholdsvis udligner sociale forskelle, fremkommer ganske interessante resultater. Som allerede antydnet trækker de parti- og parlamentsorienterede deltagelsesformer i retning af at forstærke kønsuligheden, mens græsrodsdeltagelse, politisk forbrug mv. trækker i retning af at udligne dem. Mere overraskende er det, at deltagelse i græsrodsaktioner i dag alt i alt fremstår som den mest udlignende deltagelsesform både i relation til køn, alder, uddannelse og sågar stilling: Deltagelsen er skæv, men ikke så skæv som de andre former for deltagelse. Politisk forbrug trækker lige så entydigt i modsat retning, undtagen i relation til køn, mens deltagelsen i partier fortsat er udlignende i relation til uddannelse, men ikke længere i relation til stilling eller klasse. Også deltagelse i foreningslivet er i dag under ét en form, der i betydelig grad forstærker de sociale uligheder, hvilket dækker over, at den faglige deltagelse ikke længere udligner, mens deltagelsen i ikke-faglige organisationer er meget socialt skæv.

Der er dog forskel på, om uligheden dækker over store forskelle i organisationsprocenter i foreninger, der sigter mod at repræsentere forskellige samfundsgruppers økonomiske interesser, eller om forskellen skyldes del-

tagelse i mere ideelt betonedede foreninger, bevægelser mv. Politisk forbrug, som er den mest socialt skæve deltagelsesform, bidrager f.eks. til at reducere transnationale firmaers ubegrænsede handlefrihed, dvs. til at skabe et mere pluralistisk samfund. For sådanne typer af organisationer og deltagelse er spørgsmålet derfor mere, om de aktive er politisk og holdningsmæssigt repræsentative for eller i modstrid med de mindre aktive. Det er ikke videre udtalt i materialet: Balancen mellem socialister og borgerlige er næsten konstant, mens der er underrepræsentation af højrefløjen og overrepræsentation af venstrefløjen blandt de mest aktive. Holdningsmæssigt er der heller ikke de store afvigelser mellem politisk aktive og inaktive borgere, bortset fra en vis forskel i holdninger til EU (der stort set afspejler uddannelse) og en noget større forskel i synet på miljø og indvandring, der rækker ud over, hvad man skulle forvente ud fra den sociale sammensætning og måske delvis kan tolkes som en effekt af selve deltagelsen.

NOTER

1. Med et udtryk lånt fra Inglehart kan man sige, at der er gået lidt „reductio ad vari-max“ i opdelingen af politisk deltagelse i forskellige dimensioner. Disse fremkommer, når man faktoranalyserer et ofte temmelig stort antal spørgsmål, hvoraf mange er temmelig ensartet formuleret og derfor næsten automatisk kommer til at udgøre en „selvstændig“ faktor. Men laver man dernæst en analyse på de sammensatte mål for de enkelte deltagelsesformer, viser de sig at korrelere så højt, at man godt kan betragte dem som underdimensioner af samme overordnede egenskab. Faktoranalyser giver en faktor 2 med eigenvalue lige omkring 1,0, men har svært ved at finde stabile løsninger og kommer ud med todimensionalitet på de fleste deltagelsesmål. Det taler for, at det er forsvarligt at behandle deltagelse som en overordnet egenskab med forskellige subdimensioner.
2. Denne sammenligning kan foretages, hvis vi omkoder indekset til fire kategorier, hvis indbyrdes størrelse nogenlunde matcher de fire kategorier på spørgsmålet om selv-vurderet aktivitet. I øvrigt udpeger de objektive mål faktisk en gruppe, der er meget interesseret i politik, men har meget lav deltagelse. En forventning om, at man her navnlig ville finde fortravlede mennesker med for lidt tid til politik, bliver dog gjort

til skamme. Tyngden ligger i stedet blandt ældre, der tidligere har været meget aktive (f.eks. er der mange tidligere partimedlemmer).

3. Når fortegnene i de følgende analyser så at sige ikke „går lige op“, skyldes det, at den forklarede varians i det hele taget udtyndes lidt, når der indgår færre variable i indekset: Der er færre variable til at udjævne „tilfældige målefejl“. Derfor betyder en negativ score på $-0,1$ eller $-0,2$ i realiteten, at den pågældende deltagelsesform er neutral. Men det er ligegyldigt for den relative placering, og her er det tydeligt, hvilke deltagelsesformer der sender den sociale ulighed henholdsvis i den „rigtige“ og den „forkerte“ retning.

SOCIAL TILLID OG TOLERANCE

De følgende tre kapitler omhandler medborgerskabets identitetsaspekt, nærmere bestemt medborgernes forhold til hinanden, forholdet til det politiske system og forholdet til det politiske fællesskab. Dette kapitel ser nærmere på social tillid og tolerance, kapitel 12 behandler politisk tillid, og kapitel 13 drøfter danskernes orientering mod fælles problemer.

Social tillid og tolerance vedrører det, der i kapitel 2 blev benævnt det horisontale medborgerskab: medborgernes forhold til hinanden. Et tredje aspekt – solidaritet – behandles i kapitel 13 om orienteringen mod fælles problemer. Det hænger også sammen med, at samfundets og det politiske systems sammenhængskraft – vel at mærke i et samfund med grundlæggende *svage* bånd mellem samfundets medlemmer – er et tema, der i nogen grad forener de tre kapitler.

Et nøglebegreb for en sådan diskussion er begrebet *social kapital*, der i de senere år har vundet dramatisk stigende udbredelse inden for snart sagt alle grene af samfundsvidenskaberne (Rothstein & Stolle, 2003). Begrebet henviser netop til et centralt aspekt af medborgernes orientering til hinanden, mere præcist til borgernes netværksrelationer og generaliserede sociale tillid. Vi skal søge at vise, at betydningen for demokrati og demokratisk styring (*governance*) også er stor – måske endnu større, end det almindeligvis antages.¹ Vi skal her specielt undersøge sammenhængen mellem social tillid og social og politisk tolerance samt politisk tillid. Først skal begrebet dog diskuteres lidt nærmere, herunder spørgsmålet om, hvad der skaber social kapital – et spørgsmål, vi også skal belyse (men ikke besvare) sideløbende med en kortlægning af, hvordan Danmark placerer sig med hensyn til social tillid, og hvordan social tillid er fordelt i det danske samfund.

SOCIAL TILLID OG SOCIAL KAPITAL

Social kapital er en „kapital“, fordi det betegner et samfunds evne til at samarbejde. Den store interesse for teorien skyldes, at den i sin moderne udgave (Coleman, 1990) præsenterer sig som svaret på et af de mest fundamentale problemer for ethvert samfund eller organisation: såkaldte *kollektive handlingsdilemmaer*.² Dilemmaet består i, at individer og grupper alt andet lige vil stræbe efter at opnå kortsigtede fordele for sig selv, men derved ofte opnå kollektivt suboptimale resultater. Hvorimod kollektivt optimale resultater kan nås, hvis aktører kan handle i tillid til, at andre aktører også vil samarbejde og følge fælles interesser. Et klassisk eksempel er korrupsion, som det er næsten umuligt at komme til livs, så længe alle tror, at alle andre snyder.

Robert Putnam, der mere end nogen anden har bidraget til udbredelsen af begrebet i samfundsvidenskaberne (Putnam, 1993), definerer social kapital som „sociale netværk og normer om gensidighed og tillid“ (Putnam, 2000: 19). Putnam selv er dog lidt svingende i betoningen af de tre aspekter: netværk og evne til at arbejde sammen, gensidighedsnormer og generaliseret social tillid.³ De sidste betinger det første, men det første kan også omfatte praktiske samarbejds erfaringer. Gensidighedsnormerne illustrerer Putnam med vendingen om, at „man må gå til nogens begravelse for at nogen vil komme til ens egen“. Fordi foreninger ifølge Putnam (1993) må ses som en central kilde til netværk og udvikling af gensidighedsnormer og social tillid, bruges foreningsmedlemskab ofte som indikator på social kapital. Problemet er, som vi allerede så i kapitel 6, at sammenhængen med social tillid langt fra er entydig.

Social tillid må nemlig anses for det mest centrale aspekt, og ikke sjældent operationaliseres social kapital udelukkende ud fra social tillid (Delhey & Newton, 2003). Social tillid var oprindeligt et socialpsykologisk begreb, der betegnede en del af et individs personlighed, grundlagt i den tidlige socialisering (Erikson, 1950) og derefter indlejret i personligheden, herunder også som disposition for politiske holdninger (Rosenberg, 1956). Fra 1960'erne og frem til 1990 overlevede begrebet i ubemærket – typisk under betegnelsen *interpersonal trust* – i dele af socialiseringslitteraturen. Men med formuleringen af social kapital-begrebet (Coleman, 1988; 1990) har social tillid fået en renæssance – typisk løsrevet fra tidligere tilknytning til teorier om personlighedsudvikling (se dog Uslaner, 1999).

Social tillid ses i dag typisk som en egenskab, der mere er baseret på erfaring end på opvækst. Men opfattelsen af kilderne til sådanne erfa-

ringer deler sig i to hovedveje (Rothstein & Stolle, 2003): Den første ser kilden til social tillid i det civile samfund, først og fremmest i foreninger og anden netværksdannelse blandt borgerne (Putnam, 2000) – netværk, der i overensstemmelse med en lang tradition også kan ses som kilde til politisk deltagelse (Verba et al., 1995), så der opstår selvforstærkende samspil (positivt eller negativt) mellem foreningsdannelse og social kapital. Som nævnt er problemet, at korrelationen mellem foreningsdeltagelse og social tillid ofte er svag og lidet overbevisende (Stolle & Rochon, 1999; Knack & Keefer, 1997; Newton, 1999; 2001; Uslaner, 1999; Gundelach & Torpe, 1997); sammenhængen med netværk tegner mere plausibel, men er ikke velbelyst.

Den anden hovedretning ser social tillid som skabt af samfundets institutioner – og disses effekter i form af lighed og sociale konflikter i samfundet. Her kan man dels hæfte sig ved, om institutioner opleves som ukorrumperte og fair, dels ved velfærdsstatens karakter. Således ses velfærdsstater (som USA og UK), der målretter ydelser til de svage, ikke kun som kilde til fattigdom, men også til vilkårlighed og overgreb på klienters integritet etc. (Rothstein & Stolle, 2001; Rothstein, 2003) – samt til stigmatisering, mistænkeliggørelse og forarmelse af „dem“, som skal understøttes af „os“. Omvendt er der andre, der ser velfærdsstaten som kilde til erosion af netværk og hjælpsomhed i det civile samfund (Wolfe, 1989).

Men ét er spørgsmålet om, hvad der skaber social kapital, et andet er spørgsmålet om effekterne. Som antydnet ses social kapital ofte som en ressource for deltagelse, som et aspekt af *empowerment*, fordi det sætter borgere i stand til at handle (Grootaert et al., 2003: 8, 19–20). Men det kan også være en væsentlig kilde til social og politisk tolerance, om borgerne møder hinanden med en følelse af gensidig tillid og evne og vilje til at samarbejde eller med en følelse af mistænksomhed. Samme egenskaber kan også påvirke tilliden til politiske institutioner – og vice versa. Og social kapital kan endelig have betydning for solidariteten i samfundet, både for hensynet til svage grupper og for evnen og villigheden til at søge løsninger på fælles problemer, der går ud over kortsigtede egeninteresser. Derfor er social kapital også relevant i forhold til tolerance, politisk tillid og samfundssolidaritet, jf. kapitel 12–13.

Ikke overraskende er det omdiskuteret, hvad der er årsagsretningen: Skal social kapital ses som en ressource for deltagelse eller som en effekt af sociale netværk, der bliver skabt via deltagelse? Er det samfundets velstand, velfærd og lighed, der producerer social kapital, eller er det social kapital, der skaber

velstand og velfærd? I nogen grad er det spørgsmålet om hønen eller ægget – der er tale om en vekselvirkning. I konkrete situationer kan man dog ofte argumentere plausibelt for, at den ene eller den anden kausalretning må være den dominerende (Delhey & Newton, 2003).

TILLIDSFULDE SKANDINAVER

Ud fra antagelsen om velfærdsordningers betydning for social kapital skulle man vente en stærk korrelation med velfærdsstatens indretning, med graden af lighed i samfundet og med omfanget af korruption. Er civilsamfundet afgørende, skulle vi forvente en stærk korrelation med frivillig deltagelse og sociale netværk – som velfærdsstaten endog kan underminere. Bortset fra det sidste peger disse forventninger langt hen ad vejen i samme retning: Både ud fra velfærdsstat, korruption og deltagelse skulle vi forvente at finde de skandinaviske velfærdsstater i top sammen med Holland (hvis velfærdsstat er en blanding af den skandinaviske og den kontinentaleuropæiske model). Ud fra den frivillige deltagelse skulle USA, Schweiz og UK ligge på skandinavisk niveau, mens navnlig USA ud fra velfærdsstatens indretning skulle ligge væsentligt lavere. Det sidste gælder også for UK, der har bevæget sig mere og mere væk fra den skandinaviske og i det hele taget den europæiske velfærdsmodel.

Graden af social tillid i forskellige lande er tidligere blevet undersøgt på basis af bl.a. data fra World Values Survey (Inglehart, 1999) og ISSP (Goul Andersen, 2002a), der dog kun bygger på et enkelt spørgsmål, om man almindeligvis kan stole på de fleste eller ikke kan være forsigtig nok. Nedenfor præsenteres nogle hovedresultater fra de danske og europæiske medborgerundersøgelser i Citizenship, Involvement, Democracy, CID-projektet fra 2000, og fra European Social Survey, ESS-undersøgelsen fra 2002, hvor der dels er benyttet en skala fra 0–10, dels er medtaget yderligere spørgsmål om forventet hjælpsomhed og fairness. Det viser sig dog, at disse „nye“ aspekter ikke gør sammenhænge stærkere – tværtimod.

Alle undersøgelser placerer som ventet den sociale tillid i de skandinaviske lande i top (jf. også Rothstein & Stolle, 2003). Resultaterne er endnu mere entydige i CID- og ESS-undersøgelserne end i tidligere undersøgelser, jf. tabel 11.1. De fire nordiske lande kommer i begge undersøgelser i top efterfulgt af Holland, der i øvrigt ligger lidt lavere ifølge ESS end ifølge CID-undersøgelsen. Resultatet svarer helt til, hvad man skulle forvente ud fra sondringen mellem forskellige velfærdsregimer (Esping-Andersen, 1990;

TABEL 11.1.

Social tillid i forskellige lande, 2000 og 2002. CID- og ESS- undersøgelsen. Gennemsnitsværdier på skala 0-10

	TILLID I ALMINDELIGHED		INDEKS	
	CID 2000	ESS 2002	CID 2000	ESS 2002
Danmark	6,64	6,99	6,40	6,81
Sverige	6,44	6,09	6,42	6,25
Norge	6,54	6,64	6,42	6,53
Finland	-	6,46	-	6,34
Holland	6,24	5,71	6,03	5,72
Belgien	-	4,81	-	4,96
Luxembourg	-	5,18	-	5,10
Schweiz	5,80	5,64	6,12	5,72
Tyskland	4,76	4,67	4,97	5,08
– vest	4,95	-	5,14	
– øst	4,15	-	4,41	
Storbritannien	-	5,05	-	5,34
Irland	-	5,47	-	5,80
Italien	-	4,52	-	4,41
Spanien	4,67	3,89	4,45	4,82
Portugal	5,50	4,16	5,44	4,32
Grækenland	-	3,63	-	3,45
Slovenien	4,96	3,98	4,50	4,31
Tjekkiet	-	4,29	-	4,45
Ungarn	-	4,08	-	4,30
Polen	-	3,69	-	3,82
Rumænien	4,24	-	3,55	-
Moldova	4,21	-	3,65	-
Rusland	3,88	-	4,11	-
Israel		4,89		4,81

Spørgsmål: Generel social tillid: "Jeg vil nu stille nogle spørgsmål om Deres syn på andre mennesker. Synes De i almindelighed, at man kan stole på de fleste mennesker, eller synes De, at man ikke kan være forsigtig nok i omgangen med andre mennesker? (0-10)

– Vil De sige, at andre mennesker for det meste forsøger at være hjælpsomme, eller tænker de mest på sig selv?

– Tror De, at mennesker for det meste ville forsøge at udnytte én, hvis de havde mulighed for det, eller tror De, at de vil forsøge at være fair?"

1999). Det er også helt i overensstemmelse hermed, at der er lav social tillid i de sydeuropæiske lande, hvor Grækenland ligger lavest, mens tallene for Portugal svinger meget fra CID- til ESS-undersøgelsen. At Tjekkiet, Ungarn og Polen samt Rumænien, Moldova og Rusland alle har lav social tillid, er også helt i overensstemmelse med en tankegang, der ser borgernes forhold til staten som en central forklaring på social tillid.

Resultaterne fra de øvrige lande opfylder til gengæld ikke umiddelbart forventningerne: Storbritannien og Irland ligger „for højt“ sammenlignet med Belgien og Tyskland. Det gælder også Schweiz – hvis velfærdsstat dog er udbygget meget i 1980'erne og 1990'erne. Schweiz ligger lige efter Norden og Holland i social tillid. Vi kan ikke teste årsagerne her, men der ser dog på makroniveau ud til at være en overensstemmelse mellem social tillid og omfanget af foreningsdeltagelse mv. i de enkelte lande – modsat de svage eller ikke-eksisterende sammenhænge, man finder på individniveau.

UDVIKLINGEN OVER TID

Som sagt ligger USA og UK „for højt“ ud fra velfærdsteorien. Værdiundersøgelserne (World Values Survey), der blev gennemført i 1981, 1990 og 1999/2000, peger dog på, at der har været en forskellig udvikling over tid (Gundelach & Riis, 1992). I de fleste lande har der været en svag stigning i social tillid siden 1981, mens det største fald i Europa er sket i Storbritannien, hvor andelen med social tillid er faldet 15 procentpoint (<http://spitswww.uvt.nl/web/fsw/evs/EVSN/frame.htm>). På basis af en samling af alle foreliggende amerikanske tidsserier konstaterer Putnam (2000: 140, 429, 467) også en meget negativ langtidsudvikling i USA, hvor andelen med social tillid er faldet fra ca. 55 pct. i første halvdel af 1960'erne til ca. 35 pct. i sidste halvdel af 1990'erne. Passer *niveauet* for social tillid i UK og USA ikke med de teoretiske forventninger, stemmer *udviklingen over tid* altså glimrende overens. Det går tilbage med den sociale tillid i de to lande, der mest markant har tilstræbt at drive velfærdsstaten tilbage i residual retning.

Hvad årsagen end måtte være, viser værdiundersøgelserne, at Danmark og Holland topper listen over nationer med fremgang i social tillid. Således er andelen af danskere med tillid til deres medmennesker vokset med ikke mindre end 15 procentpoint i 1999 sammenlignet med 1981 – fra lige omkring halvdelen af danskerne med tillid i 1981 til to tredjedele i 2000 (<http://spitswww.uvt.nl/web/fsw/evs/EVSN/frame.htm>).⁴

SOCIALE VARIATIONER

De sociale variationer i social tillid i Danmark stemmer nogenlunde overens med, hvad man kender fra andre lande. Udtrykt lidt paradoksalt kan man sige, at der er varmt på toppen og koldt i bunden, hvad social tillid angår. Det er „vinderne i samfundet“, der udtrykker social tillid (Newton, 1999). Et ganske interessant mønster, da solidaritet og sammenhold jo normalt forbindes med samfundets fattige og svage grupper. Men det gælder kun for kollektive bevægelser og deres krav. Tilliden til ens medmennesker følger det stik modsatte mønster. En forklaring kan være, at lavere sociale lag har flere negative erfaringer med at føle sig snydt og ikke få en fair behandling (objektivt eller i hvert fald subjektivt).

Resultaterne for Danmark er vist i tabel 11.2. Det klassiske spørgsmål om generel tillid varierer stærkere med sociale kriterier end de to spørgsmål om tillid til at møde hjælpsomhed og fairness hos andre; selv et indeks af de tre spørgsmål kan ikke (som normalt) måle sig med spørgsmålet om generel tillid, hvad sociale variationer angår. Da der i øvrigt ikke er anderledes svarmønstre på de supplerende spørgsmål end på hovedspørgsmålet, koncentrerer analysen om dette.

I nogle lande har man fundet en svag tendens til størst mistillid blandt kvinder, men i Danmark er der ingen signifikant kønsforskel i social tillid. Aldersmæssigt er der en klar tendens til, at de unge har lavere social tillid, men da denne forskel er ret stabil over tid og mellem lande, er der næppe tale om en generationsforskel. Der er snarere tale om, at den sociale tillid øges over livscyklens.

Men ellers er det tydeligvis blandt højtuddannede, blandt højere funktionærer og blandt personer med høje indkomster, man finder størst social tillid. Desuden er der en tendens til, at tilliden er højest blandt offentligt ansatte. Spørgsmålet er så, hvad der forklarer hvad – er det på grund af højere indkomst, de højtuddannede har størst tillid, eller er sammenhængen mellem social tillid og indkomst en skinsammenhæng, der skyldes, at uddannelse påvirker begge? Og er offentligt ansattes højere sociale tillid udtryk for en mere tillidsfuld holdning til medmennesker i den offentlige sektor?

Svaret er forholdsvis entydigt. Effekten af sektor og indkomst forsvinder fuldstændigt ($\beta = 0,01$ og $0,04$), når der kontrolleres for uddannelse. Det samme gør en stor del af effekten af stilling, der dog fortsat har selvstændig betydning og forklarer en del af uddannelseseffekten. Alderseffekten er stort set upåvirket, og effekten af køn forbliver forsvindende. Men alder

TABEL 11.2.

Social tillid, opdelt efter køn, alder, uddannelse og indkomst. 2000. Indeksværdier samt eta- og beta-koefficienter (MCA analyse)

	TILLID: GENEREL	ALLE ETA	GIFTE/SAMLEVENDE I ERHVERV		(N)
			Eta	Beta	
Mand	6,64				823
Kvinde	6,63	,00	,01	,04	817
18-29 år	6,28				329
30-39 år	6,69				321
40-49 år	7,10				290
50-59 år	6,84				288
60-69 år	6,45				188
70 år +	6,36	,14	,19	,18*	224
1. Laveste uddannelse	6,12				341
2.	6,30				351
3.	6,53				164
4.	6,81				469
5. Højeste uddannelse	7,36	,20	,24	,17*	315
Ufaglært arbejder	6,02				281
Faglært arbejder	6,32				158
Lavere funktionær	6,66				617
Højere funktionær	7,38				285
Selvstændig	6,69	,21	,24	,11*	99
Privat sektor	6,72				
Offentlig sektor	7,11	,10	,09	,01	
Husstandsindkomst, gifte/ samlevede ¹					
Under 200.000	5,96				128
200-299.000	6,89				123
300-399.000	6,53				190
400-499.000	6,71				250
500-599.000	7,12				148
600.000+	7,17	,18	,18	,04	195

1. Kun de svarpersoner, der har oplyst svar på indkomst mv.

Anm.: * signifikant på 5 pct.-niveau.

TABEL 11.3.

Generel social tillid (0-10), opdelt efter partivalg. 2000. Gennemsnit, kontrolleret afvigelse fra gennemsnit samt eta- og beta-koefficienter (MCA-analyse)

	VENSTRE- FLØJ	SOCIAL- DEM.	MIDTER- PARTI	VENSTRE + KONS.	DF + FRP	ETA/ BETA
Generel social tillid	7,55	6,59	7,26	6,75	5,95	0,19
Kontrol for alder, uddannelse	+0,57	-0,11	+0,38	-0,05	-0,64	0,15*
Kontrol for alder, uddannelse, stilling	+0,43	-0,02	+0,30	-0,14	-0,35	0,11*
(N)	146	409	139	462	106	

Anm.: * signifikant på 5 pct.-niveau.

og uddannelse er de to afgørende variable. Da alderseffekten fremstår som en ren livscykluseffekt, synes uddannelse altså – på individniveau – at være den altafgørende forklaringsfaktor i Danmark.

Det er bemærkelsesværdigt, at social tillid i Danmark også har sammenhæng med partivalget, jf. tabel 11.3. Det er venstrefløjs- og midtervælgerne, der skiller sig ud med høj social tillid, mens vælgerne på højrefløjen har lav social tillid. Sammenhængen holder også efter kontrol for alder og uddannelse (beta = 0,15) samt stilling (beta = 0,11). Vi vender tilbage til de holdningsmæssige forklaringer sidst i kapitlet.

DELTAGELSE, SOCIALE NETVÆRK OG SOCIAL TILLID

Deltagelse i foreninger og sociale netværk har som nævnt været set som en hoveddrivkraft i skabelsen af social tillid inden for én gren af litteraturen om social kapital (Putnam, 1993; 2000), men også andre former for deltagelse kan have lignende effekter. Vi sammenfatter i det følgende de vigtigste sammenhænge, hvoraf nogle allerede har været tangeret i kapitlerne ovenfor. Som allerede nævnt er der usikkerhed om årsagsretningen mellem social tillid og deltagelse/sociale netværk; vi behandler her social tillid som afhængig variabel – er der ingen sammenhæng, overflødiggøres dog diskussionen om årsagsretningen. Resultaterne for Danmark er vist i tabel 11.4.

Analysen starter med deltagelse i valg og medlemskab af partier. Da

TABEL 11.4.

Social tillid, opdelt efter politisk og social deltagelse, 2000. Pct.

	GENEREL SOCIAL TILLID	ETA	BETA KONTROLLERET FOR ALDER OG UDDANNELSE	BETA KONTROLLERET FOR ALDER, UDDANNELSE OG STILLING	(N)
Ingen valg- og partideltagelse	6,01				112
Kun valgdeltagelse	6,63				1316
Partimedlemskab	7,25	0,12	0,08*	0,06	148
1. Meget lav foreningsdeltagelse	5,93				359
2.	6,69				938
3.	7,09				174
4. Meget høj foreningsdeltagelse	7,33	0,20	0,15*	0,11*	170
Ingen klub eller gruppe	6,43				930
Deltager i klub eller gruppe	6,90	0,11	0,11*	0,09*	710
Hjælper syge og ældre regelmæssigt	6,82				318
Hjælper syge og ældre undervejs	6,70				442
Hjælper ikke	6,53	0,05	0,04	0,04	880
Ingen græsrodsdeltagelse	6,54				1177
Underskriftsindsamling mv.	6,91				341
Aktiv græsrodsdeltagelse	6,83	0,07	0,04	0,05	122

	GENEREL SOCIAL TILLID	ETA	BETA KONTROLLERET FOR ALDER OG UDDANNELSE	BETA KONTROLLERET FOR ALDER, UDDANNELSE OG STILLING	(N)
Inter politisk forbrug	6,36				865
Kun tilvalg	6,92				464
Boykot + tilvalg	6,99	0,14	0,08*	0,10*	312
Ingen deltagelse skole	6,80				171
Deltagelse skole	7,13	0,08	0,04	0,07	176
– heraf henvendelse andre forældre	6,97				108
Ingen deltagelse sundhedsvæsen	6,63				204
Deltagelse sundhedsvæsen	6,72	0,02	0,01	0,03	780
– heraf henvendelse andre patienter	(6,61)				16
Ingen deltagelse arbejde	6,65				271
Deltagelse arbejde	6,91	0,06	0,01	0,00	600
– heraf henvendelse kolleger	7,01				372

Spørgsmål: Netværk: "Ud over de formelle foreninger, vi lige har talt om, tilhører De så nogen gruppe eller netværk af venner eller bekendte, som De har regelmæssig kontakt med?" (f.eks. kortklub, løbeteam, diskussionsklub) (ja/nej).

Spørgsmål: Hjælper syge og ældre: "Er De aktiv med at hjælpe eller støtte syge mennesker, ældre naboer, bekendte eller andre mennesker, uden at det sker igennem en organisation eller forening?" (regelmæssigt aktiv/undertiden aktiv/ikke aktiv)

Foreningsdeltagelse: 1. Ingen aktiv deltagelse og maks. to medlemskaber. 2. Aktiv deltagelse i en-to foreninger eller medlemskab af mindst tre. 3. Aktiv deltagelse i tre foreninger. 4. Aktiv deltagelse i fire eller flere foreninger.

Anm.: * signifikant på 5 pct-niveau.

partimedlemmer næsten uden undtagelse stemmer ved valgene, kan de to slås sammen til ét indeks.⁵ Der viser sig en klar sammenhæng med social tillid, men allerede ved kontrol for alder og uddannelse er effekten af valgdeltagelse væk, mens der består en effekt af partimedlemskab og dermed af den samlede variabel (beta = 0,08). Ved yderligere kontrol for stilling forsvinder dog den sidste rest af effekt: Valgdeltagelse og partimedlemskab bidrager altså ikke selvstændigt til skabelse af social tillid.

Når det gælder foreningsmedlemskab, har vi både oplysninger om antal medlemskaber, antal aktive medlemskaber og om venner i foreningerne. Alle tre har signifikante effekter. Det viser sig dog – overraskende – at personlige venner i foreningerne ikke bidrager selvstændigt, samt at de to øvrige variable kan kombineres til én variabel for intensiteten i foreningsdeltagelse, der kan koges ned til kun fire kategorier, som rummer al variation. Variablen, der bygger på antal foreninger med aktiv deltagelse, men supplerer med antal foreningsmedlemskaber, har en ganske stærk effekt, $\eta = 0,20$. Effekten består også ved kontrol for alder, uddannelse og stilling, selv om den svækkes til beta = 0,15 ved kontrol for de to førstnævnte og beta = 0,11 ved kontrol for alle tre.

Også andre sociale netværk har effekt. Det drejer sig om uformelle klubber, grupper og andre sammenkomster på regelmæssig basis. 43 pct. af den voksne befolkning har sådanne aktiviteter, og her finder man ligeledes en effekt – som ikke forsvinder ved kontrol for alder, uddannelse og stilling. Efter alle disse kontroller er beta = 0,09. Vi har også målt, om folk hjælper eller støtter ældre eller syge mennesker på en mere eller mindre regelmæssig basis – en solidaritet i civilsamfundet, der ofte diskuteres i forbindelse med social kapital og eventuelt ses som noget, der svækkes med velfærdsstaten. Det sidste er der dog ikke noget, der tyder på – ganske mange oplyser at yde en sådan hjælp. Til gengæld viser det sig at være uden sammenhæng med social kapital: Det er foreninger og netværk med ligeværdige, der tæller.

Det er til gengæld tydeligt, at foreninger og netværk kan noget, som græsrodsaktioner ikke kan: Der er en ganske svag sammenhæng ($\eta = 0,07$), men den viser sig hurtigt at være en skinsammenhæng, når der kontrolleres for baggrundsvARIABLE. Derimod består effekten af politisk forbrug – efter kontrol for baggrundsvARIABLE rangerer den endog på niveau med foreningsdeltagelse og deltagelse i uformelle netværk (beta = 0,10). Der er dog i dette tilfælde næppe tvivl om, at årsagsretningen er modsat: At det er folk med generel social tillid, der er aktive som politiske forbrugere.

Social tillid forbindes ofte med en følelse af at have kontrol over egen

tilværelse, men i forbindelse med analyser af socialisering og personlighedsdannelse (Uslaner, 1999). Imidlertid kunne det være nærliggende at overføre tankegangen til erfaringsbaseret social tillid og sætte dannelse af social tillid i forbindelse med nærdemokratisk deltagelse i institutioner og på arbejdspladsen. Men hverken deltagelse i skole, i sundhedsvæsen eller på arbejdspladsen har effekt på social tillid. Der er heller ingen effekt af mere specifikt at arbejde sammen med andre forældre, patienter eller kolleger i forbindelse med sådanne påvirkningsforsøg.

I øvrigt er der overraskende nok heller ingen effekt af oplevelse af at få en fair behandling (modsat Rothstein & Stolle, 2001), eller af følelse af at kunne påvirke – dog med én undtagelse: følelse af at kunne påvirke på arbejdspladsen, mere nøjagtigt at kunne bestemme tilrettelæggelse af det daglige arbejde og påvirke beslutninger om indholdet af eget arbejde i almindelighed. Her er der en sammenhæng så stærk som $\beta = 0,20$ efter kontrol for alder, uddannelse og stilling (resultater ikke vist). Sammenhængen er statistisk sikker, men på grund af et begrænset antal svarpersoner er der dog en del statistisk usikkerhed på selve tallet. Det er også svært at se, hvad der skulle være den forbindende mekanisme. Vi skal her nøjes med at se det som undtagelsen, der bekræfter reglen: nemlig at der overraskende nok ikke kan påvises nogen sammenhæng mellem deltagelse i det lille demokrati, oplevelse af påvirkningsmuligheder og fair behandling, og social tillid.

Spørgsmålet er så, hvor meget „dobbelttælling“ der er i disse tal: Er det de samme mennesker, der deltager i foreninger og netværk eller som politiske forbrugere? Svaret er, at det kun i begrænset grad er tilfældet. Alle tre effekter forbliver signifikante ved indbyrdes kontrol og ved kontrol for baggrundsvARIABLE, jf. tabel 11.5. Når der i den tredje søjle også kontrolleres for stilling, er alle tre effekter stort set lige stærke.

Stærke er effekterne dog ikke, men når alle tre faktorer lægges sammen til et additivt indeks (hvor de to højeste værdier slås sammen), bliver effekten dog lidt mere overbevisende: $\beta = 0,18$ efter kontrol for alder, uddannelse og stilling, jf. tabellens sidste søjle. Fordi social tillid snarere er en årsag til politisk forbrug end en effekt, er der udregnet et tilsvarende indeks alene for forenings- og netværksdeltagelse. Det giver en effekt på $\beta = 0,15$ (ikke vist).

Alt i alt kan foreninger og sociale netværk ikke fraskrives enhver effekt på social tillid. Selv med en temmelig kreativ kombination af variablene er det dog ikke muligt at nå højere end til en effekt på $\beta = 0,15$, og

TABEL 11.5.

Generel social tillid, effekt af politisk deltagelse. MCA analyse. 2000. Eta- og beta-koefficienter

	BETA	BETA	BETA	BETA
Alder	0,11	0,11	0,18	0,17
Uddannelse	0,16	0,15	0,14	0,14
Stilling			0,07	0,08
Foreningsaktivitet	0,14	0,14	0,09	
Uformelle netværk	0,06	0,06	0,08	
Politisk forbrug		0,06	0,09	
Additivt indeks af de tre ovennævnte				0,18

Anm.: Alle effekter er statistisk signifikante.

der er påfaldende mangel på effekt af at have venner i foreningen, mens medlemskabet spiller en rolle i sig selv. Det rejser nogen tvivl om mellemregningerne. Det samme gør den manglende effekt af følelsen af at blive fair behandlet i skoler og på sygehuse – som dog ikke er de teoretisk mest nærliggende testcases for teorien om velfærdsstatens betydning. Men noget tyder på, at kilderne til social tillid i højere grad skal findes på makro- end på mikroniveau. Uanset usikkerheden om årsagerne – hvor velfærdsstatens indretning, omfang og effekter fortsat er et rimeligt bud på makroniveau – er det dog interessant at undersøge nogle af effekterne i forhold til tolerance, politisk tillid og solidaritet.

ET TOLERANT FOLK

Et andet centralt aspekt af medborgernes forhold til hinanden er graden af tolerance, hvor vi skelner mellem politisk og social tolerance. De er i Medborgerundersøgelsen operationaliseret ud fra to sæt af spørgsmål vedrørende, hvilke grupper man ikke ville tillade at holde et politisk møde, og hvilke grupper man ikke ville ønske som naboer. Vi må på forhånd forvente, at borgerne i et veletableret demokrati som Danmark vil være særligt restriktive med hensyn til at lægge begrænsninger på ytringsfriheden, mens der kan tænkes at være noget større begrænsninger på, hvem man ønsker at være nabo til – det sidste udtrykker en fordom, men er trods alt ikke brud på demokratiske normer.

TABEL 11.6.

Social og politisk tolerance over for forskellige grupper. 2000. Pct.

	SKAL IKKE HAVE LOV TIL AT HOLDE OFFENTLIGT MØDE	VIL IKKE HAVE SOM NABO
1. Kristne fundamentalister	7	12
2. Islamiske fundamentalister	20	31
3. Indvandrere	4	10
4. Personer af anden race	2	4
5. Racister	32	40
6. Højreekstremister	24	37
7. Venstreekstremister	10	17
8. Homoseksuelle	5	5
9. Personer, der har AIDS	2	3
10. Misbrugere	5	33
11. Personer med straffeattest ¹	4	7
Mindst én af disse	47	69
Ingen af disse (spontant svar)	43	29
Gennemsnit antal grupper nævnt	1,14	1,98

Anm.: der blev afkrydset ja/nej/ved ikke for hver enkelt gruppe, ligesom der blev vist kort.

1. Den danske oversættelse er her svipset lidt, idet det engelske forlæg lyder: "Persons with a criminal record". Problemet er, at en alternativ oversættelse let bliver for skrap. Det er muligvis sket i Norge og Sverige, hvor 26-27 pct. ikke vil tillade kriminelle at holde offentligt møde, mens 61-63 pct. ikke ønsker dem som naboer – væsentligt højere end i andre lande bortset fra Rusland, Moldova og Rumænien. De danske tal er lige så afvigende i den modsatte retning. Gennemsnittet for de 8 vesteuropæiske lande (inkl. Norge og Sverige) er hhv. 20 pct. for offentligt møde og 38 pct. for naboskab.

Disse antagelser bliver bekræftet, jf. tabel 11.6. Der er kun få grupper, danskerne ønsker at forbyde at holde møde – og der er kun 47 pct., som overhovedet nævner nogen gruppe. 53 pct. nævner ingen, og 43 pct. afviser eksplicit at forbyde nogen af disse grupper at holde møde. Gennemsnitligt nævner danskerne 1,14 grupper, som ikke må holde møde. Det er betænkeligt nok i betragtning af, at der ikke er angivet noget om, at mødet skulle tjene ulovlige formål. Hårdest går det ud over racister (32 pct.) og højreekstremister (24 pct.), mens indstillingen til islamiske fundamentalister (20 pct.) og venstreekstremister (10 pct.) er væsentligt mildere.

Det er de samme grupper (og i samme rangorden), folk ikke vil have som naboer – dog får de her konkurrence af misbrugere, som er velkomne til at

holde møder, men afvises som naboer af 33 pct. Kristne fundamentalister og indvandrere afvises kun af ret få (hhv. 12 og 10 pct.), men nok til at antyde en modvilje, hvorimod homoseksuelle, personer med AIDS og personer af anden race ikke møder nogen skepsis. Det gør de (næsten) heller ikke i det øvrige Vesteuropa. Til gengæld mener ca. halvdelen af befolkningen i Rumænien, Moldova og Rusland ikke, at homoseksuelle skal have lov at holde møder – tallene for naboskab er nogenlunde de samme: Tolerancen er lav, og der skelnes i disse lande ikke så nøje mellem de to niveauer: tilfaldelse til møder og naboskab.

Det gør der i Danmark, men det krydses samtidig af tre tværgående dimensioner, der fremgår af en faktoranalyse: Et sæt af holdninger, der omhandler homoseksuelle, AIDS-ramte, kriminelle og misbrugere; et sæt af holdninger, der omhandler ekstremister og fundamentalister af enhver art; samt endelig et sæt af holdninger, der omhandler indvandrere, folk af andre racer og racister. Holdninger til højreekstremister og racister samvarierer naturligt nok med (mere præcist udtrykt: *loader på*) begge de to sidste dimensioner.⁶

Det er altid et lidt åbent spørgsmål, hvordan man skal tolke spørgsmål, der efter ordlyden kan indebære et brud på grundlovens frihedsrettigheder (Andersen, 2000): Er det højt eller lavt, at danskerne i gennemsnit vil forbyde 1,14 gruppe af mennesker at holde et offentligt møde? Hvor meget lægger folk i det, når de svarer nej til at tillade et sådant møde? Det kan vi ikke vide, men da dette problem er nogenlunde det samme fra land til land – i hvert fald inden for den samme kultur – kan vi bruge andre lande som en målestok. Det er gjort i tabel 11.7.

Der viser sig ret markante forskelle fra land til land. Og Danmark kommer klart ud som det mest tolerante af de lande, der her er undersøgt, dog overgået af Portugal på social tolerance. Også for Spanien finder man en uventet høj grad af tolerance, mens svenskerne gennemsnitligt vil forbyde 2,06 grupper at holde møde – og nordmændene 2,44. Og mens danskerne gennemsnitligt har 1,98 grupper, de ikke kan tolerere som naboer, ligger svenskerne på 3,29 og nordmændene på 3,73. Tallene er formentlig påvirket af en forskellig oversættelse af spørgsmålet om kriminelle som naboer, men for stort set alle „upopulære“ grupper er der en klar niveauforskel mellem de nordiske lande. I det hele taget er der for næsten alle grupper en ganske markant niveauforskel mellem Danmark og andre lande på både social og politisk tolerance. Den eneste afvigelse, hvor danskerne er mindre tolerante end gennemsnittet i Vesteuropa, er på spørgsmålet om indvandrere som

TABEL 11.7.

Social og politisk tolerance i forskellige lande. 2000. Gennemsnit antal grupper nævnt

	SKAL IKKE HAVE LOV TIL AT HOLDE OFFENTLIGT MØDE	VIL IKKE HAVE SOM NABO
Danmark	1,14	1,98
Sverige ¹	2,06	3,29
Norge ¹	2,44	3,73
Holland	2,09	2,94
Schweiz	2,11	2,59
Vesttyskland	2,56	3,27
Østtyskland	3,03	3,26
Spanien	2,07	2,37
Portugal	1,39	1,72
Rumænien	4,26	4,44
Moldova	4,40	4,42
Rusland	3,73	4,15

1. Tallene for Danmark, Norge og Sverige kan være påvirket lidt i hver sin retning af oversættelsen af "persons with a criminal record". Det kan dog i intet tilfælde ændre rækkefølgen mellem landene.

naboer. Her er der 10 pct. imod i Danmark og 12 pct. i Norge, men kun fem pct. i Sverige, fire pct. i Holland, seks pct. i Schweiz, syv pct. i Tyskland og Spanien – og to pct. i Portugal. Dette aspekt diskuteres nærmere nedenfor.

SOCIALE VARIATIONER

Hvem er det så, der har politisk og social tolerance? Det afhænger meget af, hvilke grupper man skal være tolerant i forhold til. På tværs af de forskellige grupper er der dog nogle grupper, der er mere tolerante – navnlig mere politisk tolerante – end andre. Der er også forskel på politisk og social tolerance. Den politiske tolerance følger et klassisk mønster: De mindst tolerante er de ældre, de lavtuddannede, selvstændige og til dels arbejdere, samt de, der stemmer på højrefløjspartierne Dansk Folkeparti og Fremskridtspartiet – med midterpartierne som den stærkeste kontrast.

På spørgsmålet om naboskab har køn også en effekt – med kvinderne som langt de mest tolerante. Derimod er effekten af uddannelse og stilling ikke statistisk sikker, når det gælder syn på, hvem man ikke vil have som

TABEL 11.8.

Effekt af social baggrund og parti på politisk tolerance

ETA-VÆRDIER	IKKE HOLDE MØDE (ANTAL GRUPPER)	IKKE SOM NABO (ANTAL GRUPPER)
Køn	0,04	0,12*
Alder	0,09*	0,09*
Uddannelse	0,13*	0,08
Stilling	0,12*	0,09
Parti	0,18*	0,20*
Social tillid	0,09*	0,12*

Anm.: Social tillid omkodet til fem kategorier (0-2), (3-4), (5), (6-8) og (9-10).

* signifikant på 5 pct.-niveau.

naboer. Til gengæld er den politiske forskel endnu mere udtalt end før med midterpartierne som de klart mest tolerante og højrefløjspartierne som de mindst tolerante, efterfulgt af Venstre og Konservative. Venstrefløj og socialdemokrater ligger her på linje. I tabel 11.8 er anført eta-koefficienter for sammenhængens styrke (uden kontrol). Sammenhængens styrke bliver generelt lidt svagere, når man kontrollerer for alle faktorer på én gang – men ikke ret meget. Bortset fra effekten af parti (eta = 0,20) kommer ingen effekter dog over 0,12. Det hænger sammen med, at forskellige personer er intolerante over for forskellige grupper.

SOCIAL TILLID, POLITISK DELTAGELSE OG TOLERANCE

Spørgsmålet er dernæst, om social tillid også er med til at skabe større tolerance, eventuelt som mellemkommende variabel mellem politisk deltagelse og tolerance, da tolerance ofte regnes til en af deltagelsens vigtige „opdragende“ effekter. Effekten bliver først tydelig, når social tillid omkodes til fem kategorier (eta = 0,12), jf. tabel 11.8. Effekten består stort set uændret efter kontrol for køn, alder og uddannelse. Til gengæld har politisk deltagelse så godt som ingen effekt på tolerancen – hverken valg- og partideltagelse, foreningsaktivitet, græsrodsdeltagelse eller politisk forbrug har signifikant effekt (ikke vist). Der er i øvrigt heller ingen effekt af politisk interesse og deltagelse i politiske diskussioner. De eneste signifikante effekter er sammenhængen mellem forenings- og græsrodsaktivitet og social tolerance.

Men den er i begge tilfælde meget svag ($\beta = 0,08$) efter kontrol for køn, alder og uddannelse (ikke vist).

NÆRMERE OM INTOLERANCE OVER FOR INDVANDRERE

En af årsagerne til, at udsvingene på spørgsmålene vedrørende social og politisk tolerance er så små, er som nævnt, at spørgsmålene tapper forskellige aspekter: tolerance over for ekstremister, over for indvandrere og over for folk, der i øvrigt er anderledes (homoseksuelle, AIDS-ramte, misbrugere, kriminelle). De ovennævnte faktorer påvirker ofte tolerancen over for de enkelte grupper forskelligt: De, der er tolerante over for indvandrere, er typisk intolerante over for højreekstremister og vice versa.

Hvis man derimod sammenlægger spørgsmålene vedrørende indvandrere, får man et klarere billede. Vi kan imidlertid konstruere en langt bedre skala for tolerance over for indvandrere ud fra en serie holdningsspørgsmål (reliabilitet $\alpha = 0,85$):

- Gennemgående stoler jeg mere på danskere end på folk fra andre lande.
- Nu om dage gør skolerne for lidt ud af at lære børnene fædrelandskærlighed.
- Flygtninge og indvandrere bør sendes hjem, hvis de overtræder loven.
- Flygtninge og indvandrere bør have samme ret til social bistand som danskere, også selv om de ikke er danske statsborgere (vendt).
- Indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart.
- Indvandrere må frit kunne forkynde og udøve deres religion i Danmark (vendt).
- Hvis der er for få jobs, burde arbejdsgiverne foretrække danskere frem for indvandrere.
- Udlændinge skal kun kunne få dansk statsborgerskab, hvis de har lært at opføre sig som danskere.

Ud fra disse spørgsmål er der konstrueret et simpelt additivt indeks, som derefter er transformeret til en skala fra 0 til 100. Dette indeks korrelerer stærkt med social tillid, også efter kontrol for uddannelse og alder, der begge har meget stor effekt på holdninger, jf. tabel 11.9.

Således varierer skalaen for etnisk tolerance fra 27,4 for de laveste vær-

TABEL 11.9.

Etnisk tolerance, opdelt efter køn, alder, uddannelse og social tillid

	INDEKS 0-100	(N)
1. Lav social tillid (0-2)	27,4	95
2. (3-4)	37,4	117
3. (5)	40,8	267
4. (6-8)	49,4	909
5. Høj social tillid (9-10)	56,6	251
<hr/>		
MCA-ANALYSE	ETA	BETA
Køn	0,05	0,04
Alder	0,33	0,24*
Uddannelse	0,47	0,36*
Social tillid	0,29	0,21*
<hr/>		
R ²		30,8 pct.

Anm.: * signifikant på 5 pct.-niveau.

dier for social tillid, til 56,6 for de højeste. Det svarer til en eta = 0,29, og selv efter kontrol for køn, alder og uddannelse består en beta = 0,21. Den direkte effekt af uddannelse såvel som alder er dog større (hhv. beta = 0,36 og 0,24). Der er altså i Danmark en markant sammenhæng mellem generel social tillid og holdning til indvandrere. For første gang i analysen er der nu også en høj forklaret varians. Det bekræfter, at social tillid på mange måder er en nøglevariabel i forståelsen af medborgerskabet i Danmark i dag.

TOLERANTE OG TILLIDSFULDE DANSKERE

Danskerne har – sammen med de øvrige skandinaver – en ualmindelig høj social tillid og i særklasse en høj social og politisk tolerance. Begge dele kendetegner navnlig de unge/midaldrende og de veluddannede.

Forestillingen om, at social tillid skabes i det civile samfund, finder kun ringe støtte i materialet – i bedste fald er der en målelig sammenhæng med social og politisk deltagelse, nærmere bestemt forenings- og netværksdeltagelse. Nærdemokratisk deltagelse, græsrodsdeltagelse, parti- og valgdeltagelse, sågar ydelse af hjælp til svage, har ingen effekt. Vigtigste

forklaringsfaktor (ud over alder, der her fremstår som en livscyklusfaktor) er uddannelse (og til dels stilling). Analysen af forskellene mellem landene antyder, at befolkningens deltagelse, herunder foreningsdeltagelse, kan have en effekt på makroniveau, som rækker længere end den, der kan påvises på individniveau, og samme analyse tyder på, at velfærdsstatens indretning er vigtig. Det bemærkelsesværdige fald i social tillid i netop de to lande, der mest markant har gjort op med velfærdsstaten: UK og USA, peger sammen med den skandinaviske førerstilling på, at der kan ligge afgørende forklaringer her.

Mens forklaringer på social tillid må forblive hypotetiske, kan vi til gengæld konstatere, at social tillid på individniveau har betydelige effekter på tolerance. Der er dog forskellige typer af social og politisk tolerance, som ofte *ikke* går op i nogen højere enhed: De, der er tolerante over for én gruppe, kan ofte høre til de intolerante over for en anden. Den stærkeste effekt kan konstateres, når vi fokuserer mere snævert på etnisk tolerance. Her har både alder, uddannelse og social tillid bemærkelsesværdig stærk selvstændig effekt på den etniske tolerance. Det er et første eksempel på, at social tillid faktisk er en vigtig variabel til karakteristikken af medborger-skabet. Som vi skal se i næste kapitel, er det imidlertid ikke det eneste.

NOTER

1. Diskussionen om social kapital er tværvidenskabelig og spænder lige fra økonomi til psykologi. Social kapital anses ikke kun for at have afgørende betydning for demokratisk stabilitet, men også for social integration og solidaritet, for borgernes trivsel og velfærd samt – som det ligger i begrebet – for økonomisk vækst og velstand (Rothstein, 2003).
2. I spilteorien formuleres det som *prisoners' dilemma*.
3. Det påpeges ofte, at social kapital både kan binde samfundet sammen og splitte det ad, alt efter hvor langt tilliden og samarbejdsevnen rækker: En rockerklub har stor social kapital som gruppe – men bestemt ikke i forhold til det omgivende samfund. Det er her almindeligt at skelne mellem *bonding* og *bridging* social kapital (Putnam, 2000: 350-363) – hvor det naturligvis er det sidste: de *svage* bånd til folk, der er *forskellige* fra én selv, der har vores interesse her.

4. For tilsvarende Eurobarometer-data 1976-1993, se Newton (1999a: 175).
5. Der var tre partimedlemmer, som undlod at stemme. De optræder her med indeksværdien 1 – under overskriften „kun valgdeltagelse“. I øvrigt havde de gennemsnitligt nøjagtig den samme værdi for social tillid som valgdeltagerne.
6. Denne struktur i data er meget robust og kommer hurtigt frem ved faktoranalyse; på grund af de krydsende dimensioner har en faktoranalyse dog i første omgang svært ved at få roterede faktorløsninger til at konvergere.

POLITISK TILLID ELLER MISTILLID

Et afgørende spørgsmål for en undersøgelse af demokratiets tilstand er naturligvis, hvordan borgerne forholder sig til det demokratiske politiske system. I dansk sammenhæng er det overflødigt at spørge, om borgerne tilslutter sig den demokratiske styreform: Det demokratiske system nyder høj legitimitet, og de demokratiske principper er ikke til debat – man kan ikke engang forestille sig, at de *kunne* sættes til debat (Svensson, 1996). Til gengæld har man også i dansk sammenhæng diskuteret politisk mistillid og „politikerlede“ som et krisetegn for det repræsentative demokrati. Men hvordan står det egentlig til med den politiske mistillid, hvordan hænger det sammen med strukturændringer i det politiske system, og hvor langt rækker mistilliden? Det er emnerne for dette kapitel.

Ikke mindst den teoretiske litteratur om nye deltagelsesformer bugner af henvisninger til det politiske systems kriseproblemer. Den nyere empiriske litteratur er mere forbeholden og har bl.a. også lanceret et mere optimistisk syn på politisk mistillid som en slags sund skepsis hos en ny type kritiske medborgere (Norris, 1999a; 1999b) – et perspektiv, der i øvrigt også tidligere har været diskuteret i den danske debat (Goul Andersen, 1984a). Det aktualiserer et behov for en nærmere diskussion af begreberne politisk tillid og politisk tilslutning og deres forskellige aspekter. Efter en kort diskussion heraf undersøges politikertilliden i Danmark i komparativt og historisk perspektiv – hvordan er det gået, og hvordan ser det ud sammenlignet med andre lande? Herefter følger en nærmere undersøgelse af sociale mønstre i tillid og tilslutning, samt en undersøgelse af, om social tillid har nogen betydning for den politiske tillid. Endelig undersøges spørgsmålet om tillid og repræsentativitet – føler vælgerne sig repræsenteret af de valgte politikere, og hvordan etableres overensstemmelse mellem masse- og eliteniveaet – hvis det da overhovedet sker?

POLITISK TILLID OG TILSLUTNING

Borgernes forhold til det politiske system diskuteres typisk enten under overskriften politisk tillid (*political trust*) – der blandt andet trækker på en lang tradition i vælgeradfærdslitteraturen for at undersøge mistillid til politikerne – eller under overskriften tilslutning (der trækker på den teoretiske politologiske tradition omkring politisk tilslutning (*political support*) til det politiske system (Easton, 1965). I de senere år har disse traditioner dog nærmet sig hinanden.

Mens politisk tillid primært vedrører politikerne, skelnede Easton (1965) mellem tre niveauer af tilslutning til politisk fællesskab, regime (styreform) og styre. Det er fra tid til anden foreslået udbygget, bl.a. af Pippa Norris (1999a: 10), der foreslår at tredele tilslutningen til regime, så man skelner mellem:

- tilslutning til det politiske fællesskab
- tilslutning til regimeprincipper (demokratiske principper)
- tilslutning til regime-*performance*
- tilslutning til regimeinstitutioner
- tilslutning til politiske aktører – styret

Udspecificeringen af flere aspekter af tilslutningen til det politiske regime-niveau løser nogle problemer, men langt fra alle. Der er tale om en tilpasning af begrebsapparatet til foreliggende empiriske indikatorer, der overvejende ligger på de sidste tre niveauer – som også er de eneste, det er relevant at beskæftige sig med i dansk sammenhæng.

Når det gælder tilslutningen til aktører eller styre, altså tillid eller mistillid til politikerne, kan man sondre mellem tre underaspekter (Goul Andersen, 1992a; 1992b):

- pragmatisk tillid (tillid til, at der træffes fornuftige beslutninger)
- responsivitet eller lydhørhed over for vælgerne
- ærlighed, overholdelse af løfter

Den pragmatiske tillid kan både vedrøre resultater og procedurer, men til syvende og sidst er det resultaterne, der tæller: Derfor må dette aspekt af politisk tillid antages at være stærkt påvirket af regeringens præstationer, ikke mindst de økonomiske resultater. Spørgsmålet om lydhørhed eller responsivitet vedrører evnen til at gå i dialog med vælgerne (eller i hvert

fald foregive det) og må antages at samvariere med, hvor godt den enkelte vælger føler sig repræsenteret. Endelig er der aspektet ærlighed, der vedrører overholdelse af løfter om, hvad man vil gøre og navnlig ikke gøre.

De tre underaspekter er dog netop underaspekter, som er logisk forskellige, men indbyrdes forbundne. Forventningen vil derfor være, at politikertilliden på makro- eller aggregeret niveau navnlig samvarierer med økonomiske resultater og overensstemmelse med vælgerne i væsentlige spørgsmål. På individniveau må mistilliden i højere grad antages at være påvirket af holdningsmæssig overensstemmelse med Folketingets flertal, så mistilliden er størst på de politiske fløje og mindst omkring midten – samt blandt personer, der i særlig grad føler sig dårligt repræsenteret (som f.eks. EU-skeptikere).

Et yderligere spørgsmål knytter sig til sammenhængen mellem social tillid og politisk tillid, der i komparative analyser er beskrevet som ringe (Delhey & Newton, 2003). Det udelukker dog ikke, at sådanne sammenhænge kan forekomme i nogle lande – og desuden kan sammenhængen tænkes at være stærkere, når det gælder tilliden til visse institutioner, specielt statens magt- og forvaltningsapparat – hvor det eventuelt kan være tilliden til institutionerne, der er den uafhængige variabel, jf. diskussionen herom i forrige kapitel.

EN NOTE OM DIMENSIONALITETEN I VÆLGERNES HOLDNINGER

Mens sondringerne mellem de forskellige underaspekter af tilliden til politikerne er bekræftet i tidligere undersøgelser (Goul Andersen, 1992a), bliver sondringerne mellem niveauerne *regime-performance*, *regimeinstitutioner* og *aktører* ikke umiddelbart bekræftet af en faktoranalyse. På det danske materiale kommer tilliden til politi og retsvæsen ud på én dimension, tilfredshed med demokratiet, tillid til politiske institutioner og politikere på en anden. Tilliden til den offentlige administration balancerer mellem de to, jf. tabel 12.1. Der er i øvrigt i Danmark som i andre vestlige lande væsentligt større tillid til politi og domstole, end der er til de politiske institutioner og aktører – men det er ikke nogen naturlov; f.eks. er der i Moldova lige så lav tillid til politiet, som der er til parlamentet.

Det giver god mening, at danskerne skelner mellem tillid til politiske og ikke politiske institutioner, og at offentlig administration falder imellem disse to dimensioner. Derimod kan man spørge, om det giver mening at

TABEL 12.1.

Tillid til forskellige institutioner og aktører i Danmark, og dimensionalitet i holdninger (*factor loadings*), 2000

KAN DE SIGE, HVOR STOR TILLID DE PERSONLIGT HAR TIL HVER AF DISSE INSTITUTIONER?	INDEKSVÆRDI (SKALA 0-10)	FAKTORANALYSE	
		Faktor 1	Faktor 2
Politiet	7,65		0,91
Domstolene	7,11		0,72
Den offentlige administration	5,80	0,42	0,45
Kommunalbestyrelse	5,70	0,63	
Regeringen	5,15	0,87	
Folketinget	5,56	0,81	
Politiske partier	5,05	0,93	
Politikere	4,90	0,96	
EU (Den Europæiske Union)	4,35	0,70	
FN (De Forenede Nationer)	5,55	0,48	0,29
Alt i alt, hvor tilfreds er De med den måde, demokratiet fungerer på i Danmark		0,44	
Eigenvalue		5,79	1,01
Pct. forklaret varians		52,60	9,20

Anm.: Faktoranalyse med *oblique rotation*.

skelne mellem de forskellige niveauer af politisk tillid, når borgerne i så høj grad blander dem sammen i praksis. Det kan der dog godt argumenteres for, dels teoretisk, dels empirisk med henvisning til, at de aggregerede resultater for de forskellige lande viser en ret forskellig rangorden – der er f.eks. lande med ret pæn tillid til regime-*performance*, hvor politikerne ikke nyder megen tillid, og vice versa. Men det er vigtigt at understrege, at der i praksis er tale om underaspekter af politisk tillid, og at validiteten af målingerne ikke må tolkes for håndfast – man kan bedst tale om, hvad indikatorerne *overvejende* måler (Linde & Ekman, 2003).

POLITISK TILLID OG MISTILLID I KOMPARATIVT PERSPEKTIV

Med dette forbehold skal vi i det følgende se på, hvordan Danmark placerer sig sammenlignet med andre lande på henholdsvis tillid til regime-*perform-*

ance, politiske institutioner og aktører. Herudover medtages tilliden til politiet, der er det stærkeste element i den ikke-politiske institutionstillid.

Vi starter med standardindikatoren for regime-*performance*, nemlig tilfredshed med, hvordan demokratiet fungerer. Der er her spurgt på to forskellige måder i henholdsvis CID- og ESS-undersøgelserne: I den første blev svarpersonerne bedt om at angive, om de var meget tilfredse, nogenlunde tilfredse, ikke særligt tilfredse eller slet ikke tilfredse med den måde, demokratiet fungerer på, mens svarpersonerne i ESS-undersøgelsen skulle angive graden af tilfredshed på en skala fra 0-10. Svarmønstret er imidlertid for de fleste landes vedkommende stort set det samme, jf. tabel 12.2.

Danmark rangerer højest af de undersøgte lande på begge spørgsmål. 85 pct. af danskerne erklærer sig tilfredse med den måde, demokratiet fungerer på, og på en skala fra 0 til 10 har danskerne en gennemsnitsværdi på 7,26. De øvrige nordiske lande ligger kun lidt lavere (74-81 pct. tilfredse, gennemsnitsværdier på 6,11-6,35). Holland ligger også højt (navnlig i 2000) i lighed med Luxembourg og Schweiz (navnlig i 2002). De tidligere østlande ligger alle lavt – Moldova er den absolutte bundscorer med kun syv pct. tilfredse. For Tyskland – dog ikke det tidligere Østtyskland – er tilfredsheden høj i 2000, men ikke i 2002.

Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at Danmark også ligger i top på andre tilfredshedsmaal: tilfredshed med regeringen, tilfredshed med økonomien, tilfredshed med tilværelsen. Det kunne rejse spørgsmålet, om det i virkeligheden blot er en dansk tilfredshedskultur, der er målt. Det er dog næppe tilfældet. Sammenhængen mellem tilfredshed med demokratiet og tilfredshed med tilværelsen er så lav som $r = 0,16$, mens sammenhængen med tilfredshed med regeringen og økonomien er henholdsvis $r = 0,37$ og $r = 0,40$ – hvilket ikke er urimelig højt, taget i betragtning at der i begge tilfælde er tale om *performance*-maal. Det taler også imod en sådan kulturfortolkning, at tilfredsheden med demokratiet ikke altid har været høj: Ifølge Eurobarometer (1993) var der i 1973 kun 45 pct., der var tilfredse med den måde, demokratiet fungerede på i Danmark. I 1976 var andelen steget til 55 pct., men herefter har tilfredsheden langsomt bevæget sig op mod det nuværende niveau.

At der skulle være tale om et tilfredshedssyndrom, modsiges også indirekte af svarene på spørgsmålene vedrørende institutionstillid og politisk tillid, jf. tabel 12.3. Tilliden til parlamentet ligger også relativt højt i Danmark med en gennemsnitsværdi på 5,56 i 2000 og 6,18 i 2002. I 2000 lå kun Holland og Vesttyskland højere, og i 2002 nåede ingen andre lande samme niveau

TABEL 12.2.
Tilfredshed med demokrati i forskellige lande, 2000 og 2002. CID- og ESS- undersøgelsen. Gennemsnitsværdier på skala 0-10

	TILFREDSHED MED DEMOKRATIET		TILFREDSHED MED REGERINGEN ESS 2002 (skala 0-10)	TILFREDSHED MED ØKONOMIEN ESS 2002 (skala 0-10)	TILFREDSHED MED TILVÆRSELSEN ESS 2002 (skala 0-10)
	CID 2000 (pct. tilfredshed)	ESS 2002 (skala 0-10)			
Danmark	85	7,26	5,87	6,93	8,44
Sverige	81	6,12	5,23	5,13	7,80
Norge	74	6,11	4,32	5,99	7,77
Finland		6,35	5,81	6,18	7,91
Holland	84	5,85	4,24	5,34	7,69
Belgien		5,52	5,18	5,33	7,44
Luxembourg		6,87	6,41	6,69	7,83
Schweiz	70	6,60	5,56	5,03	8,01
Tyskland		5,28	3,18	3,01	6,96
- Vest	79				
- Øst	49				
Storbritannien		5,08	4,38	5,16	7,07
Irland		4,99	4,13	4,52	7,44

	TILFREDSHED MED DEMOKRATIET		TILFREDSHED MED REGERINGEN	TILFREDSHED MED ØKONOMIEN	TILFREDSHED MED TILVÆRSELSEN
	CID 2000 (pct. tilfredshed)	ESS 2002 (skala 0-10)			
Italien		5,01	3,99	4,14	6,91
Spanien	59	5,70	4,26	4,81	7,08
Portugal	47	4,56	3,54	3,06	5,91
Grækenland		5,81	4,06	3,53	6,33
Slovenien	34	4,39	4,28	4,12	6,57
Tjekkiet		4,85	3,86	5,03	6,45
Ungarn		4,85	4,88	4,09	5,61
Polen		4,07	3,12	2,77	5,85
Rumænien	21				
Moldova	7				
Rusland	21				
Israel		5,03	3,79	2,59	6,61

– og da slet ikke Tyskland, hvor tilliden til såvel parlament som politikere synes at være styrtdykket. Noget lignende gælder tilliden til politikere; den ligger typisk et pænt stykke lavere end tilliden til parlamentet. Her lå kun Holland højere i 2000. Det er i øvrigt stort set de samme lande, der markerer sig med høj tillid til politikerne, som vi tidligere har set markere sig med høj deltagelse og høj social tillid: de nordiske lande, Holland og Schweiz – i 2000 med følgeskab af Tyskland – dog vel at mærke kun det tidligere Vesttyskland.

Et punkt, hvor Tyskland stadig kan måle sig med de nordiske lande, er tilliden til politiet. Her er der ingen væsentlig tilbagegang fra 2000 til 2002 – men også her ligger Danmark meget højt på listen, kun akkurat overgået af Finland i 2002. Det er i øvrigt værd at bemærke, at borgerne i et enkelt af de øst- og centraleuropæiske lande, nemlig Tjekkiet, trods lav tillid til alle politiske institutioner og aktører har bevaret tilliden til politiet. Det modsatte yderpunkt er Moldova, hvor tilliden til politiet ikke er stort højere end tilliden til parlamentet.

Danskernes tillid til parlament og politikere er væsentligt mere forbeholden end tilfredsheden med demokratiet, men ser altså ud til at være ualmindelig høj sammenlignet med de fleste andre lande. Det bekræftes også af et datasæt fra de internationale valgundersøgelser (CSES), hvor der er benyttet en ganske anderledes spørgsmålsformulering, idet der er spurgt til politikernes responsivitet – om partierne tager hensyn til almindelige folks meninger, og om parlamentsmedlemmerne har god fornemmelse for, hvad almindelige mennesker mener. Her ligger Danmark i top på det første spørgsmål med 48 pct., der mener, at partierne tager hensyn (mod 43 pct. i Holland, 39 pct. i Norge, 23 pct. i Sverige og 18 pct. i Tyskland). På det sidste spørgsmål ligger Danmark igen i top blandt de vesteuropæiske lande med 40 pct., der mener, at politikerne har fornemmelse for almindelige menneskers meninger; i Norge var tallet 32 pct., i Holland 28 pct. og i Sverige 24 pct., mens kun 21 pct. af tyskerne mente, politikerne havde fornemmelse for vælgerne (Aardal, 2003: 212).

Som ovenfor nævnt kan manglende tillid til politikerne bunde i en manglende følelse af at være repræsenteret, fordi de bestående institutioner ikke magter at repræsentere borgernes ofte meget differentierede holdninger. Nogle spørgsmål fra valgundersøgelsen 2001 peger dog på, at dette i det mindste ikke opleves som noget særligt udbredt problem. Således svarede 73 pct., at valgene „meget godt“ eller „ret godt“ „sikrer, at folketingsmedlemmernes synspunkter nøjagtigt afspejler vælgernes synspunkter“. 18 pct.

TABEL 12.3.

Politisk tillid i forskellige lande, 2000 og 2002. CID- og ESS- undersøgelsen. Gennemsnitsværdier på skala 0-10

	TILLID TIL PARLAMENTET		TILLID TIL POLITIKERE		TILLID TIL POLITIET	
	CID 2000	ESS 2002	CID 2000	ESS 2002	CID 2000	ESS 2002
Danmark	5,56	6,18	4,90	5,47	7,67	7,90
Sverige	5,49	5,92	4,47	4,72	6,83	6,76
Norge	5,21	5,70	3,80	4,61	6,80	7,02
Finland		5,79		4,78		7,95
Holland	5,81	5,22	5,48	4,87	6,63	5,82
Belgien		4,99		4,28		5,64
Luxembourg		5,68		4,75		6,43
Schweiz	5,26	5,92	3,99	4,93	6,66	6,80
Tyskland		4,47		3,50		6,73
– Vest	5,78		4,74		7,12	
– Øst	5,00		3,80		6,71	
Storbritannien		4,68		3,79		6,04
Irland		4,43		3,75		6,53
Italien		4,83		3,54		6,66
Spanien	3,71	4,83	3,35	3,37	5,64	5,43
Portugal	3,39	4,44	2,97	2,82	5,91	5,13
Grækenland		4,83		3,46		6,43
Slovenien	4,40	4,04		3,07	5,86	4,89
Tjekkiet		3,62		3,22		6,80
Ungarn		5,00		3,88		4,91
Polen		3,48		2,72		4,95
Rumænien	3,93		3,18		5,27	
Moldova	3,29		2,67		3,37	
Rusland	2,68		2,53		3,34	
Israel	4,66		3,25			6,26

svarede „ret dårligt“, og kun to pct. „meget dårligt“. Og på spørgsmålet „vil De mene, at nogle af partierne i Danmark repræsenterer Deres synspunkter forholdsvis godt“, svarede 80 pct. ja, kun 15 pct. nej. Disse svar skal naturligvis ikke overfortolkes, men de viser dog, at det store flertal føler

sig temmelig godt repræsenteret af det bestående system og de bestående partier.

MISTILLIDEN, DER FORSVANDT

Alt i alt er der ingen tvivl om, at tilfredsheden med demokratiet og tilliden til politiske institutioner og politikere er ualmindelig høj i Danmark. Det er for så vidt ganske bemærkelsesværdigt, set i lyset af at Danmark efter jordskredsvalget i 1973 ligefrem var kendetegnet ved, at der i dansk politik kunne konstateres en selvstændig protestdimension, der gik på tværs af den traditionelle, endimensionale højre-venstreplacering af partierne og deres vælgere. Som allerede omtalt var tilfredsheden med demokratiet også ganske behersket på daværende tidspunkt. Men 1970'erne synes at have været en slags renselse. Trods forstærket økonomisk krise fortsatte tilfredsheden med demokratiet langsigtet med at stige op gennem 1980'erne og 1990'erne, og heller ikke mistilliden til politikerne nåede nogen sinde igen op på niveauet i 1973. Ved valget i 2001 blev der endog konstateret den højeste politikertillid, der hidtil er målt i valgundersøgelserne siden 1971, jf. tabel 12.4. Valgundersøgelserne dokumenterer i øvrigt, at tilliden til politikerne kan svinge voldsomt, selv inden for korte tidsrum (Goul Andersen, 1993b). Det er først og fremmest i 1990'erne, den stigende tillid til politikerne er slået igennem. Så sent som i 1994 blev der sat bundrekord i oplevelsen af lydhørhed, og endnu i 1994 lå andelen, der fandt politikernes beslutninger kompetente, ganske lavt. Men derefter er det gået hurtigt fremad på alle indikatorer for generel tillid, såvel som for den pragmatiske tillid og oplevelsen af politikerne som lydhøre.

Der kan næppe herske tvivl om, at det er den forbedrede økonomiske situation, der har været en hoveddrivkraft bag denne udvikling. Også tidligere har man set en sammenhæng mellem økonomien og den politiske tillid (Goul Andersen, 1992b), og ESS-undersøgelsen fra 2002 viser da også, når alle landene lægges sammen, en korrelation mellem tilfredshed med regeringen og tilfredshed med økonomien så høj som $r = 0,61$.

Når holdningerne kan svinge så meget, skyldes det dog også, at kun få bruger yderkategorierne, f.eks. „meget stor tillid“ eller „meget ringe tillid“. Der synes i den forstand blandt borgerne at herske en slags „sund skepsis“ over for politikerne. Det er da også i de senere år blevet almindeligt at omfortolke den politiske mistillid fra en form for politisk fremmedgørelse (Finifter, 1970) til en kritisk distance, båret af bl.a. postmaterielle eller anti-

TABEL 12.4.

Udviklingen i tilliden til politikerne i Danmark, 1971-2001. Opinionsbalancer: pct. tillid minus pct. mistillid

	POLITIKERNE TAGER FOR LIDT HENSYN TIL, HVAD VÆLGERNE MENER	POLITIKERNE TRÆFFER DE RETTE BESLUTNINGER	POLITIKERNE ØDSLE	TILLID TIL POLITIKERNE I ALMINDELIGHED
1971	-54	+32	-66	-
1973	-63	+8	-85	-
1975	-52	-6	-64	-
1977	-44	+5	-59	-
1979	-44	+8	-62	-
1981	-37	-5	-	-
1984	-38	-5	-	-
1987	-	+10	-	-
1988	-	+1	-	-
1990	-61	+3	-	-5
1994	-65	+6	-48	+8
1998	-39	+14	-28	+20
2001	-35	+32	-28	+32

Kilde: Valgundersøgelserne; spørgsmål om generel tillid 1990 dog fra Rockwool Fondens forskningsprojekt om den politiske mistillid, jf. Goul Andersen (1992a: 147).

autoritære værdier (Norris, 1999b; Flanagan & Lee, 2003). Spørgsmålet er imidlertid, om den politiske mistillid i Danmark overvejende er af den beskaffenhed. Det undersøges i det følgende.

POLITISK FREMMEDGØRELSE ELLER KRITISKE MEDBORGERE?

Hvis den politiske mistillid primært var udtryk for en kritisk holdning til myndighederne hos nye, stærke grupper af borgere, der fordrede mere omfattende demokratiske deltagelsesmuligheder, skulle vi forvente at finde størst mistillid hos unge, højtuddannede og meget politisk interesserede. Ud fra et traditionelt perspektiv på politisk mistillid som politisk fremmedgørelse skulle vi forvente de stik modsatte implikationer. I 1970'erne og starten af 1980'erne var der flere tegn på, at der i mistilliden indgik et betydeligt indslag af en „kritisk-participatorisk mistillid“ ved siden af den mere traditionelle, fremmedgjorte, passive mistillid (Goul Andersen, 1984a).

TABEL 12.5.
Tillid til politikere (skala 0-10), opdelt efter køn, alder, uddannelse, politisk interesse og indkomst. 2000. Pct.

	TILLID TIL POLITIKERE	ETA	BETA KONTROLLERET FOR KØN, ALDER, UDDANNELSE	BETA KONTROLLERET FOR ALLE UNDTAGET STILLING	(N)
Mand	4,95				823
Kvinde	4,86	0,02	0,04	0,00	817
18-29 år	5,07				329
30-39 år	4,96				321
40-49 år	4,96				290
50-59 år	4,88				288
60-69 år	4,73				188
70 år +	4,65	0,07	0,05	0,10*	224
Uddannelse					
1	4,79				341
2	4,44				351
3	4,95				164
4	5,00				469
5	5,36	0,15	0,15*	0,09*	315
Ufaglært arbejder					
	4,67				281
Faglært arbejder					
	4,70				158
Lavere funktionær					
	5,02				617

	TILLID TIL POLITIKERE	ETA	BETA KONTROLLERET FOR KØN, ALDER, UDDANNELSE	BETA KONTROLLERET FOR ALLE UNDTAGET STILLING	(N)
Højere funktionær	5,31				285
Selvstændig	4,71	0,11	0,04	-	99
Slet ikke interesseret i politik	3,52				327
Kun lidt interesseret	4,59				654
Noget interesseret	5,10				521
Meget interesseret	5,54	0,26	0,26*	0,24*	138
1. Lav social tillid	3,41				95
2.	4,29				117
3.	4,45				267
4.	5,03				909
5. Høj social tillid	5,75	0,27	0,26*	0,23*	251

Ann.: * signifikant på 5 pct-niveau.

Som det fremgår af tabel 12.5, stemmer de sociale variationer i Danmark i år 2000 imidlertid på de fleste punkter bedst overens med det traditionelle perspektiv. Tabellen er baseret på Medborgerundersøgelsens spørgsmål om tillid til politikerne målt på en skala fra 0-10.

Aldersmæssigt er der ingen statistisk sikker forskel, men vi kan dog notere os, at tilliden til politikerne snarere *aftager* end *tiltager* med alderen – fra en gennemsnitsscore på 5,07 i aldersgruppen 18-29 år mod 4,65 i aldersgruppen over 70. Det lader sig dog i betydelig grad forklare med uddannelse, der i dag er *positivt* forbundet med politisk tillid. I Medborgerundersøgelsen 2000 stiger tilliden til politikerne fra 4,79 i den laveste og 4,44 i den næstlaveste uddannelsesgruppe til 5,36 i den højeste. En lignende forskel kan konstateres, når vi taler om stillingsgrupper, hvor ufaglærte og faglærte arbejdere ikke overraskende har den laveste tillid, mens højere funktionærer har den højeste. Stilling har dog ingen *selvstændig* betydning – sammenhængen mellem stilling og mistillid afspejler ganske enkelt uddannelsessammen-sætningen. Efter kontrol for køn, alder og uddannelse er effekten af stilling helt forsvindende ($\beta = 0,04$).

Det stærkeste argument for, at politikermistilliden i Danmark knytter sig til de svage og ikke de stærke grupper, finder man dog i sammenhængen mellem tillid og politisk interesse. Den politiske tillid falder fra 5,54 i gruppen, der er meget politisk interesseret, til kun 3,52 i gruppen, der slet ikke er interesseret i politik. Politisk mistillid i Danmark i dag er først og fremmest et underskuds-fænomen og ikke noget overskuds-fænomen.

På basis af valgundersøgelserne kan vi også følge udviklingen over tid. To spørgsmål går igen: spørgsmålet, om politikerne træffer de rigtige beslutninger (pragmatisk tillid), og spørgsmålet, om politikerne tager for lidt hensyn til, hvad vælgerne mener (lydhørhed). Disse er i tabel 12.6 kombineret til et simpelt additivt indeks, der kan gå fra 2 til 10.¹ I 1979 og 1981 var der slet ingen sammenhæng mellem skoleuddannelse og politisk mistillid – hvilket dækkede over en markant skepsis over for politikernes evne til at træffe rigtige beslutninger blandt vælgere med studentereksamen, mens lavtuddannede var mest enige i, at politikerne ikke tager nok hensyn til vælgerne. Fra 1990 er der imidlertid en klar positiv sammenhæng mellem uddannelse og politikertillid, og den bliver stærkere og stærkere (fra $\eta = 0,12$ i 1990 til $\eta = 0,25$ og $0,21$ i henholdsvis 2000 og 2001).

Tilsvarende ændres sammenhængen mellem politisk interesse og politisk mistillid: Frem til 1994 er sammenhængen temmelig svag og typisk kurvelinær, så de meget politisk interesseret har mindre tillid end de noget

TABEL 12.6.
 Skoleuddannelse, politisk interesse og holdningsindeks for politisk tillid 1971-2001

	1971	1979	1984 ¹	1990	1994	1998	2000 ²	2001	(N) 2001
Folkeskole, 7-9 år	5,45	5,38	5,27	4,77	4,57	5,13	4,45	5,46	738
Realeksamen, 10. klasse	5,97	5,44	5,43	4,91	4,75	5,48	4,86	5,81	671
Studentereksamen/hf o.l.	5,78	5,41	5,26	5,37	5,28	5,88	5,44	6,29	617
Etå	0,10	0,01	0,04	0,12	0,16	0,16	0,25	0,21	
Meget politisk interesseret	5,59	5,56	5,05	4,84	4,84	5,77	5,25	6,03	443
Noget politisk interesseret	5,81	5,49	5,32	5,10	4,85	5,53	4,90	5,95	968
Kun lidt politisk interesseret	5,32	5,27	5,13	4,85	4,69	5,16	4,74	5,54	551
Slet ikke politisk interesseret	5,32	5,00	4,92	4,57	4,58	5,11	4,48	5,10	62
Etå	0,10	0,08	0,07	0,09	0,05	0,12	0,13	0,10	
(N)	1053	1201	609	439	906	705	661	738	
	193	484	234	337	681	675	445	671	
	50	229	88	198	434	613	534	617	
	180	384	177	190	400	450	327	443	
	591	797	429	421	879	992	654	968	
	531	619	308	306	638	488	521	551	
		114	73	56	103	68	138	62	

Additivt indeks af de to spørgsmål: "Man kan i almindelighed stole på, at vore politiske ledere træffer de rigtige beslutninger for landet" og "Politikerne tager gennemgående for lidt hensyn til, hvad vælgerne mener". Begge er målt på en skala fra 1 (helt enig/helt uenig) til 5 (helt uenig/helt enig), så skalaen kan gå fra 2 til 10.

1. 1984-undersøgelsen indeholdt ikke spørgsmål om skoleuddannelse. I stedet er 1981-tallene præsenteret.

2. Medborgerundersøgelsen.

Mistillid målt som additivt indeks af to spørgsmål

Anm.: Valgundersøgelsen 1984 og 1990 omfatter kun ca. 1000 svarpersoner, Medborgerundersøgelsen 1640, de øvrige ca. 2000. I valgundersøgelsen 1990 er ordet "alvorlig" udeladt.

interesserede. Men herefter bliver der en monoton, positiv sammenhæng mellem politisk interesse og tillid til politikerne. I 2000 er $\eta = 0,13$. De danske tal for 1970'erne og 1980'erne svarede således til det billede af *kritiske medborgere*, der diskuteres i den internationale litteratur i dag – hvorimod tallene fra 1998, 2000 og 2001 i højere grad svarer til det traditionelle billede af ressourcetsvage borgere med manglende tillid til politikerne. Forklaringen er formentlig, at de *kritiske medborgere* i Danmark har haft større politisk indflydelse i mellemtiden, jf. nedenfor.

SOCIAL TILLID OG POLITISK MISTILLID

Som nævnt er det en udbredt opfattelse i den internationale litteratur, at social og politisk tillid ikke har megen forbindelse med hinanden. I det danske tilfælde er dette dog anderledes. Som det fremgår af tabel 12.5, er der en ganske stærk sammenhæng, der næsten ikke påvirkes ved kontrol for sociale baggrundsfaktorer eller politisk interesse. Målt på skalaen fra 0 til 10 vokser graden af tillid til politikerne fra en gennemsnitlig indekssværdi på 3,41 i gruppen med den laveste sociale tillid til 5,75 i gruppen med den højeste sociale tillid, hvilket svarer til en beta-koefficient på 0,23 – vel at mærke efter kontrol for sociale baggrundsvARIABLE.

I dagens Danmark synes der altså at være en ganske kraftig sammenhæng mellem social og politisk tillid. I overensstemmelse med forrige kapitels diskussion af institutionelle betingelser for social tillid kunne man forestille sig, at social tillid primært var en afhængig variabel, og at institutionstillid havde større effekt på den sociale tillid end tilliden til politikerne. En sådan antagelse kan dog ikke bekræftes på de foreliggende data; sammenhængen mellem social og politisk tillid er stort set den samme på alle de målte tillidsspørgsmål. Det taler ikke imod antagelsen om, at institutioner og

deres effekter har betydning for den sociale tillid, men det tyder ikke på, at det er her, vi skal finde forklaringen på sammenhængen mellem social tillid og politisk tillid. Derimod kan det i nogen grad være en effekt af de holdninger, der i dag skaber mistillid til politikerne. Dem ser vi på i det følgende afsnit.

TILLID OG REPRÆSENTATIVITET

Det er vigtigt at skelne mellem årsager til, at politikertilliden er høj eller lav i samfundet, og årsager til, at den enkelte har høj eller lav tillid. Som nævnt hænger den høje tillid til politikerne i det danske samfund i dag utvivlsomt sammen med den (oplevede) økonomiske situation, hvilket også bekræftes af tidligere analyser af sammenhængen mellem udviklingen i politisk mistillid og forbrugernes billede af dansk økonomi (Goul Andersen, 1994). Niveaue af politisk mistillid i samfundet kan sikkert også påvirkes, hvis politikerne under ét kommer ud af trit med befolkningen i væsentlige spørgsmål, men det kommer nok i anden række. Derimod må man forvente, at følelsen af at få sine holdninger repræsenteret i Folketinget er af afgørende betydning for den enkeltes tillid til politikerne: Uanset om tilliden i samfundet er høj eller lav, vil der altid være bestemte grupper – f.eks. EU-modstandere eller folk på de politiske fløje – der føler sig dårligere repræsenteret end andre og derfor har mindre tillid til politikerne (Goul Andersen, 1992a).

Antagelsen om en sådan „fløj-effekt“ bekræftes af opdelingen på partivalg

TABEL 12.7.

Partivalg og holdningsindeks for tillid til politikerne, 1971-2001

PARTIVALG	1971	1979	1984	1990	1994	1998	2000	2001	(N) 2001
Venstrefløj	4,43	4,51	4,26	4,38	4,53	5,27	4,95	5,61	171
Socialdemokratiet	5,47	5,75	4,89	4,76	4,96	5,78	5,02	5,80	518
Midterparti	5,84	5,50	5,70	5,33	5,14	5,98	5,52	6,43	165
Venstre + Konservative	5,96	5,59	5,79	5,52	4,90	5,55	5,02	6,09	815
Højrefløj	-	4,73	4,06	4,69	3,69	4,35	3,56	5,07	210
Eta	0,22	0,23	0,31	0,23	0,19	0,22	0,26	0,22	

Anm.: Valgundersøgelsen 1984 og 1990 omfatter kun ca. 1000 svarpersoner, Medborgerundersøgelsen 1640, de øvrige ca. 2000.

i tabel 12.7. Ved stort set samtlige valg er tilliden væsentligt mindre blandt højre- og venstrefløjsvælgere end blandt de vælgere, der stemmer på de traditionelt regeringsbærende partier. Der er herudover en svag tendens til, at tilliden følger regeringens farve, således at socialdemokratiske vælgere har noget mindre tillid til politikerne end borgerlige vælgere, når der som i 1984 og 1990 har været en borgerlig regering ved magten. I 1990'erne har mistilliden på højrefløjen desuden været væsentligt stærkere end på venstrefløjen, men det er vanskeligt at sige, om det skyldes de socialdemokratiske regeringer eller højrefløjens ændrede holdningsmæssige og sociale profil.

Der er imidlertid også bestemte holdninger, der har været bærende for mistilliden til politikerne. Internationalt har man navnlig diskuteret postmaterielle holdninger og herunder ikke mindst holdninger til miljøet. Sådan var det også i Danmark tidligere. I 1984 var der således en klart negativ sammenhæng mellem miljøbevidsthed og politisk tillid: Jo mere miljøbevidst, desto mindre tillid til politikerne, jf. tabel 12.8. Endnu i 1990 var de mest miljøbevidste vælgere den gruppe, der havde mindst tillid til politikerne, men nu stærkt forfulgt at den gruppe, der var mindst miljøbevidst. Fra 1994

TABEL 12.8.

Miljøholdning og holdningsindeks for tillid til politikerne, 1984-2001

VÆKST FREM FOR MILJØ	1984	1990	1994	1998	2000	
					MEDBORG.	2001
Helt enig	5,64	4,82	3,97	4,56	3,73	5,62
Delvis enig	5,34	5,23	4,86	5,38	4,72	5,82
Hverken eller	5,29	4,97	4,68	5,35	4,84	5,76
Delvis uenig	5,26	5,22	5,02	5,76	5,08	5,88
Helt uenig	4,91	4,56	4,82	5,60	4,92	5,90
Eta	0,12	0,15	0,16	0,16	0,16	0,05
(N)	85	67	162	146	56	162
	146	150	290	324	355	346
	205	200	289	427	171	441
	186	258	469	532	594	554
	370	299	811	572	465	523

Spørgsmål: "Den økonomiske vækst bør sikres gennem udbygning af industrien, også selv om det kommer i strid med miljøinteresser".

Anm.: Valgundersøgelsen 1990 omfatter kun ca. 1 000 svarpersoner, Medborgerundersøgelsen 1640, de øvrige ca. 2000.

var mistilliden størst blandt de mindst miljøbevidste, og i 1998 og 2000 var det de to grupper, der havde størst miljøbevidsthed, der også havde størst tillid til politikerne. Den samme rangorden holder i 2001, men her er sammenhængen mellem miljøbevidsthed og politikerholdninger så godt som forsvundet; valgundersøgelsen er foretaget efter valget og for størstedelen af interviewenes vedkommende efter at det stod klart, at VK-regeringen ville skære kraftigt ned på miljøindsatsen.

En mere permanent kilde til mistillid er holdningen til EU (Goul Andersen, 1992a). Tabel 12.9 viser sammenhængen mellem generel sympati for EU og tillid til politikerne – en sammenhæng, der gennem hele perioden er stærkt positiv. Det har i øvrigt fra tid til anden været diskuteret, om det er mistillid til politikerne, der er årsag til, at vælgerne ikke vil lytte til disse politikeres gode råd vedrørende EU – en diskussion, man også har på europæisk plan (Franklin, 2002; Svensson, 2002). Der er dog næppe tvivl om, at det først og fremmest er holdningen til EU, der er udslagsgivende for holdningen til politikerne. Et godt indicium er de to afstemninger om Maastricht-traktaten og Edinburgh-aftalen i henholdsvis 1992 og 1993. Her

TABEL 12.9.

EU-holdning og holdningsindeks for tillid til politikerne, 1984-2001

SYMPATI FOR EU	1990	1994	1998	2001
Meget positiv	5,50	4,80	6,50	6,46
	5,33	5,16	5,84	6,21
	4,82	4,75	5,34	5,54
	4,37	4,62	5,01	5,37
	3,86	3,80	4,35	4,78
Eta	0,29	0,24	0,30	0,29
(N)	151	127	174	194
	349	758	808	842
	218	558	450	495
	164	361	354	365
	92	217	215	130

Spørgsmål: "Hvordan er Deres generelle holdning til EU – meget positiv, overvejende positiv, overvejende negativ eller meget negativ".

Anm.: Valgundersøgelsen 1990 omfatter kun ca. 1000 svarpersoner, Medborgerundersøgelsen 1640, de øvrige ca. 2000.

TABEL 12.10.

Sammenhæng mellem oplevelse af indvandring som trussel og holdningsindeks for tillid til politikerne, 1990-2001

INDVANDRING = TRUSSEL	1990	1994	1998	2000		(N)
				MEDBORG.	2001	2001
Helt enig	4,35	4,08	4,46	3,84	5,24	491
Delvis enig	4,76	4,79	5,49	4,88	5,89	319
Hverken eller	5,37	4,92	5,73	5,27	5,72	307
Delvis uenig	5,31	5,11	5,80	5,17	6,09	347
Helt uenig	5,26	5,17	6,01	5,63	6,20	562
Eta	0,23	0,26	0,31	0,39	0,23	2026

Spørgsmål: "Indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart".

Anm.: Valgundersøgelsen 1990 omfatter kun ca. 1000 svarpersoner, Medborgerundersøgelsen 1640, de øvrige ca. 2000. I valgundersøgelsen 1990 er ordet "alvorlig" udeladt.

stemte danskerne nej i 1992 trods en ualmindelig høj tillid til politikerne, mens flertallet stemte ja i 1993, hvor tilliden til politikerne var ualmindeligt lav (Goul Andersen, 1993b; 1993c).

En nyere og mindst lige så afgørende kilde til mistillid er holdning til indvandring. Allerede i 1990 var der en temmelig stærk sammenhæng mellem synet på indvandring som en trussel og tillid til politikerne (eta = 0,23). Men sammenhængen blev forstærket til eta = 0,26 i 1994 og eta = 0,31 i 1998 for at kulminere i 2000 med en overordentlig stærk sammenhæng: eta = 0,39. Efter 2001-valget, hvor den nye regering allerede på interviewtidspunktet havde signaleret kraftige initiativer, svækkedes sammenhængen imidlertid dramatisk, til eta = 0,23, det samme som i 1990.

Tendenserne er nogenlunde de samme, uanset hvilke indikatorer man benytter for politisk mistillid, men styrken af sammenhængene er ikke. Således fremgår det af tabel 12.11, at social tillid og politisk interesse slår særlig stærkt igennem på spørgsmål, der bruger skalavurderinger, mens effekten af politiske holdninger er stærkest, når vi benytter holdningsindeks for politisk mistillid. Alle de ovennævnte effekter forbliver dog signifikante efter indbyrdes kontrol og kontrol for sociale baggrundsvariable.

Holdninger til miljø, indvandring, ulandshjælp, lov og orden former tilsammen en ny konfliktdimension, der går på tværs af den traditionelle fordelingspolitiske højre-venstredimension i dansk politik. I 2001 var denne nye konfliktdimension mindst lige så udslagsgivende for vælgernes partivalg

TABEL 12.11.

Politisk tillid, efter alder, uddannelse, politisk interesse, social tillid og politiske holdninger.
Eta- og beta-koefficienter

	SKALA 0-10, 2000		HOLDNINGSINDEKS, 2000		HOLDNINGSINDEKS, 2001	
	Eta	Beta	Eta	Beta	Eta	Beta
Alder	0,07	0,07	0,17	0,08	0,12	0,07
Uddannelse	0,15	0,09*	0,26	0,11*	0,21	0,10*
Politisk interesse	0,26	0,21*	0,13	0,05	0,15	0,05
Social tillid	0,27	0,21*	0,20	0,09*	0,24	0,15*
Holdning miljø	0,09	0,04	0,16	0,10*	0,05	0,02
Holdning indvandring	0,24	0,15*	0,39	0,27	0,23	0,10*
Holdning EU	0,20	0,13*	0,28	0,21	0,29	0,24*
R ²	17,70		23,70		15,90	

2000: Medborgerundersøgelsen; 2001: Valgundersøgelsen.

Anm.: * signifikant på 5 pct.-niveau.

og for deres politiske identitet som henholdsvis højre- eller venstreorienteret som den traditionelle fordelingspolitiske højre-venstredimension (Borre, 2003a; Goul Andersen, 2003c). Der er mange betegnelser for den nye konfliktdimension: materialisme-postmaterialisme, autoritær-libertær, nypolitik eller værdipolitik. Men der er generel enighed om, at disse holdninger i de fleste lande udgør en selvstændig, ny dimension i politikken – med miljøholdninger som en del af denne dimension eller som en meget nært relateret selvstændig dimension. Det er også en udbredt opfattelse i litteraturen, at det er den postmaterielle eller libertære pol, der er karakteriseret ved mistillid til politikerne. Men i Danmark var det allerede i 1994 omvendt (Borre & Goul Andersen, 1997: 316), og det blev siden hen forstærket. I Danmark har det altså i det sidste tiår været postmaterialisterne eller det værdipolitiske venstre, der har haft størst tillid til politikerne, mens materialisterne eller det værdipolitiske højre er dem, der har haft størst mistillid – stik modsat hvad man finder beskrevet i store dele af den internationale litteratur.

Det må antages at være en funktion af dels den førte politik, dels vælgerens holdninger. Eller mere præcist af afstanden mellem de to. Man finder da også allerede i 1994 en stort set lineær sammenhæng mellem *policy distance* og mistillid – hvor *policy distance* er målt som summen af afvigelser mellem svarpersonens egen placering og oplevelse af placeringen for det største

regeringsparti, Socialdemokratiet, på en række policy-dimensioner (Borre & Goul Andersen, 1997: 307).

MISTILLID OG HOLDNINGSMÆSSIG TILPASNING MELLEM FOLKET OG POLITIKERNE

Det skal gentages, at sådanne analyser først og fremmest viser, *hvem* der har henholdsvis tillid og mistillid til politikerne, mens det kan være helt andre faktorer såsom samfundsøkonomien, der påvirker *niveauet* for tillid eller mistillid i samfundet. Det sidste kan ikke nødvendigvis måles på individniveau – f.eks. kan den samfundsøkonomiske udvikling i princippet udmærket påvirke mistilliden, uden at man på individniveau finder nogen sammenhæng overhovedet mellem folks privatøkonomi og tillid til politikerne, eller mellem folks oplevelse (perception) af den samfundsøkonomiske udvikling og deres tillid til politikerne. I 2001-valgundersøgelsen finder man da stort set heller ingen sammenhæng mellem privat- eller samfundsøkonomiske vurderinger og tilliden til politikerne – sammenhængen er akkurat signifikant, men eta-koefficienterne er så lave som henholdsvis 0,08 og 0,09.

Alligevel er der ingen tvivl om, at den gunstige samfundsøkonomiske udvikling frem mod år 2001 er en hovedårsag til, at danskerne havde svært ved at mene, at politikerne var helt tossede. Men bortset fra dette, der først og fremmest vedrører den pragmatiske tillid, kan det også tænkes, at følelsen af at være repræsenteret er vigtig. Går holdningsudviklingen blandt vælgerne og på Christiansborg i samme retning, bliver vælgerens oplevelse af den politiske afstand mellem politikere og borgere større eller mindre? Formår politikerne at tilpasse politikken til vælgerens holdninger – eller formår de at overbevise vælgerne om, at den førte politik er den rigtige?

Det afhænger i høj grad af dialogen mellem vælgere og politikere, en dialog, som partierne tidligere var med til at sikre. Denne funktion varetager partierne næppe i så høj grad længere – men det er ikke ensbetydende med, at der ikke er nogen forbindelse: Politikerne kan via medierne skabe opbakning om deres synspunkter, og politikerne får via medierne og ikke mindst via meningsmålinger eller fokusgruppeinterviews ganske dækkende signaler om, hvad „almindelige mennesker“ mener og tænker.

Når politikere er på kollisionskurs med deres vælgere i vigtige spørgsmål, har de flere valgmuligheder: De kan prøve at overtale vælgerne og sætte al prestige ind på dét, eller de kan prøve at tilpasse sig vælgerne. Eller

de kan bruge taktiske tricks såsom at tale om noget andet, foretage rent symbolske tilpasninger eller beskrive politiske konkurrenter som ekstreme (Goul Andersen & Borre, 2003). Det interessante her er, i hvor høj grad politikerne på Christiansborg set under ét opleves som holdningsmæssigt repræsentative for vælgerne, om overensstemmelsen er øget eller mindsket, om det er vælgerne, der lader sig overbevise af politikerne eller omvendt – og om det kan have betydning for den politiske tillid.

Målinger af parlamentets repræsentativitet foretages ofte ved at sammenligne politikernes og befolkningens svar på enslydende holdningsspørgsmål (Holmberg, 1974; Esaiasson & Holmberg, 1996). Sammenligningen kan dog være problematisk, fordi holdningsspørgsmål til borgerne kan være for firkantede at stille til politikere, mens velegnede spørgsmål til politikere kan være for komplicerede for vælgerne.

I stedet kan man måle vælgerne oplevelse af at være repræsenteret. I valgundersøgelserne 1994-2001 er svarpersonerne således bedt om at placere såvel sig selv som partierne i Folketinget på en skala fra 1 til 5 på en række områder. Vi har her ændret skalaen, så den går fra -100 til +100. F.eks. får man score -100, hvis man mener, Danmark skal tage imod langt færre flygtninge, -50, hvis svaret er noget færre, 0 hvis det er status quo, +50, hvis man går ind for at tage imod lidt flere, og +100, hvis man mener, landet sagtens kan tage imod mange flere. Tilsvarende er svarpersonen bedt om at placere samtlige partier.

Man kan herefter beregne gennemsnitsplaceringen for samtlige vælgere. Og ved at veje partiernes placering med deres mandattal kan man dernæst beregne en gennemsnitsplacering for Folketinget – sådan som vælgerne ser det. Man kan så se, hvor der er de største afvigelser, og hvordan de har udviklet sig over tid. Resultaterne for 1994-2001 er vist i tabel 12.12. Undersøgelsen omfatter et spørgsmål om offentlige udgifter, et om EU, samt tre spørgsmål om værdipolitiske emner. I 1990'erne har der været tydelig konflikt mellem politikerne og vælgerne på alle de fire sidste spørgsmål.

Hovedtendensen er ganske entydig: Folketinget er blevet mere repræsentativt fra 1994 til 2001 set med vælgerne øjne. Det skyldes dels mandatforskydninger, dels ændringer i vælgerne eller partiernes (oplevede) placering. Den største tilnærmelse finder man på flygtningepolitikken, hvor det – set med vælgerne øjne – entydigt er Folketinget, der har bevæget sig derhen, hvor vælgerne er. Vælgerne selvplacering er stort set konstant, mens partierne under ét har bevæget sig ganske langt i retning mod vælgerne holdninger, så afvigelsen er reduceret fra 23 til kun syv point.

TABEL 12.12.

Folketingets samlede (oplevede) placering og borgernes gennemsnitlige placering på forskellige politiske sagområder, 1994-2001. Skala fra -100 til +100, hvor +100 står for størst mulig "venstreorientering", respektive størst mulige opbakning om EU

	FLYGTNINGEPOLITIK (+100 = TAGE IMOD MANGE FLERE FLYGTNINGE)			RETSPOLITIK (+100 = FOREBYGGELSE OG HUMAN BEHANDLING AF FORBRYDERE)				
	1994	1998	2001	Ændring	1994	1998	2001	Ændring
Alle vælgere selvplacering	-29	-34	-35	-6	-17	-18	-27	-10
Alle partier (vejlet)	-6	-15	-28	-22	-7	-8	-18	-11
Forskel	23	19	7		10	10	9	
	MILJØPOLITIK (+100 = MEST GRØNNE)			EU (+100 = HURTIGST MULIGE UDBYGNING)				
	1994	1998	2001	Ændring	1994	1998	2001	Ændring
Alle vælgere	+32	+27	+18	-14	+4	+5	+13	+9
Alle partier	+12	+13	+4	-8	+37	+38	+38	+1
Forskel	20	14	14		33	33	25	
	OFFENTLIGE UDGIFTER (+100 = OFFENTLIGE INDTÆGTER OG UDGIFTER MÅ SÆTTES I VEJRET)			GENNEMSNIET AF NUMERISKE AFVIGELSER ¹				
	1994	1998	2001	Ændring	1994	1998	2001	Ændring
Alle vælgere	-10	-6	-12	-2				
Alle partier (vejlet)	-8	-7	-15	-7				
Forskel	-2	+1	+3		18	15	12	

Anm.: Tallet for alle partier/Folketinget er beregnet ud fra vælgernes placering for hvert enkelt parti; vejlet med mandattallet (ud af 175)

1. Det ville være misvisende at opføre gennemsnittet for partierne, da det er de numeriske forskelle, vi beregner gennemsnittet af.

På retspolitikken område, hvor vælgerne skulle placere sig mellem forebyggelse og human behandling i det ene yderpunkt og lov og orden med hårdere straffe i det andet, er der sket en højredrejning blandt vælgerne fra 1994 til 2001 (dog er vælgerne ikke de rabiante lov- og ordentilhængere, de indimellem fremstilles som). Partierne har imidlertid bevæget sig i samme retning, så forskellen er konstant. Også her er det politikerne, der følger vælgerne. Vel at mærke de vælgere, der ikke deltager så meget i politik, jf. kapitel 11.

På EU-området er det derimod politikerne, der står fast, og vælgerne, der gradvist tilpasser sig. Nu som tidligere er det dog på dette område, man finder størst afvigelse mellem vælgere og politikere.

Når det gælder miljøpolitikken, har vælgerne bevæget sig markant væk fra den grønne pol ind mod midten fra 1994 til 2001. Selve placeringen skal tolkes med varsomhed, for vælgerne vil gerne fremstå som „grønne“, og det smitter i øvrigt også af på placeringen af de partier, vælgerne sympatiserer med. Men denne fejlkilde påvirker næppe sammenligninger over tid. Også andre holdningsmålinger bekræfter entydigt, at vælgerne blev mindre grønne fra 1994 til 1998 (Goul Andersen, 2003c). Men det blev Folketinget også, både i kraft af ændrede placeringer og i kraft af mandatforskydninger. Kun Socialdemokratiet bevægede sig i modsat retning: Partiet fik en mere „grøn“ profil i 2001 – hvorved partiet måske kom til at lave *overkill* på en af partiets styrkepositioner.

Endelig er der i hele perioden ret god overensstemmelse på det traditionelle højre-venstrespørgsmål om de offentlige udgifter; først lå politikerne en spids til venstre for vælgerne, i 2001 en spids til højre.

Alt i alt er der på de her målte områder – hvor værdipolitikken vejer tungt – blevet en bedre og bedre overensstemmelse mellem vælgere og politikere set fra vælgerens synspunkt. På det værdipolitiske område er det – set med vælgerens øjne – Folketinget, der bevæger sig mest. I 2001 skete det i høj grad ved mandatmæssige forskydninger. I 1998 var der mere tale om, at partierne havde fået et ændret image. Det var ikke utilsigtet: I Socialdemokratiet satsede man bevidst på at få en strammere flygtningeprofil med indsættelsen af den tidligere Århus-borgmester Thorkild Simonsen som indenrigsminister. I EU-sagen er det ifølge vælgerne partierne, der står fast. Umiddelbart må man i øvrigt sige, at vælgerens bedømmelse af, hvad der flytter sig, virker ganske ædruelig.

Det kan meget vel være medvirkende til den forøgede tillid til politikerne siden midten af 1990'erne – sammen med den heldige økonomiske

udvikling. Tallene tyder på, at der alligevel foregår en form for „imaginær dialog“ mellem vælgere og politikerne på Christiansborg. Forbindelsen via partiorganisationerne er svækket (jf. kapitel 4 og kapitel 10). Men der er måder at kompensere for dette på. Måden, hvorpå politikerne via meningsmålinger og medier bringer sig i bedre overensstemmelse med vælgerne, er ikke altid nogen politisk-æstetisk nydelse, endsi­ge i overensstemmelse med idealer for politisk lederskab. Men den foregår, og det er trods usikre forbindelseslinjer mellem politikere og befolkning nok alligevel rimeligt at tale om en lav distance.

NOTE

1. Der er en vis tradition for at slå to eller flere af valgundersøgelsernes mistillidsspørgsmål sammen til et indeks, selv om reliabiliteten strengt taget er for lav. Fordi ændringen over tid er den samme på indeks som på enkeltspørgsmål, har vi af pladmæssige grunde slået dem sammen her.

ET REGERLIGT FOLK. EGENINTERESSER, SAMFUNDSSIND OG NYE UDFORDRINGER

Til karakteristikken af demokratiet hører endelig også spørgsmålet om, i hvor høj grad borgerne orienterer sig til politik ud fra henholdsvis egeninteresser og fællesinteresser. Da dette spørgsmål delvist overlapper med spørgsmålet om nye udfordringer til medborgerskabet, behandles disse emner i det følgende under ét.

Den offentlige debat præges ofte af forestillinger om, at borgerne mest forholder sig til politik ud fra egne, snævre interesser. En sådan opfattelse kunne også synes bestyrket af udviklingen i befolkningens deltagelsesmønstre bort fra brede, kollektive bevægelser over mod situationsbestemte og mindre forpligtende former, i særdeleshed den helt individualiserede deltagelse, der ofte kun tager sigte på svarpersonen selv og dennes familie. Det har imidlertid løbet som en rød tråd gennem bogen her, at denne tolkning er overvejende forkert: Det er påvist, at politisk forbrug vitterlig er *politisk* og ikke kun udtryk for smag eller livsstil; at deltagelse på institutionsniveau ikke er *helt* så snævert privat orienteret, som man kunne forestille sig, samt – først og fremmest – at prioritering af deltagelse ikke må forveksles med prioritering af interesser og engagement. Tværtimod synes borgerne at have en bredere tilgang til politik end tidligere, formidlet af medier og højere uddannelse.

Denne fortolkning uddybes i det følgende gennem en række eksempler, der nærmest kan betragtes som en slags casestudies. Først sammenfattes og udbygges nogle hovedresultater vedrørende de vigtigste udfordringer til medborgerskabet: europæisering, globalisering, indvandring og trusler om marginalisering. Disse udfordringer er analyseret nærmere i andre studier under Magtudredningen, så vi skal især fremhæve nogle af de aspekter, som er særligt vigtige ud fra spørgsmålet om medborgernes orientering til fællesskab versus egeninteresser: Hvordan orienterer borgerne sig til EU og omverdenen i øvrigt? Og hvordan forholder de sig til indvandrere og til marginaliseringstruede medborgere?

Derefter ses nærmere på fænomenet krisebevidsthed og fællesskabsorientering, hvorefter kapitlet til slut ser nærmere på økonomisk vælgeradfærd og holdninger til velfærdsstaten. I hvor høj grad er borgernes politiske adfærd dikteret af deres kortsigtede egeninteresser, er det muligt i konkrete krisesituationer at samle sig om fællesinteresser, og er det muligt også herudover at skabe folkelig forståelse for ubehagelige indgreb? En fællesnævner for alle disse spørgsmål under ét er også, i hvor høj grad danskerne er et regerligt folk. Ud fra den høje sociale og politiske tillid kunne man forvente, det var tilfældet, men ikke desto mindre præges den offentlige debat ofte af den modsatte opfattelse.

UDFORDRINGER TIL MEDBORGERSKABET: EUROPÆISERING

Selv om Europa-euforien går lidt op og ned, er det åbenbart, at europæiseringen udgør en af de største udfordringer til medborgerskabet i dag (Pedersen, 2002). Tidligere har borgerne skullet forholde sig til demokratiet i nationalstaten. I dag og fremover er medborgerskabet ikke udelukkende knyttet til nationalstaten, men også til andre niveauer. Man kan også tale om *multilevel citizenship*. Det har for længst materialiseret sig i civile, politiske og sociale rettigheder for borgerne på europæisk niveau – og i en ganske vidtgående demokratisering af politiske institutioner. Problemet for Europa er, at folkelig deltagelse og identiteter ikke synes at følge med. Manglende følelse af at kunne overskue og påvirke (jf. kapitel 4), faldende valgdeltagelse til Europaparlamentet og fraværet af anden *folkelig* deltagelse, der retter sig mod EU-niveauet, er de velkendte eksempler. Et svagt udviklet europæisk civilsamfund (offentlighed, foreningsliv mv.) er centrale ingredienser i diagnosen. Disse problemer er ikke anderledes for Danmark end for andre EU-lande.

Bedre ser det ud med de politiske identiteter, både når det gælder tilslutningen til EU som institution og til det politiske fællesskab med andre lande. I hvert fald er de *særlige* danske problemer med europæisk orientering ved at være forsvundet. I 1972 var danskernes tilslutning til EU af stærkt begrænset karakter. Det drejede sig om at opnå økonomiske fordele – resten af EU var danskerne i det store og hele helst fri for (Goul Andersen, 2002b). Udtrykt med Eastons termer kan man sige, at det var et ekstremt eksempel på *specifik* tilslutning til det politiske system i EU – begrundet i kontante belønninger – absolut uden nogen form for *diffus* tilslutning. Et økonomisk

TABEL 13.1.

Tilslutning og tillid til EU og til nationale politiske institutioner. Andel med tilslutning/tillid minus andel med manglende tilslutning/tillid, efteråret 2003 (EB 60)

	DANMARK	TYSKLAND	FRANKRIG	BELGIEN	HOLLAND	ITALIEN
Medlemskab "god ting"	+35	+36	+27	+44	+50	+48
Landet fordel af medlemskab	+46	0	+15	+26	+20	+14
Tillid til EU	-7	-7	-12	-2	-7	+32
Tillid til FN	+58	+2	-5	-5	+14	+17
Tillid til politiske partier	-9	-68	-70	-50	-39	-67
Tillid til landets regering	+14	-41	-34	-16	-20	-35
Tillid til landets parlament	+44	-25	-22	-12	-10	-20
Forskel tillid EU-nationale institutioner (gennemsnit)	-23	+38	+30	+24	+16	+73

Kilde: *Eurobarometer 60* (efteråret 2003), *first results* (december 2003). Tillid til nationale institutioner er udregnet som gennemsnit af tillid til partier, landets regering og landets parlament.

betinget fornuftsægteskab. Men kærligheden er vokset: Danskernes orientering er blevet mere og mere positiv, og da orienteringen i de oprindelige EU-lande samtidig er blevet mere og mere negativ, er forskellen efterhånden helt udlignet, jf. tabel 13.1. Andelen, der betragter landets medlemskab af EU som „en god ting“, minus andelen, der betragter medlemskabet som en „dårlig ting“, lå i efteråret 2003 på +35 i Danmark, +36 i Tyskland, +27 i Frankrig, +44 i Belgien, +50 i Holland og +48 i Italien. I midten af 1970'erne lå Danmark typisk omkring 0, Tyskland omkring +50, Frankrig omkring +60, og Italien omkring +65 (Eurobarometer, 1992). Til sammenligning ligger UK i efteråret 2003 på -1, Sverige på +8, Finland på +17, og Østrig på +15. Når det gælder vurderingen af fordele ved medlemskabet, er gennemsnittet i efteråret 2003 kun +15 for de oprindelige medlemmer ekskl. Luxembourg, for Danmark er tallet +46, og for UK, Sverige, Finland og Østrig svinger tallet mellem -5 og -19.

Når det gælder tillid til EU, er 40 pct. af danskerne tilbøjelige til at have tillid, 47 tilbøjelige til ikke at have tillid, altså en balance på -7. Men det er nøjagtig samme andel som i Holland og Tyskland, mens Frankrig ligger på -12, Belgien på -2 og Italien på +32. Det, der skiller, er således ikke danskernes manglende tillid til EU. Det er danskernes højere tillid til nationale politiske institutioner – og til FN. På individniveau er der en stærk sammenhæng mellem negativ holdning til EU og politisk mistillid. Men

TABEL 13.2.

Danskernes følelse af europæisk identitet, 1990-2001. Pct.

	HELT ENIG	DELVIS ENIG	HVERKEN/ ELLER	DELVIS UENIG	HELT UENIG	OPINIONSBALANCE: ENIG MINUS UENIG
1990	7	10	8	18	57	-58
1994	10	9	5	15	61	-57
1998	10	13	12	23	42	-42
2001	17	15	13	26	29	-24
2003	24	26	5	20	25	+5

Spørgsmål: "Jeg føler mig lige så meget som europæer, som jeg føler mig som dansker".

Kilde: Valgundersøgelserne samt suppleringsundersøgelse til Medborgerundersøgelsen, juni 2003.

på makroplanet er der stærke argumenter for, at danskernes velkendte og ret stabile modvilje mod at overføre beslutningskompetence til EU er udtryk for en større tillid til nationale politiske institutioner. Danmark og Italien er i så henseender hinandens diametrale modsætning. De samme forskelle går igen i synet på påvirkningsmuligheder på nationalt og europæisk plan, hvor borgerne i mange lande ikke ser den store forskel – mens danskerne navnlig er langt mere optimistiske end andre med hensyn til nationale påvirkningsmuligheder (Goul Andersen, 2002b; 2003a).

Også når det gælder orienteringen mod fællesskabet, markerer danskerne sig efterhånden som „gode europæere“, jf. tabel 13.2. Således er der sket overraskende ændringer i danskernes europæiske identitet i det sidste tiår. I 1990 og 1994 svarede kun henholdsvis 17 og 19 pct. enig på spørgsmålet, „Jeg føler mig lige så meget som europæer, som jeg føler mig som dansker“. 75–76 pct. var uenige. Men siden er der sket et hastigt omslag. Flertallet har endda skiftet side: I 2003 svarede 50 pct. enige og kun 45 pct. uenige.

Denne følelse af europæisk identitet modsvares også af en temmelig *solidarisk* indstilling til det øvrige Europa, hvilket står i grel kontrast til den „krammermentalitet“, der synes at have præget danskernes orientering til EU i de første år. Danskerne responderer således gennemgående positivt på spørgsmål om økonomisk omfordeling inden for EU (Goul Andersen, 2002b), og danskerne har gennem hele perioden været de mest varme tilhængere af EU's igangværende udvidelse (kun overgået af grækerne). Som det fremgår af tabel 13.3, er danskerne i dag blandt de *mindst* bekymrede for

TABEL 13.3.

Hvad frygter danskerne mest ved EU-integrationen – og hvad adskiller danskerne fra andre EU-borgere? 1999. Procentdifferencer: Overvægt bekymrede

	DANMARK	EU-15	FORSKEL
Tab af magt for de mindre medlemslande	22	-14	36
Stigning i narko-trafikken og international kriminalitet	38	22	16
Tab af jobs til lande med lavere produktionsomkostninger	36	34	2
Vores sprog bruges mindre og mindre	-17	-15	-2
Tab af vores nationale identitet og kultur	-3	0	-3
Afsked med (den nationale valuta)	5	9	-4
Tab af sociale goder	11	17	-6
Det bliver for dyrt for medlemslandene at udvide EU med nye lande	1	14	-13
Færre subsidier fra EU til (eget land)	-2	15	-17
Flere problemer for (landets) landbrugere	5	25	-20
Rige lande kommer til at betale mere for de andre	-29	-1	-28

Spørgsmål: "Nogle mennesker kan have bekymringer (*fears*) vedrørende opbygningen af Europa, Den Europæiske Union. Her er en liste med ting, som nogle mennesker siger, de er bekymrede for. Fortæl mig venligst, for hvert af disse emner, om det er noget, der for øjeblikket bekymrer Dem selv personligt eller ej". Kilde: *Eurobarometer* 51 (forår 1999), B.30-31.

at miste subsidier, for at miste penge til landets landbrugere, og for at de rige lande skal komme til at betale mere for de andre. Selv når det gælder beskyttelse af sprog og kultur, adskiller danskerne sig ikke fra andre EU-borgere. Til gengæld er der en stor frygt for, at de små medlemslande skal miste indflydelse. Det er ikke den nationale identitet, danskerne frygter for, det er mere den nationale politiske selvbestemmelse. Men ikke kun for den nationale selvbestemmelses skyld.

Alt i alt udgør europæiseringen en stor demokratisk udfordring. Det demokratiske underskud består ikke så meget i tab af national selvbestemmelse, men mere i at få demokratiet til at fungere på europæisk niveau. Her er man nået langt med etableringen af demokratiske politiske institutioner, men bestemt ikke langt med at give medborgerskabet kød og blod på europæisk niveau. Der mangler stort set en europæisk offentlighed, og der mangler helt en folkelig politisk deltagelse på europæisk niveau. Til gengæld er der i Danmark opstået en ret pæn tilslutning til EU som politisk system og navnlig en temmelig stærk europæisk identitet og samhørighedsfølelse,

der helt synes at have afløst fortidens kolonihave- og kræmmermentalitet i forhold til EU.

DEN GLOBALE UDFORDRING TIL MEDBORGERSKABET

Tendensen til, at der træffes beslutninger over det nationale niveau stopper ikke med EU. Dels træffes der beslutninger i globale *governance-strukturer*, dels træffes der beslutninger af markedsaktører, som opererer globalt og i ringe grad er underlagt politisk regulering. Det har ligesom EU-samarbejdet konsekvenser for medborgerskabet på nationalt plan, men nok så vigtigt skaber det også nye handlemuligheder, der retter sig mod det globale plan, således at man kan tale om et embryonisk globalt medborgerskab (Tobiasen, 2002).

Medborgerskabet er embryonisk, for på det globale niveau er der ikke noget veldefineret, retsligt sanktioneret sæt af rettigheder for borgerne. Højest har man nogle tilløb i form af menneskerettigheder, hvis rækkevidde udvides gennem retspraksis, og hvis tilsidesættelse under henvisning til andre landes manglende ret til indblanding i et lands indre anliggender ikke længere accepteres uden videre. Til gengæld er der ikke så lidt politisk deltagelse, der retter sig mod det globale niveau (Tobiasen, 2002: 254-258, 291-310), ligesom der er forstærkede elementer af en global identitet, så man med nogen ret kan tale om et embryonisk globalt medborgerskab (Tobiasen, 2002).

Her falder både de aktivistiske og de solidariske elementer i øjnene. Danskerne er i højere grad end tidligere stemt for, at Danmark skal blande sig i internationale anliggender (Tobiasen, 2003a), og der er en ganske høj tilslutning til internationale medborgernormer om overholdelse af menneskerettigheder, hjælp til fattige lande og til- og fravalg af varer, der er gavnlige for samfund og natur. Det er også karakteristisk, at det kun tog en enkelt større runde af besparelser på ulandshjælpen under den borgerlige regering efter 2001 at (gen-?)skabe en ganske bred tilslutning til at bevare ulandshjælp på det nuværende niveau: I 2001 mente 42 pct., at der blev brugt for meget, kun ni pct., at der blev brugt for lidt. I 2003 (Midtvejsundersøgelse, *Ugebrevet Mandag Morgen*, oktober 2003) var andelen, der ville spare, reduceret til 31 pct., mens 19 pct. tværtimod ville øge udgifterne. Trods tilbagevendende strid om ulandsbistandens størrelse er der temmelig bred tilslutning til principperne bag ulandsbistanden (Tobiasen, 2003b).

INDVANDRING SOM UDFORDRING TIL MEDBORGERSKABET

Et særligt aspekt, der knytter sig til globaliseringen, er indvandringen, herunder naturligvis først og fremmest spørgsmålet om, hvorledes man kan undgå en opsplitning i første- og andenrangsmedborgere ved at indvandrere inddrages i det sociale og politiske liv. Også denne udfordring er belyst i særskilte publikationer fra Magtudredningen (Elklit et al., 2000; Hammer & Bruun, 2000; Schwartz, 2002; Togeby, 2003; Siim, 2003), der navnlig behandler indvandreres politiske identiteter og faktiske udnyttelse af de demokratiske deltagelsesmuligheder – der i øvrigt i visse henseender er ganske opmuntrende. Det gælder ikke alene valgdeltagelsen, men også andengenerationsindvandreres deltagelse, der egentlig er overraskende bred og høj set i forhold til, hvad der måske kunne forventes.

Men spørgsmålet har også en anden side, som er særlig relevant i nærværende sammenhæng, nemlig spørgsmålet om danskernes forhold til indvandrerne. Også dette emne er forholdsvis velbelyst (Gaasholt & Togeby, 1995; Togeby, 1997a; 1997b; 1998; Goul Andersen, 2002c; Nielsen, 2004), hvor det dominerende indtryk er, at danskernes holdninger på den ene side er ganske ambivalente og mangefacetterede og på den anden side ganske stabile – uden tendens til radikaliserings over tid. Emnet er blot blevet langt mere fremtrædende på den offentlige dagsorden, og så luftes der i det offentlige rum holdninger, som folk tidligere holdt for sig selv. Indtil 1990 var indvandring kun et mindre *issue*, der fra tid til anden tiltrak sig større vælgerinteresse i forbindelse med medieomtale, men fra 1990 blev interessen permanent og stigende, kulminerende i 2001, hvor halvdelen af vælgerne spontant nævnte indvandring som politisk problem (Goul Andersen, 2003b).

Det betyder dog ikke, at vælgerne er blevet voldsomt fremmedfjendske. Således rangerede „integration af indvandrere“ meget højt på vælgernes liste over offentlige opgaver i en undersøgelse fra 2000, hvor omsorg for gamle og syge samt børnepasning indtog førstepladserne (88 til 97 pct. mente, disse opgaver faldt ind under det offentliges ansvar), men skarpt forfulgt af sikring af boliger (84 pct.), sikring af ledige (81 pct.) og integration af indvandrere (78 pct.). Til sammenligning nævntes sikring af job for alle, der ønsker det, kun af 63 pct. og reduktion af indkomstforskelle mellem rig og fattig af 46 pct. (Goul Andersen, 2002d).

Samtidig er det at anse indvandrerspørgsmål for et vigtigt problem blevet stadig mere udbredt i alle partier. Hvor det at *interessere* sig for indvandrere-

TABEL 13.4.

Andel, der har indvandring på den politiske dagsorden, 2001, opdelt efter parti

OPDELING: PARTIVALG 2001	INDVANDRERSPØRGSMÅL	(N)
Hele befolkningen	51	2026
Venstrefløjen	44	171
Socialdemokratiet	43	518
Midterpartier	46	165
Venstre + Konservative	51	815
Fremskridtspartiet og Dansk Folkeparti	78	210

Kilde: Valgundersøgelsen 2001.

problemer for 10–20 år siden næsten var adgangsbillet til at stemme på den „yderste højrefløj“ (Bjørklund & Goul Andersen, 2002), så er interessen i dag langt mere jævnt fordelt. Faktisk er der 22 pct. af den „yderste højrefløjs“ vælgere, der *ikke* nævner flygtninge-/indvandrerspørgsmål som vigtigt problem. Hos de øvrige partigrupper svinger andelen, der anser emnet for et af de vigtigste problemer, fra 43 til 51 pct., jf. tabel 13.4.

Det skyldes, at stadig flere af dem, der nævner indvandring som vigtigt problem, faktisk gør det ud fra en positiv holdning til indvandring. Det gik i 2003 så vidt, at flertallet af dem, der nævnte indvandring som et af de vigtigste problemer, *ikke* anså indvandring som en trussel, jf. tabel 13.5. I forlængelse af udviklingen de foregående år var der ligefrem tale om, at sammenhængen var forsvundet: De, der nævnte indvandring som vigtigt problem, havde ikke mere negative holdninger end dem, der *ikke* havde indvandring på dagsordenen. Svarene er yderligere bemærkelsesværdige i lyset af, at andelen, der havde flygtninge-/indvandrerspørgsmål på dagsordenen, faldt fra 51 pct. ved 2001-valget til kun 21 pct. ved midtvejsundersøgelsen 2003. Ydermere var der en lidt større villighed til at øge udgifterne (26 pct.) blandt de, der havde indvandring på dagsordenen i 2003, end blandt dem, der ikke havde (her ville kun 16 pct. øge udgifterne). Tilsvarende cifre for besparelser var henholdsvis 34 og 31 pct.

Indvandring blev altså frem til 2001 i stigende grad et spørgsmål, der optog alle – men ofte ud fra positive holdninger til indvandrere. Dette er forstærket i 2003, hvor indvandring røg et godt stykke ned på vælgernes dagsorden, og hvor dagsordenen samtidig mistede koblingen til negative holdninger. Der har i Danmark været en ualmindelig stærk mobilisering

TABEL 13.5.

Sammenhæng mellem prioritering af indvandring som vigtigt problem og holdninger til indvandrere, 1998, 2001 og 2003. Pct.

INDVANDRING NÆVNT		INDVANDRING UDGØR EN ALVORLIG TRUSSEL MOD VOR NATIONALE EGENART			OPINIONSBALANCE: OVERVÆGT POSITIVE HOLDNINGER
		Helt eller delvis enig	Neutral/ ved ikke	Helt eller delvis uenig	
1998	Ja	53	14	33	-20
	Nej	34	15	51	17
2001	Ja	46	13	41	-5
	Nej	34	18	48	14
2003	Ja	45	2	53	8
	Nej	37	11	52	15

Kilde: Valgundersøgelserne samt Mandag Morgens midtvejsundersøgelse oktober 2003. (N = hhv. 116 og 442 for 2003).

om indvandrerspørgsmål i befolkningen, men det er i de senere år i mindst lige så høj grad „fremmedvenlige“ som „fremmedfjendtlige“, der er mobiliseret.

SOLIDARITETEN MED DE MARGINALISEREDE

Mobiliseringen af indvandrervenlige grupper blandt danskerne er et godt eksempel på viljen til at bekæmpe marginalisering i det danske samfund. Denne vilje er veldokumenteret også på andre områder. Således blev der under massearbejdsløsheden i begyndelsen af 1990'erne talt meget om faren for en polarisering mellem de beskæftigede og de offentligt forsørgede. Ordvalget afspejlede en ny type af bekymring: I 1970'erne og helt op i 1980'erne blev der talt om muligheden for, at de marginaliserede grupper ville vende sig mod det samfund, der ikke levned dem muligheder (Goul Andersen, 1984c; Bild & Hoff, 1988); men i 1990'erne blev bekymringen i stedet, at de stabilt beskæftigede ikke længere gad betale for dem, der ikke kunne klare sig selv.

Det viste sig dog, at der hverken var nogen partipolitisk eller holdningsmæssig forskel mellem beskæftigede og offentligt forsørgede set under ét. Det skyldes blandt andet, at de to grupper i det danske samfund i ret vid

udstrækning udgøres af de samme mennesker, blot på forskellige stadier af livsforløbet. Til gengæld kan modsætningen koges ind, så man inden for de erhvervsaktive aldersklasser kan udskille en gruppe af langvarigt ledige på den ene side, og på den anden side en gruppe, der hverken selv eller via familiemedlemmer har haft nogen berøring med ledighed i de sidste to år. I 1994 talte den sidstnævnte „kernegruppe“ af beskæftigede kun en femtedel af danskerne. Alligevel var polariseringen ganske beskeden: Nok var der en forskel mellem de to gruppers syn på velfærdsstaten. Men kun 26 pct. af „kernegruppen“ ville skære ned på dagpengenes størrelse, og ikke stort flere blandt de langvarigt ledige ville have dagpengene hævet (Goul Andersen, 1999a).

Kort sagt: Holdningerne er påvirket af interesser – men selv i dette forholdsvis ekstreme tilfælde langt mindre, end man kunne forvente. Det afspejler et samfund, der ikke i særlig høj grad er opdelt mellem „dem“ og „os“. Træerne vokser dog ikke ind i himlen: Ét er, at „kernegruppen“ er villig til at betale til de marginaliserede og måske endda viser deres sympati – et andet, om de aktivt vil reagere mod åbne eller skjulte forringelser for de marginaliserede. Sympatien er næppe noget værn mod, at de svage bliver glemt eller tilsidesat.

K R I S E B E V I D S T H E D

Mens man i den offentlige debat – og tidligere også i politologien – har diskuteret velfærdsordningernes legitimitet, blev det i 1990'erne snarere et dogme inden for politologien, at velfærdsordningerne nyder så bred opbakning, at større nedskæringer i velfærden ikke er mulige, hvis de foregår åbent. I stedet må de foregå tilsløret, via uigennemskuelige omlægninger, via indekseringer efter priser i stedet for lønninger etc. (Pierson, 1994).

Da den socialdemokratiske statsminister Anker Jørgensen i 1982 måtte overlade regeringsmagten til den konservative Poul Schlüter, skete det da også i forholdsvis tryk forvisning om, at vælgerne hurtigt ville vende tilbage, når de havde fundet ud af, hvad den borgerlige politik gik ud på. Det forunderlige var imidlertid, at vælgerne langt hen ad vejen accepterede krisepolitikken på grund af henvisningen til landets alvorlige økonomiske situation (Petersen et al., 1987; Goul Andersen, 1988). Indgrebene var ikke populære, men de blev oplevet som nødvendige. Denne krisebevidsthed var stærk gennem store dele af perioden 1982–1992, og den betød ikke blot en (betinget) accept af „upopulære“ indgreb, men øjensynligt også en

tilpasning af forventningerne, som faktisk kunne føre til øget tilfredshed og trivsel (Petersen, 1994; 1996).

Nu var situationen i begyndelsen af 1980'erne ekstraordinær med advarsler om, at Danmark havde kurs mod den „økonomiske afgrund“ – og umisforståelige meldinger selv for menigmand om, at den var helt gal med økonomien: høj arbejdsløshed, inflation, betalingsbalanceunderskud og statsunderskud på én gang (Goul Andersen, 1994; 1997a). Senere blev der tiltagende panik omkring betalingsbalancen. Men meget karakteristisk var så fjernt et område som betalingsbalancen faktisk hovedspørgsmålet på danskernes politiske dagsorden i 1987-1988 (Goul Andersen, 2003d).

Det vidner om en stor samfundssolidaritet, når økonomien spidser til, og når politikere og eksperter kan mobilisere en stærk krisebevidsthed. Men mindre kan gøre det: Således har det flere gange vist sig muligt at mobilisere en krisebevidsthed og stigende accept af besparelser selv i situationer, hvor der ikke var samme *akutte* økonomiske problemer som i 1980'erne.

Et eksempel er den diskussion om overførselsindkomsternes himmelflugt og ukontrollerbarhed, der prægede 1990'erne og kulminerede i efteråret 1996/foråret 1997.¹ Denne diskussion forstærkede vælgerens oplevelse af, at overførslerne var ude af kontrol, og at velfærdsstaten ikke kunne fortsætte som hidtil. Andelen, der var „helt enig“ i, at „overførselsindkomsterne er ved at vokse os over hovedet“, steg fra 29 pct. ved valget i 1994 til 54 pct. to år senere, jf. tabel 13.6. Sammenhængen mellem syn på overførsler og syn på besparelser blev forstærket, og andelen, der mente, at „Sociale reformer er gået for vidt“, steg fra 28 til 42 pct. (Goul Andersen, 1997b). Ved 1998-valget var situationen atter „normaliseret“ på begge spørgsmål, hvorefter der igen i 2003 kunne spores en stigende velfærdsbekymring.

Velfærdsbekymringen i 2003 var navnlig forårsaget af diskussionen om fremtidens forsørgerbyrde og var – ligesom i midten af 1990'erne – ledsaget af en ganske omfattende diskussion om efterlønnen. Netop efterlønnen har nydt umådelig popularitet og betragtes samtidig som en „velerhvervet rettighed“ – hvilket blev cementeret med indførelsen af individuelle bidrag ved efterlønsindgrebet i 1998. Herefter har det nærmest kunnet fremstå som en slags ekspropriation at fratage retten til efterløn for dem, der selv har bidraget til den. Kort sagt skulle holdningen til efterløn synes meget vanskelig at rokke ved set ud fra et traditionelt politologisk interesseperspektiv.

Holdningen til modifikation af efterlønsordningen er imidlertid målt gennem en længere årrække – ved et spørgsmål, der ganske vist er bevidst ledende (det sigtede mod at måle et *best case*-scenarie for nedskæringer, hvor

TABEL 13.6.

Syn på velfærdsstatens økonomiske belastning, 1994-1998. Pct.

	HELT ENIG	DELVIS ENIG	NEU- TRAL	DELVIS UENIG	HELT UENIG	OPINIONS- BALANCE: ENIG MINUS UENIG
OVERFØRSELSINDKOMSTERNE ER VED AT VOKSE OS OVER HOVEDET						
Valg 1994	29	29	22	12	8	38
September 1996	54	20	8	7	11	50
December 1997	27	36	10	15	12	36
Valg 1998	21	26	32	14	7	26
PÅ LÆNGERE SIGT ER DER IKKE RÅD TIL AT BEVARE VELFÆRDSSTATEN, SOM VI KENDER DEN I DAG						
Valg 1994	21	29	14	20	16	14
September 1996	41	18	7	11	23	25
December 1997	28	28	5	18	21	17
Valg 1998	12	22	21	26	19	-11
Oktober 2003	27	27	9	16	21	17

Anm.: I bus 2 i 1994-undersøgelsen og i 1996-97 var der ikke mulighed for at svare "hverken enig eller uenig". Det har normalt ikke betydning for opinionsbalancen, men påvirker andelen, der svarer neutralt.

Kilde: Valgundersøgelserne samt Mandag Morgen/AIM telebus september 1996, december 1997 og 1998.

ingen taler imod), og det viser ganske interessante resultater, jf. tabel 13.7. Således var der fra 1995 til 1997 skabt en klart øget forståelse for at hæve efterlønsalderen (fra 40 pct. enige og 57 pct. uenige i 1995 til 51 pct. enige og 45 pct. uenige i 1997). Givet spørgsmålets ledende formulering var det langt fra nok til at gøre et indgreb legitimt, og der skete ingen yderligere forbedring af accepten frem til efterlønsindgrebet i slutningen af 1998. Derfor måtte indgrebet udløse kraftige reaktioner. Men afvisningen var dog mindre entydig, end det umiddelbart kunne fremgå ud fra vælgernes reaktioner – de sidstnævnte blev forstærket af indgrebets overrumplende karakter samt af, hvad der måtte opfattes som et klart løftebrud fra statsministerens side (Goul Andersen, 1999b).

Man kunne så tro, at holdningerne efter 1998-indgrebet var urokkelige, men faktisk synes også diskussionen i 2003 at have haft ganske betydelig effekt, så der atter i efteråret 2003 kunne konstateres en stærkt øget forståelse

TABEL 13.7.

Holdning til at forhøje efterlønsalderen, 1995-2003. Pct.

	HELT ENIG	DELVIS ENIG	VED IKKE/ NEUTRAL	DELVIS UENIG	HELT UENIG	I ALT	OPINIONS- BALANCE
September 1995	26	14	3	13	44	100	-17
September 1996	30	17	3	9	41	100	-3
Februar 1997	31	20	4	12	33	100	+6
September 1998	23	24	9	14	30	100	+3
Oktober 2003	44	12	11	10	23	100	23

Spørgsmål: "Efterlønsalderen bør hæves til 62 år, i takt med at vi bliver flere ældre i Danmark".

Kilde: Ugbrevet Mandag Morgen/AIM Telebus. Antal svarpersoner ca. 560-580.

for ændringer – 56 pct. for og 33 imod. Som sagt skal tallene ikke læses som udtryk for umiddelbar *accept* af indgreb (samme undersøgelse viste overvældende flertal på 68 pct. mod 25 pct. mod afskaffelse af efterlønnen), men de viser dog en klar ændring: Den offentlige debat om efterløn og forsørgerbyrde i 2003 havde tydeligvis blødt modstanden op, og i forhold til betydelige vælgergrupper havde efterlønstilhængerne fået behov for at forklare deres position.

RÆSONNABLE ELLER KRÆVENDE BORGERE?

Det er en udbredt forestilling blandt politikere, måske ikke mindst kommunalpolitikere, at borgerne er umættelige med hensyn til at stille krav. Holdningen er forståelig, for den verden, sådanne politikere oplever, er præget af interessegrupper og deres repræsentanter, der naturligvis forholdsvis kynisk søger at maksimere deres udbytte. Der er heller ingen tvivl om, at de ofte har almindelige borgere og brugere bag sig, når der er nedskæringer på dagsordenen. Men forestillingen om de krævende borgere er alligevel højst mangelfuld. Borgerne – og i nogen grad endog de berørte – er faktisk langt hen ad vejen *ræsonnable*, og det er i øvrigt en kvalitet, man måske kan sætte over styr, hvis man i for høj grad forvandler borgere og brugere til forbrugere via reformer i den offentlige sektor (Goul Andersen, 1998b).

Befolkningens holdninger til de offentlige udgifter er et udmærket eksempel. Man kunne forestille sig, at der blot var et nogenlunde konstant pres på de forskellige udgiftsområder – i særdeleshed på de områder, hvor *hele befolkningen* er interessenter, eksempelvis sundhedsområdet. Det er en sådan

TABEL 13.8.

Vælgernes syn på offentlige udgifter til forskellige formål, 2003. Pct.

	FOR MANGE PENGE	PAS- SENDE, VED IKKE	FOR FÅ PENGE	FOR FÅ PENGE MINUS FOR MANGE PENGE, 2003	DO. 2001	DO. 1998
1. Sundhedsvæsenet	7	37	56	+49	+67	+77
2. Uddannelse	5	44	51	+46	+46	+39
3. Folkepension	3	56	41	+38	+46	+42
4. Miljøproblemer	11	45	44	+33	+3	+36
5. Ulandsbistand	31	50	19	-12	-32	-40
6. Flygtninge og indvandrere	31	51	18	-13	-33	(-41)
7. Hjemmehjælp	3	33	64	+61	+69	+69
8. Efterløn	21	60	19	-2	-	-
9. Forskning	5	47	48	+43	-	-

Spørgsmål 5: "Jeg vil nu spørge om Deres syn på det offentliges udgifter til forskellige formål. Jeg vil læse nogle offentlige opgaver op, og jeg vil gerne bede Dem sige mig for hver opgave, om De mener, det offentlige bruger for mange, passende eller for få penge til disse opgaver. Når det drejer sig om ... bruger det offentlige så ...".

Kilde: 1979-2001. Valgundersøgelserne mv. (Goul Andersen, 2003f). 2003. Mandag Morgen/AIM midtvejsundersøgelse oktober 2003.

forestilling, man vil følge ud fra en *rational choice*-approach. Men så enkelt forholder det sig tydeligvis ikke. Borgerne reagerer faktisk i ikke helt ringe udstrækning på bevillinger, så udgiftskravene vokser, når der skæres ned – og aftager, når der bevilges ekstra.

Det mest radikale eksempel er måske miljøområdet, hvor ønsket om øgede udgifter faktisk toppede, før miljøet for alvor kom på mediernes dagsorden i 1986 (Larson, 1990). Lige siden har udgiftskravene været aftagende, og det kulminerede i 2001, efter at Svend Auken som miljøminister havde haft meget stor frihed med hensyn til at få øgede bevillinger til området. Fra at næsten ingen ville spare på miljøet i 1979 og i midten af 1980'erne, blev der ved 2001-valget balance mellem dem, der ville spare, og dem, der ville bruge mere – med flertallet af befolkningen som tilhængere af status quo (Goul Andersen, 2003c), jf. tabel 13.8. Men det tog omvendt kun VK-regeringen to år at genskabe det ønske om en ekstra miljøindsats, som var gældende i 1998. Samme tendens kan ses på flere andre områder: Flygtninge og indvandrere, og ulandshjælp havde længe været populære spæremål, men her aftog kravet om besparelser i 2003, efter at den siddende

TABEL 13.9.

Holdninger til sundheds- og miljøudgifter. 1979-2001. Pct. og opinionsbalancer (procent-point)

	2001:			OPINIONSBALANCE:					
	DET OFFENTLIGE BRUGER ...			BRUGER FOR LIDT MINUS FOR MEGET					
	For lidt	Passende	For meget	1979	1985	1990	1994	1998	2001
Sundhedsvæsen	70	27	3	28	61	61	73	77	67
Miljø	21	61	18	37	57	48	42	29	3

regering havde skåret ned. Noget lignende så man med kulturen i midten af 1980'erne.

Det kan imidlertid også gå den anden vej. Sundhedsområdet er et glimrende eksempel. I 1979 var der ikke de helt store udgiftskrav på området, og syv pct. af vælgerne ønskede faktisk at skære ned (for detaljerede tal, se Goul Andersen, 1982). Men allerede i 1985 var stemningen skiftet voldsomt jf. tabel 13.9. Det skete i øvrigt, længe før medierne fik den kritiske vinkel på sundhedsvæsenets nedslidning. Selv i *Politiken* kørte man en artikelserie om „40 milliarder i feber“ om de ukontrollable sundhedsudgifter sidst i 1980'erne. Først i 1990'erne kom der mediefokus på sundhedsvæsenets efterslæb sammenlignet med andre lande. Men det ændrede ikke holdningerne yderligere. Og efter en yderligere forstærket indsats de første to år under VK-regeringen efter 2001 var udgiftskravet faktisk aftaget ganske voldsomt, så der atter var en målelig andel af befolkningen, der ville spare, og så kun godt halvdelen ville bruge flere penge jf. tabel 13.8. Det hang sammen med en stærkt forbedret opfattelse af, hvordan sundhedsvæsenet fungerede, jf. tabel 13.10. Endelig kan det konstateres, at også folkepensionen, der i 1979 var udgiftsprioritet nr. 1 sammen med miljøet (og over sundhedsvæsenet), langsigtet har mistet opbakning i takt med opbygning af arbejdsmarkedspensionerne.

Alt i alt er billedet af de krævende medborgere misvisende eller i hvert fald alt for unuanceret. Interessegrupper kræver ind, men borgerne og selv menige brugere gør det ikke helt ukritisk. Det forekommer mere retvisende at tale om ræsonnable medborgere – naturligvis med erkendelse af, at udgiftsønskerne – ligesom i privatøkonomien – almindeligvis overstiger mulighederne.

TABEL 13.10.
 Hvordan fungerer velfærdsstaten? 1998-2003.Pct.

	UDMÆRKET	GANSKE GODT	IKKE HELT GODT	DÅRLIGT	VED IKKE	PDI: GODT MINUS IKKE GODT
Bibliotekerne	Valg 1988	56	34	2	1	7
	2000	50	42	2	1	5
	Juni 2001	46	30	3	1	20
	Valg 2001	53	36	2	0	9
	Oktober 2003	49	32	3	1	15
Daginstitutioner	Valg 1998	9	45	25	4	17
	2000	10	56	22	3	9
	Juni 2001	18	34	11	2	35
	Valg 2001	8	53	22	3	14
	Oktober 2003	18	31	18	3	30
Folkeskolen	Valg 1998	6	42	38	6	8
	2000	8	46	36	6	4
	Juni 2001	15	37	18	5	25
	Valg 2001	6	39	40	7	8
	Oktober 2003	15	32	28	6	19
						+87
						+89
						+72
						+87
						+77
						+25
						+41
						+39
						+36
						+28
						+4
						+12
						+29
						-2
						+13

	UDMÆRKET	GANSKE GODT	IKKE HELT GODT	DÅRLIGT	VED IKKE	PDI: GODT MINUS IKKE GODT	
Sygehusene	Valg 1998	8	26	45	19	2	-30
	2000	12	36	41	10	1	-3
	Juni 2001	26	35	20	8	11	+33
	Valg 2001	10	33	44	11	2	-12
	Oktober 2003	35	34	25	7	9	+37
Hjemmehjælpen	Valg 1998	4	16	44	26	10	-50
	2000	2	23	52	17	6	-44
	Juni 2001	9	19	20	12	40	-4
	Valg 2001	3	20	50	19	8	-46
	Oktober 2003	10	17	28	13	32	-14

Spørgsmål: "Så vil jeg gerne høre, hvor godt De synes, at den offentlige service fungerer på en række områder ..."

Kilde: Valgundersøgelserne 1998 og 2001; samt Ugebrevet Mandag Morgen, midtvejsundersøgelse Oktober 2003 og Mandag Morgen/AIM telebus.

EGENINTERESSER OG FÆLLESINTERESSER : HOLDNINGER TIL OFFENTLIG POLITIK

Holdningerne til efterlønnen er et udmærket eksempel på, at vælgerne ikke mekanisk følger snævre egeninteresser, når de tager stilling til politiske spørgsmål. Det Radikale Venstre fangede denne (formentlig ændrede) orientering med sloganet: „Vi tænker på andre end dig“. Det viser sig også, når man studerer sociale og andre interesserelaterede forskelle i holdninger til offentlig politik. Eksemplerne er så talrige, at vi kun skal nævne nogle få overskrifter her:

- De 40–59-årige, der entydigt er de store nettobidragydere til velfærdsstaten, er den aldersgruppe, der går stærkest ind for velfærdsforbedringer og stærkest imod skattelettelser (Goul Andersen, 1994; 2003e; 2003f). Det skyldes naturligvis, at der er tale om en generation, der altid har bakket op om velfærden – men det har ikke påvirket holdningerne nævneværdigt, at generationen efterhånden bevægede sig fra rollen som nydere til rollen som betalere.
- Når bortses fra yderkategorierne, er der så godt som ingen sammenhæng mellem indkomst og skatte- eller velfærdspolitiske holdninger (Goul Andersen, 1994; 2003e; 2003f).
- Der er betydelige sektorforskelle mellem offentligt og privat ansattes syn på offentlige lønsystemer, privatisering og omstilling af offentlige serviceydelser mv. Men på snævert interessebetonede spørgsmål om velfærd og offentlige udgifter er sektorforskellene ubetydelige. På de beskæftigelsestunge områder, hvor man ud fra en rationel tankegang ville forvente størst forskel, er der så godt som ingen holdningsforskel. Sektorforskellen er tværtimod størst, når det gælder værdibetonede holdninger til kontanthjælp, dagpenge og udgifter til indvandrere og ulandshjælp (Goul Andersen, 1998b; 2003e).
- En del taler for, at Venstre og Det Konservative Folkeparti tabte valget i 1998, fordi de mistede de sidste, afgørende stemmer på forslaget om total afskaffelse af lejeværdien. Men den negative effekt var øjensynlig lige så stor på ejere, som den var på lejere (Goul Andersen, 1999c).

Der findes enkelte modeksempler: Et af dem er synet på forældreorlov, som ved 1998-valget i udpræget grad nød tilslutning blandt kvinder med børn under skolealderen. Men ellers synes navnlig løfter om forbedringer sjældent at have den store appel – der er her givetvis en stærk asymmetri mellem

forbedringer og forringelser (Nannestad & Paldam, 1999): Forringelser, der retter sig mod bestemte grupper, kan i højere grad forventes at skabe et interessebestemt reaktionsmønster.

Når det gælder organiserede politiske handlinger, er der ingen tvivl om, at politikken er interessebestemt – og ofte ganske snævert interessebestemt. Det er nu engang interessegruppers rolle. Der er heller ingen tvivl om, at forringelser, der rettes ensidigt mod bestemte grupper, skaber stor modstand. Men de bredere folkelige holdninger er langt mindre snævert interessebestemte, og det er en myte, at man ikke kan få befolkningens accept af forringelser – når der er tilstrækkeligt stærke argumenter for, at de er nødvendige.

IDEALISTISKE OG EGOISTISKE VÆLGERE

Der er dog forskelle i befolkningen med hensyn til, om folk reagerer snævert interessebestemt eller ej. Det kan illustreres med en casestudie fra 2001-valget. Et karakteristisk træk ved valget var en markant ændring i vælgernes vurdering af de privatøkonomiske konsekvenser af valgets udfald sammenlignet med 1998. I 1998 mente en tredjedel, at de selv ville få flest penge til rådighed under en socialdemokratisk regering. Samme andel mente, en borgerlig regering ville give mest, og en tredjedel mente ikke, der ville være nogen væsentlig forskel. Men i 2001 mente 49 pct., at de ville få flest penge til rådighed under en borgerlig regering, mens kun 22 pct. troede, en socialdemokratisk regering ville være bedst for privatøkonomien, jf. tabel 13.11.

Ikke overraskende er der en stærk sammenhæng mellem vælgernes partivalg og vurderingen af de privatøkonomiske konsekvenser. En sådan sammenhæng findes på alle tilsvarende spørgsmål og skyldes delvis et ønske om at efterrationalisere eller legitimere partivalget. Men det kan man blandt andet tage højde for ved at se på *ændringer* i stemmeafgivning som afhængig variabel. En sådan analyse afslører hurtigt, at den ændrede vurdering af de privatøkonomiske konsekvenser ikke generelt påvirkede valgets udfald (Borre, 2003b: 324). Der er snarere tale om en konstatering end om en motivationsfaktor.

Men det kan alligevel være interessant at se på, hvor ofte folk bevidst stemmer imod deres egne privatøkonomiske interesser. Tilsyneladende er dette væsentligt mere udbredt blandt yngre og bedreuddannede vælgere end blandt ældre og lavereuddannede. Borgerne har et ganske realistisk billede

TABEL 13.11.

Vælgernes vurdering af, hvilket regeringsalternativ der ville give dem selv flest penge til rådighed, 1998 og 2001

	BORGERLIG REGERING	INGEN FORSKEL/ VED IKKE	SOCIALDEM. REGERING	OPINIONSBALANCE: BORGERLIG MINUS SOC.DEM.
1998	34	34	32	+2
2001	49	29	22	+27

Spørgsmål: "– og hvilken regering, tror De, ville give Dem selv flest penge til rådighed?"

Kilde: Valgundersøgelserne.

af, hvad der gavner deres privatøkonomiske interesser. Således fremgår det af tabel 13.12, at sammenhængen mellem alder og tilslutning til en borgerlig regering følger en U-kurve, mens sammenhængen mellem alder og oplevet fordel af en borgerlig følger en omvendt U-kurve: Således var de 40-49-årige vælgere meget bevidste om, at de ville have størst fordel af en borgerlig regering ved roret (54 pct. mod 18 pct.). Men alligevel var denne aldersgruppe den mindst tilbøjelige til at stemme på partier, der støttede en borgerlig regering (48 pct.). Omvendt var de ældre vælgere de eneste, der ikke forventede en økonomisk fordel ved en borgerlig regering – men alligevel var de blandt de mest tilbøjelige (60 pct.) til at stemme for en borgerlig regering.

Nu behøver det ikke direkte være udtryk for, at de pågældende stemmer bevidst imod egne økonomiske interesser – det kan skyldes, at de økonomisk indifferente lægger deres stemmer i den borgerlige vægtskål. Derfor er der udregnet et mål for interessebestemt partivalg ved at se på, hvor stor forskel der er i borgerlig stemmeandel mellem dem, der så henholdsvis en borgerlig og en socialdemokratisk regering som mest fordelagtig for dem selv. Som det fremgår af tabel 13.12, følger dette mål i temmelig høj grad alder og uddannelse: Vælgere under 30 og vælgere mellem 40 og 49 var de mindst tilbøjelige til at stemme i overensstemmelse med deres økonomiske interesser, mens navnlig vælgere over 70 og vælgere med lavere skoleuddannelse havde betydelig konsistens mellem, hvilke partier de stemte på, og hvad de anså for at være økonomisk fordelagtigt for dem selv.

Et lignende mønster finder man ved skoleuddannelse: Vælgere med studentereksamen var *mest* tilbøjelige til at se en borgerlig regering som en økonomisk fordel for dem selv, men *mindst* tilbøjelige til at stemme for en sådan og mest tilbøjelige til at stemme imod egne økonomiske interesser.

TABEL 13.12.

Vurderinger af valgets privatøkonomiske konsekvenser, tilslutning til partier, der støttede en borgerlig regering, og umiddelbar effekt af privatøkonomisk vurdering på partivalget, 2001. Pct. (point).

	FLEST PENGE VED SOCIAIDEM.	LIGE MEGET	FLEST PENGE VED BORGERLIG	BORGERLIG FORDEL OVERVÆGT	STØTTE BORGERLIG REGERING	EFFEKT: FORSKEL I BORGERLIG STEMMEANDEL MELLEM DEM, DER SÅ HHV. SOC.DEM. OG BORGERLIG SOM FORDEL
18-24 år	27	24	49	22	59	47
25-29 år	21	24	55	34	67	47
30-39 år	20	26	54	34	63	52
40-49 år	18	28	54	36	48	44
50-59 år	21	32	47	26	55	54
60-69 år	22	40	38	16	59	59
70+ år	29	42	29	0	60	76
Folkeskole 7-9 år	25	35	40	15	58	62
Realeksamen, 10. klasse	21	29	50	29	60	56
Studentereksamen, hf o.l.	19	26	55	36	52	44
Alle	21	30	49	28	57	54

TABEL 13.13.

Vælgernes vurdering af privatøkonomiske fordele ved regeringsalternativerne. 2001. Pct.

PARTIVALG 2001	FLEST PENGE UNDER		INGEN- FORSKEL	FLEST PENGE UNDER	
	SOCIALDEM. REG.			BORGERLIG REG.	(N) = 100 PCT.
Radikale Venstre	20		35	45	104
Venstrefløj	33		33	34	171
Socialdemokratiet	45		32	23	518
CD + KrF	16		35	49	61
Venstre + Konservative	8		24	68	815
Dansk Folkeparti + FrP	11		28	61	210

Kilde: Valgundersøgelserne.

En nærmere kombination af alder og uddannelse viser dog, at yngre med lav skoleuddannelse var de allermest tilbøjelige til at stemme bevidst imod egne økonomiske interesser – først og fremmest på grund af tiltrækningen fra partier, der markerede sig på modvilje mod indvandrere.

Det kan også være interessant at se forskellige vælgergruppers reaktioner på oplevede økonomiske fordele. Her skal vi koncentrere os om de vælgere, der stemte på venstrefløjen, Det Radikale Venstre og Socialdemokratiet. Til indledning kan vi konstatere, at mange af de vælgere, der stemte på venstrefløjen eller de radikale i 2001, var helt på det rene med, at det gik ud over deres privatøkonomiske interesser, jf. tabel 13.13. Blandt borgerlige vælgere var der bedre overensstemmelse mellem de privatøkonomiske og politiske interesser.

Det er imidlertid endnu mere interessant at se på sammenhængen mellem privatøkonomiske interesser og stemmeskift fra 1998 til 2001, jf. tabel 13.14. Venstrefløjsvælgerne så nærmest en ære i at stemme imod egne interesser: Kun 11 pct. af dem, der mente, de ville få flest penge til rådighed under en borgerlig regering, skiftede til et borgerligt støtteparti eller til sofaen. Det er faktisk færre end blandt dem, der var økonomisk indifferente. Hos de radikale vælgere finder man i afsvækket grad det samme mønster: Her var der dog 32 pct., som skiftede til sofaen eller til et borgerligt parti blandt dem, der mente, det ville gå ud over deres privatøkonomiske interesser at stemme for en fortsættelse af den socialdemokratisk ledede regering. Men de mest troløse var socialdemokraterne: Ikke mindre end halvdelen (49 pct.) af de 1998-socialdemokrater, som vurderede, at en borgerlig regering ville

TABEL 13.14.

Sammenhæng mellem vurdering af privatøkonomiske fordele ved regeringsalternativerne og partiskift 1998-2001. Socialdemokratiske og radikale vælgere. Pct.

ANDEL, DER STEMTE PÅ BORGERLIGT PARTI/SOFA			
PARTI 1998	Flest penge selv under socialdemokratisk regering	Ingen forskel	Flest penge selv under borgerlig regering
Venstrefløj	11	21	11
Socialdemokratiet	11	27	49
Radikale Venstre	(13)	29	32
(N)	66	67	61
	249	214	210
	16	35	38

Kilde: Valgundersøgelserne.

gavne dem mest, skiftede væk fra regering med støttepartier. En nærmere opdeling på arbejdere og funktionærer viser, at hele 68 pct. af de socialdemokratiske arbejdere i 1998, som vurderede, en borgerlig regering ville give privatøkonomiske fordele, skiftede væk fra den socialdemokratiske regering og dens støttepartier, mod 40 pct. blandt funktionærerne.

Resultaterne skal ikke overfortolkes. De få VK-vælgere, der mente, en socialdemokratisk regering ville være bedst for deres pengepung, forblev for 85 pct.s vedkommende også loyale mod borgerlige partier – mod henholdsvis 93 og 95 pct. hos dem, der var indifferente eller så privatøkonomisk fordel ved en borgerlig regering. At netop socialdemokraterne og specielt de socialdemokratiske arbejdere var så troløse, afspejler også, at borgerlige partiers værdipolitik havde særlig appel til disse vælgere. Derfor var den ideologiske afstand ikke så stor. For vælgerne på venstrefløjen og hos de borgerlige partier var den ideologiske afstand for stor til, at de kunne lade sig styre af privatøkonomiske interesser. Hertil kommer naturligvis problemerne vedrørende efterrationaliseringer af partivalget. Men det forekommer alligevel nærliggende at foreslå, at traditionelle socialdemokratiske vælgergrupper, selv hvis vi tager den værdipolitiske appel i betragtning, i en „politisk sekulariseret“ verden er mere tilbøjelige til at handle ud fra en simpel *cash nexus* i forhold til de politiske partier end de mere højtuddannede vælgergrupper, som tiltrækkes af venstrefløjen og de radikale.² Socialdemokratiske arbejdervælgere har været vant til, at solidaritet som regel også betyder privatøkonomiske fordele.

ET REGERLIGT FOLK

Alt i alt tegner ovenstående eksempler dog et billede af et ualmindelig regerligt folk. Der er en grundlæggende solidarisk orientering til ikke blot de svage danskere, men også til omgivelserne – EU såvel som globale fællesskaber. En interessebestemt polarisering af den danske befolkning er der ingen tegn på. Folk stemmer ikke i nævneværdig grad ud fra deres oplevede økonomiske fordele ved regeringsalternativerne. „Upopulære reformer“ støder ikke på mekanisk modstand, men accepteres i vid udstrækning, såfremt der kan mobiliseres en krisebevidsthed, og såfremt der kan argumenteres overbevisende for reformernes nødvendighed. Og man kunne tilføje: Såfremt der kan skabes en forståelse for, at byrderne er retfærdigt fordelt. Alt dette fuldender billedet af en høj social og politisk tillid, der går fint i spænd med et udbredt samfundssind. Hvad der er betingelserne for alt dette, er det til gengæld mindre enkelt at pege på. Og det skal også understreges, at solidariske holdninger over for de svage er mindre værd, hvis de forbliver sympatierklæringer. Det udelukker ikke, at de svage i praksis bliver glemte.

NOTER

1. En søgning på Politikens artikeldatabase viser 7-12 artikler pr. halvår fra 1. januar 1993 til 30. juni 1994, herefter stiger intensiteten til henholdsvis 25, 27 og 23 artikler pr. halvår frem til 30. juni 1996. I andet halvår 1996 var der 35 artikler, i første halvår 1997 hele 55, hvorefter niveauet falder til 20 artikler i andet halvår 1997.
2. Selv om de radikale vælgere i deres selvforståelse ikke reagerer ud fra privatøkonomiske interesser, bør det dog nævnes, at partiets skattepolitiske reformtanker med sænkning af indkomstkatten til fordel for bl.a. ejendomsskatter passer som fod i hose til vælgerens profil, hvor de radikale vælgere har de højeste indkomster af alle, men den markant laveste andel af boligejere blandt ikke-socialistiske partier.

ET GANSKE LEVENDE DEMOKRATI

Hvordan står det så alt i alt til med demokratiet i Danmark ved starten af det 21. århundrede, når man ser det fra medborgernes synsvinkel og lægger vægt på et fuldt og lige medborgerskab samt orientering mod fællesskabet og mod fælles problemer? Er det en forfaldshistorie eller en tilblivelses-historie? Det er nok mest det sidste, men svaret afhænger af, hvad man vælger som sammenligningsgrundlag: demokratiske idealer, andre lande eller fortiden.

ET ÆNDRET DEMOKRATI

En sammenligning med fortiden vil først og fremmest hæfte sig ved, at det politiske medborgerskab og rammerne herfor er ændret. Industrisamfundets dominerende bevægelser er svækkede, nye former for deltagelse er kommet til, politiske identiteter er forandrede, og medborgerskabet har fået flere niveauer.

FRA STÆRKE BEVÆGELSER TIL STÆRKE MEDBORGERE

Et afgørende træk ved udviklingen de sidste 30 år er den fortsatte svækkelse – navnlig som *bevægelser* – af industrisamfundets store, klassebaserede bevægelser: partierne, fagbevægelsen og landbrugets foreninger. Medlemstallet, deltagelsen eller begge dele er gået stærkt tilbage. Udviklingen er ikke helt uden nuancer: Der er stadig mange af de politisk interesserede danskere, som er partimedlemmer i en periode, og det er navnlig de mindre interesserede medlemmer (de klasse- og partiloyale), der er forsvundet. Men aktiviteten i partierne er gået yderligere tilbage i det sidste tiår. Og modviljen mod partimedlemskab næres af grundlæggende tendenser i samfundet, bl.a. at folk mangler tid og hellere vil stå frit og tage stilling fra sag til sag.

Arbejderbevægelsen er ramt af faldende entusiasme og manglende loyali-

tet. Der er ikke mange arbejdere tilbage i partiforeningerne, og i 2001 stemte flertallet af arbejdere borgerligt (V, K eller DF). Den faglige organisering har dog været usædvanlig standhaftig og gik frem indtil 1990. Men siden er organisationsprocenten faldet, navnlig blandt unge; aktivitetsniveauet er siden 1979 faldet meget, og medlemmernes forhold til fagforeningen er i bedste fald køligt og kritisk. Bondebevægelsen er mere ramt af et antalsmæssigt problem. Deltagelsen er næppe gået tilbage, men antallet af landmænd er faldet så voldsomt, at deres adfærd vanskeligt kan måles i almindelige befolkningsundersøgelser. Fra et deltagelsessynspunkt er der også stor forskel på fortidens lokale andelsforetagender og nutidens mastodontvirksomheder a la Arla Foods. Heller ikke her er der meget *bevægelse* tilbage.

Bevægelserne udgjorde kollektive ressourcer for svage grupper. Dermed bidrog de både til at øge deltagelsens omfang, udligne sociale skel og til at give stærke forbindelseslinjer mellem borgerne og styret. Til gengæld er der i dag sket en styrkelse af de individuelle ressourcer: *Medborgerne selv* er blevet stærkere.

Det er der mange grunde til. For det første er klassestrukturen ændret. Små- og mellembønderne er forsvundet eller blevet til deltidslandmænd, og ufaglærte arbejdere er gået stærkt tilbage i antal – med ca. en tredjedel fra 1976 til 2000 (Hjorth Andersen, 2003). Samtidig har uddannelse og medier ført til en *kognitiv mobilisering*. Disse ændringer er i øvrigt kun delvist forbundne: Hver sjette ufaglært arbejder har i dag studentereksamen eller tilsvarende. Forventningen om kognitiv mobilisering har dog i nogle henseender været overdreven. F.eks. er effekten af en studentereksamen blevet mindre, i takt med at flere har opnået den. Men nettoeffekten af stigende uddannelse har været højere engagement, selvtillid og deltagelse. Noget lignende kan siges om medierne, der ofte beskyldes for fordummelse, men nok alligevel på bundlinjen bringer flere og mere komplicerede budskaber ud til hele befolkningen.

Endelig er der *velfærdsstatens mobilisering*: Velfærdsstaten har både udlignet individuelle ressourcer, opdraget til demokratisk deltagelse i skolen og skabt nye politiske rettigheder for borgerne i form af nye kanaler for borger- og brugerindflydelse samt indflydelse på arbejdspladsen. I praksis er det ikke så meget de formelle kanaler, der benyttes, men de understøtter de uformelle, der til gengæld bruges flittigt: indflydelse via direkte henvendelse til lærer eller via klasseråd, henvendelse til overordnet i virksomheden etc. Almindelige danskere har fået langt mere kontrol over deres egen hverdag, både på jobbet og som brugere af offentlige serviceinstitutioner.

Svækkelsen af partier og af de traditionelle, klassemobiliserende foreninger er ikke udtryk for et svækket politisk engagement. Den politiske interesse er tværtimod gået i vejret, og danskerne diskuterer i højere grad end tidligere politik i familien, med venner og med kolleger. Den politiske selvtilid – følelsen af at kunne overskue politik – er også steget. Det er knap så enkelt at fastslå, om den politiske deltagelse er steget eller faldet – den har først og fremmest skiftet form, jf. nedenfor.

Uden at idyllisere fortiden og uden at foregøgle, at indflydelsen tidligere gik nedefra og op, kan man dog sige, at svækkelsen af partierne og de klassebaserede bevægelser har ført til en svækkelse af tovejskommunikationen mellem borgere og politisk ledelse. Der er imidlertid ikke i Danmark tegn på, at politikerne bevæger sig bort fra vælgerne – i hvert fald ikke i længere perioder. Forklaringen er utvivlsomt, at tovejskommunikationen via foreninger og partier i nogen grad er erstattet af kommunikation via medier, meningsmålinger, fokusgrupper etc. Det betegner en professionalisering, som godt kan ligge forholdsvis fjernt fra traditionelle demokratiske idealer, men som man ikke kan frakende evnen til at skabe gensidige tilpasninger mellem styre og folk.

DE ÆNDRERE FORMER FOR POLITISK DELTAGELSE

Den politiske deltagelse er ikke gået ned, men den har som allerede antydnet ændret afgørende form siden industrisamfundets storhedstid, hvor deltagelsen i partier og klassebaserede foreninger var det dominerende. Deltagelsesmønstret har ændret sig på en række dimensioner:

- fra institutionaliseret til mere situationsbestemt, enkeltsagsorienteret deltagelse
- fra deltagelse sigtende mod påvirkning af politiske beslutninger („input-siden“) til deltagelse sigtende mod at påvirke implementering og forvaltning af beslutninger („outputsiden“)
- fra „den store politik“ til „den lille politik“ i hverdagen
- fra kollektive til individuelle deltagelsesformer
- fra deltagelse med kollektivt sigte til deltagelse med individuelt sigte.

Det har ført til mere flydende grænser mellem det politiske og det ikke-politiske og mellem offentlig og privat. Borgernes indflydelse i hverdagen i offentlige institutioner ligger på grænsen af, hvad der kan kaldes politisk

deltagelse – men kan i visse henseender ses som et funktionelt alternativ hertil. Politisk forbrug er et eksempel på, at markedet er blevet politiseret. Og sammenrodningen fuldendes i øvrigt af indførelsen af en række markedslignende mekanismer i den offentlige sektor. Men borgerne har ikke svært ved at finde sig til rette i de nye omgivelser. De elsker valgmuligheder i den offentlige sektor – også selv om de ikke bruger dem – og de bruger med stor appetit diverse formelle og uformelle påvirkningsmuligheder i hverdagen, som forbrugere, som brugere af offentlig service – og som ansatte på arbejdspladsen.

Det synes at være på disse områder – deltagelse i „det lille demokrati“ og politisk forbrug – deltagelsen er steget i 1990'erne. På langt sigt har der også været en stigning i græsrodsdeltagelsen, men græsrodsdeltagelsen i 2000 og 2002 var lavere end i 1990. Mens mange af 1970'ernes og 1980'ernes græsrodsbevægelser var store folkebevægelser (a la OOA-Organisationen til Oplysning om Atomkraft), der søgte at påvirke beslutninger i Folketinget, indikerer den manglende synlighed i 1990'erne, at der i højere grad er tale om aktioner (f.eks. underskriftsindsamlinger) med mere begrænset, lokalt sigte.

Man kunne så fortolke disse forskydninger som udtryk for, at borgerne i stigende grad var optaget af det nære og af de ting, der i øvrigt umiddelbart kunne mærkes i deres egen dagligdag. Men det holder ikke. Borgernes udsyn er større. Man kan måske i den forbindelse tale om et *deltagelses paradoks*. For mens borgernes deltagelse i stigende grad falder lokalt og på institutionsniveau, går engagementet i vid udstrækning den modsatte vej. Den politiske interesse er i stigende grad rettet mod den „store politik“ på nationalt niveau frem for det lokale. Der er således en klar forskel mellem, hvad folk er interesseret i, og hvad de deltager i. Man kan ikke aflæse mønstret i borgernes politiske engagement ud fra mønstret i deres deltagelse – det ville føre til en grov undervurdering af borgernes horisont.

ÆNDREDE IDENTITETER

Klassemobiliseringen i det 19. og 20. århundrede betød, at industrisamfundets typiske orientering til politik var baseret på gruppeinteresser og -loyaliteter. I hvert fald som idealtipe, men virkeligheden lå næppe fjernt herfra: Der var små politiske skel inden for klasserne og enorme skel på tværs – man kunne næsten forudsige vælgeres partivalg, blot man kendte deres stillingsbetegnelse.

Man kunne måske forvente, at faldende klasseidentifikation og stigende individualisme ville bane vejen for en orientering til politik, der i langt højere grad var baseret på snævre egeninteresser. Den mere individualiserede deltagelse og vægten på det nære tolkes da også ofte ind i dette lys. Men billedet holder ikke. Man kan måske tale om et *identitetens paradoks*. For samtidig med stigende individualisme og mere individualistiske deltagelsesformer (delvist orienteret mod individuelle mål) synes interessen hos borgerne/vælgerne i høj og formentlig stigende grad at være orienteret mod kollektive mål. Det Radikale Venstres slogan ved 2001-valget: „Vi tænker på andre end dig“, synes at ramme en nerve i danskernes orientering til politik. For det første synes en stor del af borgerne at orientere sig mere mod helhedens interesser. Og for det andet er borgernes politiske identitet og adfærd i stigende grad blevet påvirket af en værdidimension, der går på tværs af den traditionelle økonomiske/fordelingspolitiske venstre-højredimension. Helhedsorienteringen gør sig navnlig gældende hos bedreuddannede og unge, hvorimod værdipolitikken i 2001 fik mange unge med lav uddannelse til at stemme bevidst mod egne økonomiske interesser. Selv om 2001 nok markerer et højdepunkt, tyder alting på, at disse ændringer i politiske identiteter er kommet for at blive.

MEDBORGERSKAB PÅ FLERE NIVEAUER

En sidste ændring i forhold til tidligere er, at medborgerskabet i stigende grad gør sig gældende på flere niveauer:

- institutionsniveau
- lokalt niveau
- nationalt niveau
- europæisk niveau
- globalt niveau

Hvor medborgerskabet tidligere har været centreret om det nationale niveau, har medborgerne i dag fået flere (formelle og uformelle) rettigheder såvel på institutionsniveau som på europæisk og til dels globalt niveau. Og de bruger disse rettigheder – med det europæiske niveau som delvis undtagelse. Deltagelsen på institutionsniveau og kommunalt niveau er høj; borgerne føler gennemgående i høj grad, at de både kan overskue og handle, og de venter også betydelig lydhørhed. Borgerne har heller ikke særlig svært ved

at overskue politik på nationalt plan. Men de har sværere ved at handle – og forventer ikke den store lydhørhed. Endelig kniber det for de fleste med blot at overskue politik, når vi bevæger os over det nationale niveau. Mens deltagelse og følelse af at kunne påvirke er forholdsvis jævnt socialt fordelt på institutions- og til dels på kommunalt niveau, er der betydelige socioøkonomiske forskelle på nationalt og overnationalt niveau.

SOCIAL ULIGHED

Svækkelse af de foreninger (herunder partiforeninger), der traditionelt har mobiliseret ressourcetsvage grupper til politik; globalisering med pres på de ufaglærte og overgang fra industrisamfund til informationsamfund med stigende vægt på uddannelse; stigende politisk kompleksitet med beslutninger på mange niveauer: Alt dette kunne tale for, at ulighederne i politisk deltagelse skulle blive større – at man skulle fjerne sig mere og mere fra idealet om fuldt medborgerskab.

Det er åbenbart, at svækkelsen af de klassebaserede folkelige bevægelser alt andet lige fjerner et bidrag til den sociale udligning. Men den samlede vurdering afhænger af, hvordan man afvejer de forskellige deltagelsesformer. For mens parti- og fagforeningsdeltagelsen er faldet og stort set ikke længere bidrager til social udligning af deltagelsen, er de sociale uligheder blevet mindre på næsten alle andre områder. Der er heller ikke, som man kunne frygte, sket nogen polarisering mellem lavt- og højtuddannede. Det ser faktisk indtil videre ud til, at de lavtuddannede har klaret sig ganske godt i informationsamfundet indtil nu (Goul Andersen, 2003b) – de har fået del i de mindre autoritære ledelsesforhold i virksomhederne; de har fået adgang til informations- og kommunikationsteknologien, så man næppe behøver frygte noget *digital divide* (jf. også Tobiasen, 2003a; Phillips & Schröder, 2004), de har temmelig stor andel i deltagelsen i „det lille demokrati“, og de har bevaret en overraskende høj politisk interesse. Det eneste eksempel på polarisering er, at lavestuddannede ikke *helt* har kunnet følge med de højtuddannede, når det gælder *fremgangen* i politisk selvtilid.

Der er imidlertid andre sociale uligheder end dem, der er relateret til social status. Uligheden mellem aldersgrupper er ikke så bekymrende, fordi det ofte vil være de samme mennesker, der har forskellige grader af politisk aktivitet over livsforløbet: Standardforløbet er det omvendte U: Deltagelsen topper hos de midaldrende og falder svagt indtil pensionsalderen og en del kraftigere derefter. Billedet kan dog forstyrres af mere eller

mindre generationsbestemte mobiliseringsprocesser. En sådan mobilisering af de unge så man i 1970'erne, mens de efterfølgende generationer af unge ikke har været videre aktive. Indtil videre er det dog nok mest rimeligt at tolke dette som en slags normalisering – til gengæld er der sket en ganske markant stigning i deltagelsen blandt ældre over 60 år, så i hvert fald de 60-70-årige ikke længere er en deltagelsesmæssigt svag gruppe.

Den mest markante ændring, når vi taler om ulighed, er dog uligheden i deltagelse mellem mænd og kvinder. Den var tidligere ganske betydelig inden for næsten alle former for politisk deltagelse. Men siden 1979 er kønsforskellen i politisk interesse halveret, og kønsforskellen i deltagelse i politiske diskussioner næsten elimineret. Kønsforskellen i politisk selvtillid består, og det samme gælder deltagelse i politiske partier, politiske møder og politiske kontakter. Specielt markerer de politiske partier sig som de eneste, der end ikke har været i stand til at begrænse den skæve kønssammensætning af medlemmerne. Men på alle områder er kønsuligheden elimineret eller vendt. Det gælder græsrodsdeltagelse, politisk forbrug og deltagelse i offentlige institutioner – men også fagforeningsmedlemskab, hvor kvinder i dag har de højeste organisationsprocenter, og andre foreningsmedlemskaber, hvor kønsforskellen er væk. Det er den mest klare og entydige udviklingstendens i hele materialet.

FORFALD ELLER TILBLIVELSE?

Er det så alt i alt en forfalds- eller tilblivelseshistorie? Det er lidt begge dele. Det politiske engagement og den politiske selvtillid har kun udviklet sig til det bedre. Enhver form for deltagelse i „det nære“ og i hverdagslivet er gået frem. Men der mangler folkelig deltagelse omkring de politiske beslutninger, der træffes på Christiansborg – den „store politik“. Og det kan ikke erstattes af den nærdemokratiske påvirkning af beslutningernes implementering og daglige forvaltning. Om dette „demokratiske underskud“ er blevet større i absolut forstand, er usikkert. Men det står i kontrast til den stigende deltagelse og indflydelse på andre områder, som taler stærkt imod forfaldshistorien.

I en vis forstand giver det mening at bruge betegnelsen „tilskuerdemokrati“, når det gælder det „store demokrati“. Men det kræver den afgørende tilføjelse, at der er tale om et meget *engageret* tilskuerdemokrati, hvor borgerne både interesserer sig for politik og diskuterer politik. Jo tættere beslutningerne er på den enkelte borger, desto mere stiger også handlings-

beredskabet. Det gælder både følelsen af at kunne overskue, troen på at kunne handle, og forventningen om at blive lyttet til. I lokal- og institutionspolitik er der et stort handlingsberedskab. På nationalt plan er billedet som sagt ujævnt, fordi følelsen af at kunne overskue er høj, mens følelsen af at kunne handle og blive lyttet til er temmelig lav; vi har desværre ingen mulighed for at sammenligne med ældre data undtagen på følelsen af at kunne forstå politik – politisk selvtillid. Denne viser som sagt stigning, men det er usikkert, om det også vil være tilfældet for de øvrige aspekter.

ET DEMOKRATISK SMØRHUL

Hvis vi sammenligner med andre lande i Europa, er det til gengæld svært at undgå at se Danmark som lidt af et demokratisk smørhul, både hvad engagement, deltagelse og borgernes orientering angår. Danmark står sig godt i en demokratisk benchmarking. Man fristes næsten til skønmaleri. Det politiske engagement er ualmindelig højt – og navnlig er det ualmindelig bredt, så det er en meget lille del af befolkningen, der slet ikke er engagerede. Der er en levende politisk diskussion. Afmagtsfølelsen er mindre end i de fleste andre lande. Borgernes følelse af indflydelse på de nære omgivelser i hverdagen ligger i top. Den politiske deltagelse er på næsten alle områder større end i andre lande – lige bortset fra politiske aktioner. Foreningslivet blomstrer. Partierne er gået tilbage, men det genfindes i alle lande. Og Danmark har stort set undgået den generelle tendens til faldende valgdeltagelse.

Det er de samme lande, der gang på gang kommer ud som dem, der ligger tættest på medborgerskabsidealene: de nordiske lande, Holland og Schweiz. Men Danmark er i disse år det af landene, der viser færrest demokratiske svaghedstegn. F.eks. er valgdeltagelsen faldende og efterhånden foruroligere lav ikke kun i Schweiz, men også i Finland. Holland når ikke op på skandinavisk niveau i foreningsaktivitet. Og Norge og Sverige har højere politisk mistillid. Det sidste har dog før kunnet ændre sig i både op- og nedadgående retning og som følge af korttidsfaktorer – og sådanne faktorer kan også slå igennem i Danmark. Men hvis sammenligningsgrundlaget er andre lande, er det faktisk lige nu svært at finde bekymrende træk ved det danske demokrati: Der skal i hvert fald ledes efter dem.

Set ud fra dette perspektiv er det til gengæld en vigtig opgave at pege på, hvilke faktorer der så er årsager til denne komparativt set gode tilstand, blandt andet så man ikke risikerer – måske endda ubevidst – at sætte nogle

af de danske demokratiske kvaliteter over styr. Eksempelvis er der næppe mange, der tænker på, at det danske dagpengesystem (Ghent-systemet) har vigtige demokratiske kvaliteter, når det gælder begrænsning af ulighed i deltagelse og handlemuligheder, fordi det sikrer, at hovedparten af de ledige er ligeberettigede – og i øvrigt ganske aktive og tilfredse – medlemmer af en fagforening. Under et system med obligatorisk forsikring vil de ledige jo ikke være fagligt organiserede.

Bortset fra sådanne detaljer er det dog vanskeligt at give helt sikre svar på, hvad der er årsag til de markante forskelle mellem landene. Både velstand og universalistisk velfærdsstat spiller utvivlsomt en rolle, herunder også de skandinaviske bestræbelser på at øge brugerdeltagelse og opdragelse til demokrati. Det samme gør utvivlsomt en lang tradition for folkelig deltagelse og for relativt lav magtdistance. Den store folkelige mobilisering i sidste halvdel af 1800-tallet og første halvdel af 1900-tallet har efterladt en arv i form af en engageret og kompetent befolkning – og en „aktivistisk“ velfærdsstat, der sikrer individuelle ressourcer. Præcis *hvor meget* velfærdsstaten betyder, lader det sig næppe gøre at give et bud på. Men i den udstrækning, velfærdsstaten har et medansvar, er det udvikling, der kan vende.

En anden tilgang kunne være at tage udgangspunkt i de tendenser til styrkelse eller svækkelse af demokratiske parametre, man kan iagttage i visse andre lande og så undersøge potentialet for, at disse også kunne slå igennem i Danmark. Desværre har vi ikke på nuværende tidspunkt en kortlægning af udviklingstendenser, undtagen når det gælder parti- og valgdeltagelse. Her følger partideltagelsen i Danmark som nævnt den generelle tendens til svækkelse, mens man stort set har undgået den næsten lige så generelle tendens til faldende valgdeltagelse. Analysen peger dog på, at én af drivkræfterne – svækkede medborgernormer – også er til stede i Danmark, og at det derfor kan have været mere kortsigtede faktorer, der har været med til at holde niveauet oppe i 1990'erne.

Men som sagt klarer Danmark en demokratisk benchmarking ualmindelig flot, og man skal faktisk lede efter svaghedstegnene og faresignalerne. Sammenlignes der i stedet med demokratiske idealer, er billedet et andet. Formuleres idealerne ambitiøst nok, er det på nogle områder snarere sådan, at man skal lede efter lyspunkterne.

LANGT FRA IDEALERNE

Hvis sammenligningsgrundlaget er demokratiske idealer, lader navnlig *deltagelsen* i politik i *snæver forstand* en del tilbage at ønske. Det er den deltagelse, der først og fremmest retter sig mod beslutningstagen på Christiansborg (eller på overnationalt niveau). Den form for politik deltager de fleste danskere ikke ret meget i mellem valgene – og de allerfleste karakteriserer da også sig selv som temmelig politisk passive. Langt bedre ser det ud på forvaltnings- eller outputsiden. Når det gælder „det lille demokrati“ – deltagelsen og følelsen af at kunne påvirke forholdene i offentlige institutioner som bruger, samt på arbejdspladsen – må man sige, at Danmark kommer temmelig tæt på idealerne, måske med sundhedsvæsenet som en delvis undtagelse. Også på kommunalt plan har borgerne et stort *handlingsberedskab*: De har ikke svært ved at overskue politikken, og de har heller ikke svært ved at finde ud af, hvad de skal gøre for at påvirke.

Når det gælder politisk engagement, kan man naturligvis hæfte sig ved, at kun 20 pct. er „meget“ interesserede i politik – og i øvrigt afslører Medborgerundersøgelsens vidensspørgsmål (ikke vist), at det bestemt ikke kun er gymnasieungdommens paratviden, der er mangelfuld. Alligevel bør det noteres, at decideret politisk apati er sjælden, at selv de mindst interesserede faktisk har en veludviklet politisk orienteringssans, samt at tilbøjeligheden til at diskutere politik med venner, familie og kolleger (men helst ikke naboer) er meget høj. Følelsen af at kunne overskue politik er som sagt ganske høj til og med det nationale niveau, mens det kniber med følelse af at kunne handle og med forventning om lydhørhed allerede på det nationale niveau.

Vi skal ikke her diskutere påstanden om, at politisk magt forskyder sig væk fra det nationale niveau, dels til det lokale, dels til det overnationale. Men er påstanden rigtig, er det paradoksalt, at danskernes politiske interesse mere og mere synes at samle sig om det nationale niveau. Man kan også hæfte sig ved, at der *ikke* er tendens til, at de unge *engagerer* sig mere i europæisk politik – selv om de faktisk har lettere ved at overskue den.

Vender vi os endelig mod de demokratiske orienteringer – medborgerkabets identitetsaspekt – kommer det danske demokrati igen tættere på idealerne. Solidariteten i det danske samfund er grundlæggende stærk – det gælder ikke blot i forhold til de ledige og marginaliserede, men også i forhold til indvandrere. Den sociale tillid og tolerancen over for andre er endog meget høj – specielt i sammenligning med andre lande, dog med indvandrere som delvis undtagelse; til gengæld er tolerancen over for ind-

vandrere i alle lande rimeligt høj, når vi ser på politikkenes masseniveau. Det er tydeligvis også en myte, at velfærdsstaten skulle have eroderet det civile samfund: Selv på parametre som frivilligt arbejde og ikke-organiseret hjælp til andre ligger Danmark sammen med en håndfuld andre lande meget højt.

Solidariteten udstrækker sig endog til det europæiske niveau, hvor viligheden er stor til at give afkald på de økonomiske fordele, som oprindeligt var danskernes motivation for at melde sig ind, for at hjælpe nye og fattige medlemslande. I det hele taget er der ikke meget tilbage af den danske kræmmer-, kolonihave- og småstatsmentalitet, som (vi forestiller os, at) den var engang. Danskerne er blevet ganske stærkt europæisk orienterede, og i 2003 var der endda for første gang et lille flertal, der erklærede sig enige i, at „jeg føler mig lige så meget som europæer, som jeg føler mig som dansker“. Også den globale orientering er rimelig stærk, f.eks. med grundlæggende bred accept af en komparativt set høj dansk ulandshjælp, samt en overvældende tilslutning til aktiv dansk udenrigspolitik.

Som allerede nævnt sætter danskerne sig også i betydelig grad ud over en orientering til politik, der bygger på egen- eller gruppeinteresser. En meget stor del af danskerne er i betydelig grad orienteret mod kollektive mål og fælles interesser frem for *snævre* egeninteresser. Der er givetvis en tendens til, at opfattelser af samfundets vel bliver farvet af brugernes egeninteresser. Men forestillinger om, at folk tænker og handler *mekanisk* ud fra egeninteresser, har ikke meget på sig.

I hvert fald ikke i samfunds- eller medborgerrollen. Borgerne optræder i forskellige borgerroller. Man kan udmærket forestille sig, at borgere i rollen som forældre modsætter sig besparelser på den enkelte skole eller institution, selv om de generelt går ind for at spare på de offentlige udgifter. Eller at de søger at sikre sig selv den størst mulige luns ved lokale lønforhandlinger, selv om de generelt går ind for løntilbageholdenhed. Der er forskellige borgerroller med forskellige „færdselsregler“ for, hvilken adfærd der er naturlig og acceptabel. I rollen som politiske medborgere er normen eller forventningen, at borgerne udviser ansvar og søger at orientere sig mod kollektive interesser. Det synes borgerne også i ret stor udstrækning at leve op til. Ikke sjældent handler folk endog i bevidst modstrid med egeninteresser – nogle mere end andre. Eller de kan i det mindste tilsidesætte kortsigtede egeninteresser, fordi de oplever, at det gavner fællesskabets og dermed på langt sigt også egne interesser bedst. Således er der ganske store bevægelser i befolkningens accept af „ubehagelige“ politikker, alt efter hvor dygtigt der

kan argumenteres for deres „nødvendighed“ – men ikke nogen mekanisk afvisning af enhver form for forringelser, som man skulle forvente ud fra et snævert interesseperspektiv. Sammen med en grundlæggende høj tillid til de politiske institutioner (og for øjeblikket også politikerne) tegner det billedet af et ualmindelig *regerligt* folk – som til gengæld også forventer at blive taget alvorligt.

Men deltagelsen er og bliver alt andet end imponerende, og der er behov for at styrke deltagelsesmulighederne og den politiske dialog både på nationalt og – ikke mindst – europæisk plan. Der er også fortsat problemer med mindre ressourcerstærke borgeres deltagelses- og indflydelsesmuligheder.

PROBLEMER OG UDFORDRINGER

Inddragelsen af fortiden og omgivelserne som målestok for bedømmelsen af demokratiets tilstand tjener til i vurderingen at fastholde en realisme, som kan gå tabt, hvis der alene sammenholdes med demokratiske idealer. Omvendt er det sidste nødvendigt, hvis man skal undgå et skønmaleri. I forhold til tidligere må det danske demokratis tilstand karakteriseres som „ikke så ringe“, og i forhold til omgivelserne bliver bedømmelsen snarere „sædeles god“. Men hvor er så de svage punkter – og kan der gøres noget ved dem?

Et første hovedproblem er det „hul“, som partiernes tilbagegang skaber. Partiernes udvikling synes på det nærmeste at have været uafvendelig. Man kan næppe puste nyt liv i partierne, og fagforeningerne skal nok være glade, hvis de kan fastholde det nuværende medlems- og aktivitetsniveau. Men det har efterladt et hul, når det gælder interesseartikulation og tovejskommunikation, der foregik via (navnlig) partier og til dels foreninger. Tilmed er græsrodderne visnet i 1990'ernes Danmark – hvilket i øvrigt synes at være en speciel dansk tendens. Det lader sig ikke erstatte helt, uanset hvor meget man øger borgernes formelle eller uformelle indflydelse og valgmuligheder i det „lille demokrati“. Det øger kontrollen over egen situation, men giver ringe bidrag til indflydelse på samfundets situation.

Det er dog ikke kun deltagelse, der er vigtig. Det er også *mulighed* for deltagelse eller følelse af ikke at være *lukket ude* fra deltagelse. Og mindst lige så vigtigt er det, at der overalt i samfundet foregår en levende debat og en kvalificeret stillingtagen. Skandinaviske vælgerundersøgelser tyder på, at dette er tilfældet, og at der i så henseende også f.eks. er en betydelig forskel mellem Skandinavien og USA (Milner, 2002; Granberg & Holmberg, 1988; Andersen et al., 1999).

Det er dog lettere at identificere problemet end at anvise løsninger. Én side af problemet er, at politikerne – måske uden at vide det – kan komme helt på tværs af vælgeropinionen. Meningsdannelsen blandt politiske beslutningstagere foregår i et snævert og forholdsvis lukket miljø, der ikke nødvendigvis har de store udvekslinger med den bredere meningsdannelse i befolkningen (Nielsen, 2003, anfører dog, at partiernes medlemmer er rimeligt repræsentative for vælgerne). Dette afhjælpes i stigende grad gennem bl.a. opinionsmålinger og fokusgruppeinterviews, som de større partier foretager. Sådanne tiltag tillægges sjældent demokratiske kvaliteter, men man kommer dog ikke uden om, at det medvirker til en form for kommunikation, uanset om det sker med nok så taktiske formål for øje.

Andre muligheder, der i højere grad sigter mod processen og mod den „kvalificerede“ opinion, er konsensuskonferencer og folkehøringer, hvor nogenlunde repræsentativt udvalgte vælgere præsenteres for synspunkterne for og imod (Normann Andersen & Møller Hansen, 2002). Tankegangen her er, at det ikke er vælgerens umiddelbare opinion, der er relevant, men deres *kvalificerede* stillingtagen.

Sidst, men ikke mindst, er der muligheden for at holde flere folkeafstemninger, f.eks. på begæring af et antal borgere (Svensson, 2003). Initiativretten kendes ikke i Danmark, men man har efterhånden ret lang erfaring med de tilbagevendende EU-afstemninger (seks i alt i perioden 1972-2000), ligesom en opgørelse fra 1970 til 1988 i øvrigt har registreret ikke mindre end 159 afstemninger på kommunalt plan – hvilket er et mindsteskon, dog baseret på en meget omfattende gennemtrawling af informationer fra landets kommuner (Madsen & Nielsen, 1998). Synspunkterne på sådanne folkeafstemninger er meget delte: Indvendinger vedrører blandt andet spørgsmålet om, hvorvidt der er tale om en *kvalificeret* stillingtagen – hvortil naturligvis kommer indvendinger vedrørende muligheden for at formulere klare afstemningstemaer, ansvarsforflygtigelse etc. Nogle frygter også en udvikling som i Schweiz, hvor der holdes et utal af folkeafstemninger på alle niveauer, men med ret lav valgdeltagelse – og med meget lav valgdeltagelse også til de nationale valg. En systematisk analyse af amerikanske delstater brug af folkeafstemninger konkluderer dog, at der er en svag positiv sammenhæng mellem omfanget af folkeafstemninger og deltagelse i almindelige valg (Folmersen & Røn, 1996), altså at der er en mobiliserings- og ikke en demobiliserings-effekt.

Folkeafstemninger kunne måske også være en af løsningerne på en anden iøjnefaldende hovedudfordring, der skal nævnes her, nemlig det dårlige

match mellem EU-politikkenes stigende betydning, EU-institutionernes stigende demokratisering og borgernes afmægtige holdning i forhold til EU og lave deltagelse ved EU-parlamentsvalg. En afmagt, der også er fremgået af denne bog (for uddybning, se Goul Andersen, 2002b; 2003a).

Ganske vist finder man hos danskerne en „stille revolution“ i forhold til EU, hvor danskerne efterhånden er blevet „gode europæere“, der i stigende grad føler sig europæiske, tilslutter sig den overordnede tanke om forening af Europa, og er solidariske med andre EU-borgere. Det er et radikalt brud med fortidens orientering mod snævre økonomiske fordele. Til gengæld er der udpræget mistillid til de europæiske politiske institutioner, og deltagelsen på europæisk niveau er – ud over valgdeltagelse – nærmest ikke-eksisterende. Disse problemer er ikke specifikt danske, men gælder lige så vel andre medlemslandes befolkninger. Man kan endda tale om et europæisk bypass-problem i den forstand, at medborgerne hellere deltager i forhold til globale *issues* end i forhold til europæiske.

Det underliggende problem er manglen på et europæisk civilsamfund – folkelig organisering på europæisk plan og en europæisk offentlighed. Fælleseuropæiske folkeafstemninger forekommer at kunne være et oplagt svar på sådanne muligheder. De kunne skabe tilskyndelse til folkeligt samarbejde og offentlig debat om fælles europæiske anliggender på tværs af landegrænserne. Udkastet til en kommende „EU-forfatning“ indeholder bestemmelser om brugerinitiativet, baseret på mindst en million underskrifter (Artikel 46.4), men henviser til, at nærmere bestemmelser fastlægges ved europæisk lov.

Til allersidst bør dog nævnes det klassiske problem set ud fra et medborgerskabsperspektiv: Uligheden i den politiske deltagelse og faren for, at den kan blive endnu større fremover. De „almindelige“ sociale skel i deltagelsen mellem stillings-, uddannelses- og indkomstgrupper er trods al udligning fortsat betydelige, og der er også grupper som ikke-dagpengeberettigede ledige og førtidspensionister mv., der ikke alene ligger lavt på generel politisk deltagelse, men også når det gælder elementært forsvar af økonomiske interesser. En fællesnævner for tilbagegangen i den traditionelle politiske deltagelse er, at den i særlig grad har ramt arbejderne – men dette er stort set kompenseret af stigende lighed på andre områder.

I USA synes stigende økonomisk ulighed derimod at have afspejlet sig i klart stigende ulighed i politisk deltagelse. Og oven i denne „traditionelle“ ulighed kommer faren for, at marginaliserede grupper falder udenfor, eller at indvandrere ikke bliver en del af det politiske liv. Her har det danske vel-

færdssystem gennem mange år vist sig overordentligt effektivt med hensyn til at imødegå fattigdom, også blandt de marginaliserede (Goul Andersen, 2003b), men det bør understreges, at de mekanismer, der opretholder dette, ikke nødvendigvis er særlig stærke, og at man godt kan forestille sig en selvforstærkende udvikling i retning mod større social og politisk ulighed. Et stigende sammenfald mellem etniske og sociale skel og et sammenfald med skellet mellem beskæftigede og ikke-beskæftigede lagt oveni er et af de scenarier, der kunne udløse en stigende opdeling i „dem“ og „os“, i første- og andenklassens medborgere. Nogle vil hævde, at dette allerede er i gang, men selvforstærkende effekt får det først, hvis det ledsages af institutionelle ændringer, der giver yderligere marginalisering og stigmatisering. Som Marshall (1949) skrev, er økonomisk ulighed og princippet om lige medborgerskab konstant på kollisionskurs, og denne klassiske observation, som har præget årtiers forskning i politisk deltagelse, er fortsat lige aktuel.

LITTERATUR

- Abramson, Paul A. (1983). *Political Attitudes in America*. San Fransisco: W.H. Freeman.
- Adema, Willem (2001). *Net Social Expenditure*. 2nd ed. Labour Market and Social Policy Occasional Papers no. 52. Paris: OECD.
- Albæk, Erik, Lawrence Rose, Lars Strömberg & Krister Ståhlberg (1996). *Nordic Local Government: Developmental Trends and Reform Activities in the Postwar Period*. Helsinki: The Associations of Finnish Municipalities.
- Almond, Gabriel A. & Sidney Verba (1963). *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Andersen, Johannes (1980). „De centralstyrede massepartier“. *Økonomi og Politik*, 54, 2:152-166.
- Andersen, Johannes (1990). *Demokrati uden partier: Om politik i tiden*. Århus: Hovedland.
- Andersen, Johannes (1999). „Kvinder, mænd og mobilisering“, pp. 61-66 i Johannes Andersen, Ole Borre, Jørgen Goul Andersen & Hans Jørgen Nielsen. *Vælgere med omtanke – en analyse af folketingsvalget 1998*. Århus: Systime.
- Andersen, Johannes (2000). „Politisk tolerance. Om ytringsfrihed som princip og praksis“, pp. 219-238 i Jørgen Goul Andersen, Lars Torpe & Johannes Andersen. *Hvad folket magter. Demokrati, magt og afmagt*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Andersen, Johannes, Ole Borre, Jørgen Goul Andersen & Hans Jørgen Nielsen (1999). *Vælgere med omtanke – en analyse af folketingsvalget 1998*. Århus: Systime.
- Andersen, Johannes, Ann-Dorthe Christensen, Kamma Langberg, Birte Siim & Lars Torpe (1993). *Medborgerskab. Demokrati og politisk deltagelse*. Herning: Systime.
- Andersen, Johannes & Jørgen Goul Andersen (2003a). „Køn, alder og uddannelse: De unge mænds sejr“, pp. 189-206 i Jørgen Goul Andersen & Ole Borre (red.). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime.
- Andersen, Johannes & Jørgen Goul Andersen (2003b). „Klassernes forsvinden“, pp. 207-222 i Jørgen Goul Andersen & Ole Borre (red.). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime.
- Baer, Douglas E., James Curtis & Edward G. Grabb (2001). „Has Voluntary Association Activity Declined? Cross-national Analyses for 15 countries“. *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 38, 3:249-274.
- Bang, Henrik, Allan Dreyer Hansen & Jens Hoff (red.) (2000). *Demokrati fra Neden. Casestudier fra en dansk kommune*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.

- Bang, Henrik & Eva Sørensen (1999a). „The Everyday Maker: A New Challenge to Democratic Governance“. *Administrative Theory and Praxis*, 21, 3:325-341.
- Bang, Henrik & Eva Sørensen (1999b). „Hverdagsmagerne – en udfordring til demokratiet og til samfundsforskningen“, pp. 92-112 i Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen, Lise Togeby & Signild Vallgård (red.). *Den demokratiske udfordring*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Barnes, Marian & Lorna Warren (1999). „Introduction“, pp. 1-10 i Marian Barnes & Lorna Warren (eds.). *Paths to Empowerment*. Bristol: Policy Press.
- Barnes, Samuel, Max Kaase et al. (1979). *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills: Sage.
- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society. Towards a New Modernity*. Cambridge: Polity Press. (orig. 1986).
- Beck, Ulrich (1994). „The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization“, pp. 1-55 i Ulrich Beck, Anthony Giddens & Scott Lash. *Reflexive Modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. London: Polity Press.
- Beck, Ulrich (1996). *The Reinvention of Politics. Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Beckmann, Suzanne C., med Susanne Brokmose & Robert L. Lind (2001). *Danske forbrugere og økologiske fødevarer. Øko foods II projektet*. København: Handelshøjskolen Forlag.
- Bennett, W. Lance (2004). „Branded Political Communication: Lifestyle Politics, Logo Campaigns, and the Rise of Global Citizenship“, pp. 101-126 i Michele Micheletti, Andreas Follesdal & Dietlind Stolle (eds.). *Politics, Products and Markets. Exploring Political Consumerism Past and Present*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Bennulf, Martin & Per Hedberg (1999). „Utanför demokratin. Om det minskade valdeltagandets sociala och politiska rötter“, pp. 75-136 i Erik Amnå (red.). *Valdeltakande i förändring*. Demokratiutredningens forskarvolym xii, SOU 1999:132. Stockholm: SOU/Fakta Direkt.
- Bentzen, Jan & Valdemar Smith (2001). „Did the French Nuclear Tests Under the Muroroa Atoll Affect the Export of French Wine to Denmark?“ *Working paper 01-9*. Århus: Nationaløkonomisk Institut, Handelshøjskolen i Århus.
- Betænkning om frivilligt socialt arbejde i fremtidens velfærdssamfund (1997). *Betænkning nr. 1332*. Udvalget om frivilligt socialt arbejde. Socialministeriet.
- Bild, Tage & Jens Hoff (1988). „Party System and State Dependents“. *Working Paper*. København: Institut for Statskundskab, Københavns Universitet.
- Bille, Lars (2003a). „Den danske partimodels forfald?“, pp. 9-27 i Lars Bille & Jørgen Elklit (red.). *Partiernes medlemmer*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Bille, Lars (2003b). „Hvem er medlemmerne?“, pp. 28-47 i Lars Bille & Jørgen Elklit (red.). *Partiernes medlemmer*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Bille, Lars & Jørgen Elklit (2003). *Partiernes medlemmer*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Bjørklund, Tor & Jørgen Goul Andersen (2002). „Anti-Immigration Parties in Denmark and Norway: The Progress Parties and the Danish People’s Party“, pp. 105-134

- i Martin Schain, Aristide Zolberg & Patrick Hossay (eds.). *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe*. New York: St. Martin's Press.
- Blais, Andre (2000). *To Vote or Not to Vote? The Merits and Limits of Rational Choice Theory*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Borre, Ole (2003a). „To konfliktdimensioner“, pp. 171-186 i Jørgen Goul Andersen & Ole Borre (red.). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime.
- Borre, Ole (2003b). „Den utaknemlige vælger“, pp. 315-326 i Jørgen Goul Andersen & Ole Borre (red.). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime.
- Borre, Ole & Jørgen Goul Andersen (1997). *Voting and Political Attitudes in Denmark. A Study of the 1994 Election*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Bottomore, Tom (1992). „Citizenship and Social Class, Forty Years On“, pp. 55-93 i T.H. Marshall & Tom Bottomore. *Citizenship and Social Class*. London: Pluto Press.
- Campbell, Angus, Gerald Gurin & Warren E. Miller (1954). *The Voter Decides*. Evanston, IL: Row & Peterson.
- Castells, Manuel (1996). *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. 1. The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Charkham, Jonathan (1995). *Keeping Good Company. A Study of Corporate Governance in Five Countries*. Oxford: Oxford Paperbacks.
- Checchi, Daniele & Jelle Visser (2002). „Pattern Persistence in European Trade Union Density“. *Working Paper 01/2002*. Milano: Dipartimento di Economica Palitica e Aziendale, Università degli Studi di Milano.
- Christensen, Ann-Dorte (2002). *Fortællinger om identitet og magt. Unge kvinder i senmoder- niteten*. Århus: Magtudredningen.
- Christiansen, Peter Munk (1993). *Det frie marked – den forhandlede økonomi*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Coleman, James S. (1988). „Social Capital in the Creation of Human Capital“. *American Journal of Sociology*, 94, supplement: 95-120.
- Coleman, James S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Bellknap.
- Craig, Gary & Marjorie Mayo (eds.) (1995). *Community Empowerment. A Reader in Participation and Development*. London: Zed Books.
- Csonka, Agi (2000). *Ledelse og arbejde under forandring. Om indholdet, udbredelsen og konsekvenserne af fleksible organisationsformer i danske virksomheder*. Publ. 00:2. København: Socialforskningsinstituttet.
- Csonka, Agi (2003). „Nye ledelsesformer og det udviklende arbejde“, pp. 22-39 i *Menneskelige ressourcer i arbejdslivet. En antologi om samspil mellem organisation, arbejde og arbejdsmiljø*. Publ. 03:11. København: Socialforskningsinstituttet.
- Curtis, James E., Edward G. Grabb & Douglas E. Baer (1992). „Voluntary Association Membership in Fifteen Countries: a Comparative Analysis“. *American Sociological Review*, 57, 2:139-152.

- Curtis, James, Douglas E. Baer & Edward G. Grabb (2001). „Nations of Joiners: Explaining Voluntary Association Membership in Democratic Societies“. *American Sociological Review*, 66, 6:634-647.
- Dahl, Robert A. (1989). *Democracy and its Critics*. New Haven: Yale University Press.
- Dahlerup, Drude (2002). „Er ligestillingen opnået? Ligestillingsdebattens forskellighed i Danmark og Sverige“, pp. 226-246 i Anette Borchorst (red.). *Kønsmagt under forandring*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Dalgaard, Niels (1993). *Den industrielle parlamentarisme. Arbejdslivets demokratisering som teoretisk og politisk problem*. Ph.d-afhandling, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.
- Dalton, Russel J. (1988). *Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, West Germany, and France*. Chatham, NJ: Chatham House.
- Dalton, Russel J. & Martin P. Wattenberg (eds.) (2002). *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Pb.ed. Oxford: Oxford University Press.
- Dalton, Russel J. & Martin P. Wattenberg (2002a). „Unthinkable Democracy: Political Change in Advanced Industrial Democracies“, pp. 3-16 i Russel J. Dalton & Martin P. Wattenberg (eds.). *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Pb.ed. Oxford: Oxford University Press.
- Dalton, Russel J. & Martin P. Wattenberg (2002b). „Partisan Change and Democratic Process“, pp. 261-286 i Russel J. Dalton & Martin P. Wattenberg (eds.). *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Pb.ed. Oxford: Oxford University Press.
- Damgaard, Erik (red.) (1980). *Folkets veje i dansk politik*. København: Schultz.
- Delhey, Jan & Kenneth Newton (2003). „Who trusts? The origins of social trust in seven societies“. *European Societies*, 5, 2:93-138.
- Easton, David (1965). *Systems Analysis of Political Life*. New York: John Wiley & Sons.
- Ebbinghaus, Bernhard & Jelle Visser (2000). *Trade Unions in Western Europe since 1945*. London: Macmillan.
- Elklit, Jørgen (2003a). „Rekrutteringen til de politiske partier“, pp. 48-72 i Lars Bille & Jørgen Elklit (red.). *Partiernes medlemmer*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Elklit, Jørgen (2003b). „Partierne, medlemmerne og fremtiden“, pp. 186-206 i Lars Bille & Jørgen Elklit (red.). *Partiernes medlemmer*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Elklit, Jørgen, Birgit Møller, Palle Svensson & Lise Togeby (2000). *Hvem stemmer – og hvem stemmer ikke?* Århus: Magtudredningen.
- Eriksen, Erik Oddvar (1999). *Is Democracy Possible Today?* Århus: Magtudredningen.
- Erikson, Erik H. (1950). *Childhood and Society*. New York: Norton.
- Esaiaasson, Peter & Sören Holmberg (1996). *Representation from Above. Members of Parliament and Representative Democracy in Sweden*. Aldershot: Dartmouth.
- Esping-Andersen, Gösta (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Esping-Andersen, Gosta (1999). *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Etzioni, Amatai (1993). *The Spirit of Community*. New York: Simon & Schuster.
- Finifter, Ada W. (1970). „Dimensions of Political Alienation“. *American Political Science Review*, 64, 2:389-410.
- Flanagan, Scott C. & Aie-Rie Lee (2003). „The new politics, culture wars, and the authoritarian-libertarian value change in advanced industrial democracies“. *Comparative Political Studies*, 36, 3:235-270.
- Folketinget (2003). *Demokrati på dansk*. København: Folketinget.
- Folmersen, Poul Smed & Søren Røn (1996). *Folkeafstemninger og participation*. Speciale. Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.
- Franklin, Mark E. (1999). „Electoral Engineering and Cross-National Turnout Differences: What Role for Compulsory Voting?“. *British Journal of Political Science*, 29, 2:205-224.
- Franklin, Mark E. (2002). „Learning from the Danish case: A Comment on Palle Svensson's Critique of the Franklin Thesis“. *European Journal of Political Research*, 41, 6:751-757.
- Fridberg, Torben (1994). *Kultur- og fritidsaktiviteter 1993*. Rapport 94:6. København: Socialforskningsinstituttet.
- Fridberg, Torben (2000). *Kultur- og fritidsaktiviteter 1975-1998*. Rapport 00:1. København: Socialforskningsinstituttet.
- Friedman, Monroe (1999). *Consumer Boycotts: Effecting Change Through the Marketplace and the Media*. London: Routledge.
- Gabriel, Oscar & Jan W. van Deth (1995). „Political Interest“, pp. 390-411 i Jan W. van Deth & Elinor Scarbrough (eds.). *The Impact of Values. Belief in Government Vol. 4*. Oxford: Oxford University Press.
- Gallagher, Michael, Michael Laver & Peter Mair (1992). *Representative Government in Western Europe*. New York: McGraw-Hill.
- Gaskin, Katherine & Justin Davis Smith (1995). *New Civic Europe? A Study of the Extent and Role of Volunteering*. The Volunteer Centre UK.
- Giddens, Anthony (1992). *Transformation of Intimacy*. London: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1994). *Beyond Left and Right*. London: Polity Press.
- Goul Andersen, Jørgen (1980). „Deltagelse i græsrodsaktioner“, pp. 102-140 i Erik Damgaard (red.). *Folkets veje i dansk politik*. København: Schultz.
- Goul Andersen, Jørgen (1981a). „Græsrodsbevægelser – en indkredsning“. *GRUS*, 3:7-37.
- Goul Andersen, Jørgen (1981b). *Teknisk rapport vedrørende massesurvey: Forenings- og samfundslivet i Danmark. Den politiske beslutningsproces*. Publikation # 5. Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.
- Goul Andersen, Jørgen (1982). „Den folkelige tilslutning til socialpolitikken – en krise for velfærdsstaten?“, pp. 175-209 i Dag Anckar, Erik Damgaard & Henry Valen (red.). *Partier, ideologier, vælgere*. Åbo: Aabo Akademy Press.
- Goul Andersen, Jørgen (1984a). „Aspekter af den politiske kultur i Danmark efter 1970“, pp. 17-49 i Erik Damgaard (red.). *Dansk demokrati under forandring*. København: Schultz.

- Goul Andersen, Jørgen (1984b). *Kvinder og politik*. Århus: Forlaget Politica.
- Goul Andersen, Jørgen (1984c). „Udviklingen i sociale modsætningsforhold frem mod år 2000“, pp. 13-89 i Jørgen Goul Andersen, Finn Kenneth Hansen & Ole Borre. *Konflikt og tilpasning*. Egmont Fondens Fremtidsstudie no. 3, København: Aschehoug.
- Goul Andersen, Jørgen (1988). „Vælgernes holdninger til den offentlige udgiftspolitik“, pp. 145-190 i Karl-Henrik Bentzon (red.). *Fra vækst til omstilling*. København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Goul Andersen, Jørgen (1990). „‘Environmentalism’, ‘New Politics’ and Industrialism: Some Theoretical Perspectives“. *Scandinavian Political Studies*, 13, 2:101-118.
- Goul Andersen, Jørgen (1992a). „Politikerleden – myte eller realitet?“, pp. 127-160 i Jørgen Goul Andersen, Hans Jørgen Nielsen, Niels Thomsen & Jørgen Westerstahl. *Vi og vore politikere*. København: Spektrum.
- Goul Andersen, Jørgen (1992b). „Årsager til mistillid“, pp. 161-202 i Jørgen Goul Andersen, Hans Jørgen Nielsen, Niels Thomsen & Jørgen Westerstahl. *Vi og vore politikere*. København: Spektrum.
- Goul Andersen, Jørgen (1993a). „Politisk deltagelse i 1990, sammenlignet med 1979“, pp. 45-74 i Johannes Andersen et al. (red.). *Medborgerskab. Demokrati og politisk deltagelse*. Herning: Systeme.
- Goul Andersen, Jørgen (1993b). *Politik og samfund i forandring*. København: Columbus.
- Goul Andersen, Jørgen (1993c). „Udviklingen i den politiske tillid, 1991-1993“. Arbejds-papir, Rockwool Fondens Forskningsenhed/Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.
- Goul Andersen, Jørgen (1994). „Samfundsøkonomi, interesser og politisk adfærd“, pp. 15-136 i Eggert Petersen et al. (red.). *Livskvalitet og holdninger i det variable nichesamfund*. Århus: Psykologisk Institut/Aarhus Universitet.
- Goul Andersen, Jørgen (1996a). *Membership and Participation in Voluntary Associations in Scandinavia, in a Comparative Perspective*. Research Report, Department of Economics, Politics and Public Administration, Aalborg University.
- Goul Andersen, Jørgen (1996b). „Velfærdssystem, marginalisering og medborgerskab“. *Dansk Sociologi*, 7, 1:7-39.
- Goul Andersen, Jørgen (1997a). „Beyond Retrenchment: Welfare Policies in Denmark in the 1990s“. Paper, ECPR Round Table on „The Survival of the Welfare State“. Bergen, September 18-21. 34pp. *Working Paper*, Department of Economics, Politics and Public Administration, Aalborg University.
- Goul Andersen, Jørgen (1997b). „Krisebevidsthed og velfærdsholdninger i en højkonjunktur“, pp. 151-170 i Gert Graversen (red.). *Et arbejdsliv*. Festskrift tilegnet professor dr. phil Eggert Petersen. Århus: Psykologisk Institut, Aarhus Universitet.
- Goul Andersen, Jørgen (1998a). *Politik og samfund i forandring. Bd. 2.* (2. udg.). København: Columbus.
- Goul Andersen, Jørgen (1998b). *Borgerne og lovene*. Århus: Aarhus Universitetsforlag/Rockwool Fondens Forskningsenhed.
- Goul Andersen, Jørgen (1999a). „Changing Labour Markets, New Social Divisions and Welfare State Support: Denmark in the 1990s“, pp. 13-33 i Stefán Svallfors & Peter Taylor-Gooby (eds.). *The End of the Welfare State? Responses to State Retrenchment*. London: Routledge.

- Goul Andersen, Jørgen (1999b). „Situationen efter valget“, pp. 261-272 i Johannes Andersen, Ole Borre, Jørgen Goul Andersen & Hans Jørgen Nielsen. *Vælgere med omtanke – en analyse af folketingsvalget 1998*. Århus: Systime.
- Goul Andersen, Jørgen (1999c). „Holdninger til velfærdsstaten“, pp. 183-192 i Johannes Andersen, Ole Borre, Jørgen Goul Andersen & Hans Jørgen Nielsen. *Vælgere med omtanke – en analyse af folketingsvalget 1998*. Århus: Systime.
- Goul Andersen, Jørgen (2000a). „Magt og afmagt: Nyt perspektiv på ‘political efficacy’“, pp. 123-152 i Jørgen Goul Andersen, Lars Torpe & Johannes Andersen. *Hvad folket magter. Demokrati, magt og afmagt*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Goul Andersen, Jørgen (2000b). „Det lille demokrati. Nærdemokratiet i den offentlige sektor“, pp. 47-78 i Jørgen Goul Andersen, Lars Torpe & Johannes Andersen. *Hvad folket magter. Demokrati, magt og afmagt*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Goul Andersen, Jørgen (2000c). „Krævende borgere? Borgernes værdier og forventninger til den offentlige sektor“, pp. 25-34 i Finansministeriet. *Etik, ansvar og værdier i den offentlige sektor – en debatbog*. Administrationspolitiske småskrifter. København: Finansministeriet.
- Goul Andersen, Jørgen (2001). „Citizenship, Marginalisation and Political Participation. Outline of an Empirically Oriented Approach“. Paper, COST A13 Conference on Social Policy, Marginalisation and Citizenship, Aalborg University, November 1-4.
- Goul Andersen, Jørgen (2002a). „Borgernes lovlydighed i internationalt perspektiv“. *Nyt fra Rockwool Fondens Forskningsenhed*, Februar, pp. 15-18.
- Goul Andersen, Jørgen (2002b). „Danskerne, Europa og det ‘demokratiske underskud’. Den stille revolution i danskerne forhold til EU“, pp. 32-67 i Thomas Pedersen (red.). *Europa for Folket? EU og det danske demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Goul Andersen, Jørgen (2002c). „Medborgerskab og politisk deltagelse“, pp. 162-179 i Erik Albæk, Peter Munk Christiansen & Birgit Møller (red.). *Demokratisk set. Festskrift til Lise Tøgeby*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Goul Andersen, Jørgen (2002d). „Public Support for the Danish Welfare State. Interests and Values, Institutions and Performance“. Working Paper. Under udgivelse i Erik Albæk, Leslie Eliason, Asbjørn Sonne Nørgaard & Herman Schwartz (eds.). *Crisis, Miracles and Beyond: Negotiated Adaptation of the Danish Welfare State*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Goul Andersen, Jørgen (2003a). „EU og modstanden i Danmark“, pp. 82-104 i *Danmark 30 år i EU – et festskrift*. København: Gyldendal.
- Goul Andersen, Jørgen (2003b). *Over-Danmark og Under-Danmark? Ulighed, velfærdsstat og politisk medborgerskab*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Goul Andersen, Jørgen (2003c). „Partiernes image: De borgerlige bedst til at sikre velfærden“, pp. 151-170 i Jørgen Goul Andersen & Ole Borre (red.). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime.

- Goul Andersen, Jørgen (2003d). „Vælgernes nye politiske dagsorden“, pp. 135-150 i Jørgen Goul Andersen & Ole Borre (red.). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime.
- Goul Andersen, Jørgen (2003e). „Farligt farvand: Vælgernes holdninger til velfærdspolitik og skatter“, pp. 293-314 i Jørgen Goul Andersen & Ole Borre (red.). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime.
- Goul Andersen, Jørgen (2003f). „Skatternes politiske sociologi“. *Samfundsøkonomen*, 6:33-38.
- Goul Andersen, Jørgen (2004). „Social Protection Systems for the Unemployed“, kap. 3 i Jørgen Goul Andersen, Knut Halvorsen & Heikki Ervasti (eds.). *Unemployment and Citizenship. Marginalisation and Integration in the Nordic Countries*. Oslo: Abstrakt.
- Goul Andersen, Jørgen (red.), Christian Albrekt Larsen & Jan Bendix Jensen (2003). *Marginalisering og velfærdspolitik. Arbejdsløshed, jobchancer og trivsel*. København: Frydenlund.
- Goul Andersen, Jørgen & Jan Bendix Jensen (2001). „The Danish Venstre: Liberal, Agrarian or Centrist?“, i David Arter (ed.). *From Farmyard to City Square? The Electoral Adaptation of the Nordic Agrarian Parties*. Aldershot: Ashgate.
- Goul Andersen, Jørgen & Jan Bendix Jensen (2002). „Employment and Unemployment in Europe: Overview and New Trends“, pp. 21-58 i Jørgen Goul Andersen, Jochen Clasen, Wim van Oorschot & Knut Halvorsen (eds.). *Europe's New State of Welfare. Unemployment, Employment Policies and Citizenship*. Bristol: Policy Press.
- Goul Andersen, Jørgen & Ole Borre (red.) (2003). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime.
- Goul Andersen, Jørgen, Jacob A. Buksti & Kjell A. Eliassen (1980). „Deltagelsesmønster og politisk mistillid“, pp. 208-253 i Erik Damgaard (red.). *Folkets veje i dansk politik*. København: Schultz.
- Goul Andersen, Jørgen, Jochen Clasen, Wim van Oorschot & Knut Halvorsen (eds.) (2002). *Unemployment, Welfare Policies and Citizenship*. Bristol: Policy Press.
- Goul Andersen, Jørgen & Sanne Lund Clement (2003). „Engagerede og kompetente vælgere?“, pp. 411-426 i Jørgen Goul Andersen & Ole Borre (red.). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime.
- Goul Andersen, Jørgen, Knut Halvorsen, Per H. Jensen, Asbjørn Johannesen, Olli Kangas, Gunnar Olufsson & Einar Øverbye (1998). „Unemployment, Early Retirement and Citizenship: Marginalisation and Integration in the Nordic Countries“. *CCWS Working Papers 4/1998*.
- Goul Andersen, Jørgen & Knut Halvorsen (2002). „Changing Labour Markets, Unemployment and Unemployment Policies in a Citizenship Perspective“, pp. 1-20 i Jørgen Goul Andersen, Jochen Clasen, Wim van Oorschot & Knut Halvorsen (eds.). *Unemployment, Welfare Policies and Citizenship*. Bristol: Policy Press.
- Goul Andersen, Jørgen & Jens Hoff (1989). „The Danish Class Structure“. *Acta Sociologica*, 32, 1:23-52.
- Goul Andersen, Jørgen & Jens Hoff (2001). *Democracy and Citizenship in Scandinavia*. Houndsmills: Palgrave Macmillan.

- Goul Andersen, Jørgen, Jens Hoff, Henrik Bang, Lars Torpe, Eva Sørensen, Jacob Torfing, Bolette M. Christensen & Morten Madsen (1997). „Demokrati fra Neden – hverdagens politiske praksis“. Projektbeskrivelse. *Demokratiprojektet. Arbejdsrapport 1/1997*. København: Institut for Statskundskab, Københavns Universitet.
- Goul Andersen, Jørgen & Mette Tobiasen (2001). *Politisk forbrug og politiske forbrugere. Globalisering og politik i hverdagslivet*. Århus: Magtudredningen.
- Goul Andersen, Jørgen & Mette Tobiasen (2004). „Who Are These Political Consumers Anyway? Survey Evidence from Denmark“, pp. 203–222 i Michele Micheletti, Andreas Føllesdal & Dietlind Stolle (eds.). *Politics, Products and Markets. Exploring Political Consumerism Past and Present*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Goul Andersen, Jørgen & Lars Torpe (2002). „‘Spectator Democracy’: Meaning, Measurement and Empirical Findings. A Danish Case“. Paper, 3rd Nordic-Scottish Network Conference: Revisiting Democracy in Scotland and Scandinavia. Ardoe House, Aberdeen, May 24–25.
- Goul Andersen, Jørgen, Lars Torpe & Johannes Andersen (2000). *Hvad folket magter. Demokrati, magt og afmagt*. København: Jurist- og Økonomforbundets forlag.
- Goul Andersen, Jørgen & Anders Westholm (2002). „Political Involvement“. Paper, workshop on Citizenship, Involvement, Democracy, Madrid, november.
- Granberg, Donald & Sören Holmberg (1988). *The Political System Matters: Social Psychology and Voting Behavior in Sweden and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grootaert, Christiaan, Deepa Narayan, Veronica Nyhan Johes & Michael Woolcock (2003). *Integrated Questionnaire for the Measurement of Social Capital (SC-IQ)*. World Bank Social Capital Thematic Group, June.
- Gundelach, Peter (1980). *Græsrodder er seje!* Århus: Forlaget Politica.
- Gundelach, Peter (1995). „Grass-Root Activity“, pp. 412–440 i Jan W. van Deth & Elinor Scarbrough (eds.). *The Impact of Values. Beliefs in Government vol. 4*. Oxford: Oxford University Press.
- Gundelach, Peter (red.) (2002a). *Danskernes værdier 1981-1999*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Gundelach, Peter (2002b). *Det er dansk*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Gundelach, Peter & Ole Riis (1992). *Danskernes værdier*. København: Forlaget Sociologi.
- Gundelach, Peter & Lars Torpe (1997). „Social Reflexivity, Democracy and New Types of Citizen Involvement in Denmark“, pp. 47–64 i Jan W. van Deth (ed.). *Private Groups and Public Life. Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in Representative Democracies*. London: Routledge.
- Gaasholt, Øystein & Lise Togeby (1995). *I syv sind. Danskernes holdninger til flygtninge og indvandrere*. Århus: Forlaget Politica.
- Habermas, Jürgen (1975). *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1981). *Theorie des Kommunikativen Handelns*, 1–2. English transl. *The Theory of Communicative Action* (1987). Cambridge: Polity Press.

- Habermas, Jürgen (1998). *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hammer, Ole & Inger Bruun (2000). *Etniske minoriteters indflydelseskanaler*. Århus: Magtudredningen.
- Halkier, Bente (1993). „Nye udtryk for sociale bevægelser. Grønt forbrug som eksempel“. *Dansk Sociologi*, 4, 4:40-59.
- Halkier, Bente (1994). „Grønt forbrug – hverdagspolitik?“. *GRUS*, 44:22-39.
- Halkier, Bente (2001). „How Political is Politicised Consumption? Risk-handling in Food Consumption as Example“. Paper, *International Seminar on Political Consumerism*, City University, Stockholm, Sverige. 31. maj-3. juni.
- Heidar, Knut & Jo Saglie (2003). „Predestined Parties? Organizational Change in Norwegian Political Parties“. *Party Politics*, 9, 2:219-239.
- Hein Rasmussen, Søren (1997). *Sære alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Hernes, Helga (1988). „Scandinavian Citizenship“. *Acta Sociologica*, 31, 3:199-215.
- Hirschman, Albert O. (1970). *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hjorth Andersen, Bjarne (2003). „Social struktur, familie, beskæftigelse“, pp.76-93 i Bjarne Hjorth Andersen (red.). *Udviklingen i befolkningens levekår over et kvart århundrede*. København: Socialforskningsinstituttet. Publ. 03:14.
- Hoff, Jens (1993). „Medborgerskab, brugerrolle og magt“, pp. 75-106 i Johannes Andersen, Ann-Dorte Christensen, Kamma Langberg, Birte Siim & Lars Torpe (red.). *Medborgerskab. Demokrati og politisk deltagelse*. Århus: Systime.
- Hoff, Jens (1995). „Demokrati på arbejdspladsen: Interessevaretagelse eller skole i demokrati?“, pp. 149-184 i Morten Madsen, Hans Jørgen Nielsen & Gunnar Sjöblom (red.). *Demokratiets mangfoldighed. Tendenser i dansk politik*. København: Forlaget Politiske Studier.
- Holmberg, Sören (1974). *Riksdagen representerar svenska folket. Empiriska studier i representativ demokrati*. Lund: Studentlitteratur.
- Holmberg, Sören (2000). *Välja parti*. Stockholm: Nordstedts Juridik.
- Holmberg, Sören & Martin Gilljam (1995). *Väljarnas val*. Stockholm: Fritzes.
- IFKA (2000). *Danskeme 2001. Vælgernes dagsorden og det nye medie billede*. København: Institut for Konjunkturanalyse.
- Inglehart, Ronald D. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald D. (1997). *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald D. (1999). „Trust, Well-being and Democracy“, pp. 88-120 i Mark E. Warren (ed.). *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, Ronald D. & Pippa Norris (2003). *Rising Tide. Gender Equality and Cultural Change Around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- International IDEA (2003). *Voter Turnout from 1945 to 1997: A Global Report on Political Participation*. Stockholm: International IDEA.
- Jackman, Robert W. (1987). „Political Institutions and Voter Turnout in the Industrial Democracies“. *American Political Science Review*, 81, 2:405-423.

- Jackman, Robert W. & Ross A. Miller (1995). „Voter Turnout in the Industrial Democracies During the 1980s“. *Comparative Political Studies*, 27, 4:467-492.
- Jensen, Hans Rask (2000). „Forbrugeradfærd som politisk deltagelse“. *Samfundskøbenhavn*, 6:19-26.
- Jeppesen, Jens & Poul Meyer (1964). *Sofavælgerne*. Århus: Institut for Statskundskab/Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Jordan, Bill (1998). *The New Politics of Welfare*. London: Sage.
- Jordan, Grant (2001). *Shell, Greenpeace and the Brent Spar*. Houndsmills: Palgrave.
- Jordan, Grant & William Maloney (1997). *The Protest Business: Mobilizing Campaign Groups*. Manchester: Manchester University Press.
- Jowell, Roger and the Central Coordination Team (2003). *European Social Survey 2002/2003: Technical Report*. London: Centre for Coorporative Social Survey, City University.
- Juul, Søren (2002). *Modernitet, velfærd og solidaritet. En undersøgelse af danskernes moralske forpligtelser*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Karpantschof, René & Flemming Mikkelsen (2002). „Fra slumstormere til autonome – husbesættelse, ungdom og social protest i Danmark, 1965-2001“, pp. 99-129 i Flemming Mikkelsen (red.). *Bevægelser i demokrati. Foreninger og kollektive aktioner i Danmark*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Katz, Richard S., Peter Mair et al. (1992). „The Membership of Political Parties in European Democracies, 1960-1990“. *European Journal of Political Research*, 22, 3:329-345.
- Katz, Richard S. & Peter Mair (1995). „Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the Emergence of the Cartel Party“. *Party Politics*, 1, 1:5-28.
- Kitschelt, Herbert (1994). *The Transformation of European Social Democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Knack, Stephen & Philip Kiefer (1997). „Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-country Investigation“. *Quarterly Journal of Economics*, 112, 4:1251-1288.
- Knudsen, Herman (1995). *Employee Participation in Europe*. London: Sage.
- Knudsen, Herman (2000). „Demokrati på arbejdspladsen – hvorfra og hvorhen?“ *Tidskrift for arbejdsliv*, 2, 3:69-85.
- Kornhauser, William (1960). *The Politics of Mass Society*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Korpi, Walter (1981). *Den demokratiske klasskampen*. Stockholm: Tidens Förlag.
- Korpi, Walter (2002). *Velfærdsstat og socialt medborgerskab. Danmark i et komparativt perspektiv*. Århus: Magtudredningen.
- Kristensen, Niels Nørgaard (2003). *Billeder af magten – portrætter til forståelse af magt og demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kristensen, Ole P. (1980). „Deltagelse i partipolitiske aktiviteter“, pp. 31-61 i Erik Damgaard (red.). *Folkets vej i dansk politik*. København: Schultz.
- Larson, Anne (1990). *Landbrug og miljø. En sag for politikere?* Speciale, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.
- Leibfried, Stephan (2003). „Labour Markets and Welfare Regimes. Ten Issues for an EU Research Agenda“. Paper, EU Workshop Labour Markets and Welfare Regimes, Bruxelles, November 21.

- Leibfried, Stephan & Paul Pierson (eds.) (1995). *European Social Policy. Between Fragmentation and Integration*. Washington, DC: The Brookings Institution.
- Lewin, Leif (1970). *Folket och eliterna. En studie i modern demokratisk teori*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lijphart, Arend (1997). „Unequal Participation: Democracy’s Unresolved Dilemma“. *American Political Science Review*, 91:1-14.
- Linde, Jonas & Joakim Ekman (2003). „Satisfaction with Democracy: A Note on a Frequently Used Indicator in Comparative Politics“. *European Journal of Political Research*, 42, 3:391-408.
- Lipsky, Michael (1980). *Street-level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russel Sage Foundation.
- Lister, Ruth (1997). *Citizenship: Feminist Perspectives*. London: Macmillan.
- Lister, Ruth (2002). „Citizenship and Changing Welfare States“, pp. 39-58 i Jørgen Goul Andersen & Per H. Jensen (eds.). *Changing Labour Markets, Welfare Policies and Citizenship*. Bristol: Policy Press.
- Littlewood, Paul & Sebastian Herkommer (1999). „Identifying Social Exclusion: Some problems of meaning“, pp. 1-22 i Paul Littlewood with Ignace Glorieux, Sebastian Herkommer & Ingrid Jönsson (eds.). *Social Exclusion in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Loftager, Jørn (2002). „Aktivering som (ny) velfærdspolitisk tredjevej“. *Politica*, 34, 3:296-312.
- Lødemel, Ivar & Heather Trickey (2001). „A New Contract for Social Assistance“, pp. 1-41 i Ivar Lødemel & Heather Trickey (eds.). *„An Offer You Can’t Refuse“*. *Workfare in an International Perspective*. Bristol: Policy Press.
- Madsen, Jonas Bue & Martin Vendel Nielsen (1998). „Lokale folkeafstemninger i Danmark“. Demokratiprojektet, *Arbejdsblad nr. 16*. Aalborg: Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.
- Mair, Peter & Indgrid van Biezen (2002). „Party Membership in twenty European democracies, 1980-2000“. *Party Politics*, 7, 1:5-22.
- Margolis, Joshua D. & James P. Walsh (2003). „Misery loves companies: Rethinking social initiatives by business“. *Administrative Science Quarterly*, 48, 2:268-305.
- Marsh, Alan (1977). *Protest and Political Consciousness*. London: Sage.
- Marshall, T.H. (1950). *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press. (Her fra T.H. Marshall and Tom Bottomore, *Citizenship and Social Class*. London: Pluto Press, pp. 1-53).
- Martikainen, Tuomo & Hanna Wass (2002). „Deviant or forerunner? Finnish turnout decline in a comparative Nordic Perspective“. Paper, Third Scottish-Nordic Research Network Conference, Ardoe House, Aberdeen, 24-25. May.
- Martinussen, Willy (1973). *Fjerdedemokratiet. Sosial ulikhet, politiske ressurser og politisk medvirkning i Norge*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Martinussen, Willy (2003). *Folkestyre? Politisk medborgerskap i Norge over den siste generasjonen*. Rapport # 59. Oslo: Makt- og demokratiutredningen.
- Meehan, Elizabeth (1993). *Citizenship and the European Community*. London: Sage.
- Micheletti, Michele (2000). „Shopping and the Reinvention of Democracy. Green Consumerism and the Accumulation of Social Capital in Sweden“. Paper, *ECPR Joint*

- Session. Workshop: Voluntary Associations, Social Capital and Interest Mediation: Forging the Links. København. 14-19 April.
- Micheletti, Michele (2003). *Political Virtue and Shopping. Individuals, Consumerism and Collective Action*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mikkelsen, Flemming (2002). „Kollektive aktioner og politiske bevægelser i Danmark efter Anden Verdenskrig“, pp. 45-80 i Flemming Mikkelsen (red.). *Bevægelser i demokrati. Foreninger og kollektive aktioner i Danmark*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Milbrath, Lester W. (1965). *Political Participation. How and Why Do People Get Involved in Politics?* Chicago: Rand McNally.
- Milbrath, Lester W. & Madan Lal Goel (1977). *Political Participation*. 2nd ed. Chicago: Rand McNally.
- Milner, Henry (2002). *Civic Literacy. How Informed Citizens Make Democracy Work*. Hanover: Tufts University/University Press of New England.
- Mouffe, Chantal (1992). „Preface: Democratic Politics Today“, pp. 1-14 i Chantal Mouffe (ed.). *Dimensions of Radical Democracy*. London: Verso.
- Murray, Charles (1984). *Losing Ground. American Social Policy 1950-1980*. New York: Basic Books.
- Nannestad, Peter & Martin Paldam (1997). „The Grievance Asymmetry Revisited: A Micro Study of Economic Voting in Denmark, 1986-92“. *European Journal of Political Economy*, 13, 1:81-99.
- Newton, Kenneth (1999). „Social and Political Trust in Established Democracies“, pp. 169-187 i Pippa Norris (ed.). *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Newton, Kenneth (2001). „Trust, social capital, civil society, and democracy“. *International Political Science Review*, 22, 2:201-214.
- Nielsen, Hans Jørgen (1998). „Forvalterne og loven“, pp. 396-432 i Jørgen Goul Andersen med Hans Jørgen Nielsen & Marie Louise Hultin. *Borgerne og Lovene*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Nielsen, Hans Jørgen (2003). „Partierne som holdningsfællesskaber“, pp. 132-157 i Lars Bille & Jørgen Elklit (red.). *Partiernes medlemmer*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Nielsen, Hans Jørgen (2004). *Er danskerne fremmedfjendske? Udlandets syn på debatten om indvandrere 2000-2002*. Århus: Rockwool Fondens Forskningsenhed/Aarhus Universitetsforlag.
- Nielsen, Hans Jørgen & Søren Risbjerg Thomsen (2003). „Vælgervandringer“, pp. 61-74 i Jørgen Goul Andersen & Ole Borre (red.). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systeme.
- Niemi, Richard G., Stephen C. Craig & Franco Mattei (1991). „Measuring Internal Political Efficacy in the 1988 National Election Study“. *American Political Science Review*, 85, 4:1407-1413.
- Normann Andersen, Vibeke & Kasper Møller Hansen (2002). „Deliberativt demokrati og den nationale folkehøring om euroen“. *Politica*, 34, 1:78-99.
- Norris, Pippa (1999a). „Introduction: The Growth of Critical Citizens“, pp. 1-27 i Pippa Norris (ed.). *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.

- Norris, Pippa (1999b). „The Growth of Critical Citizens and its Consequences“, pp. 257-272 i Pippa Norris (ed.). *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, Pippa (2001). *Digital Divide. Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, Pippa (2002). *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norby Johansen, Lars (1980). „Organisationsdeltagelse“, pp. 62-101 i Erik Damgaard (red.). *Folkets veje i dansk politik*. København: Schultz.
- OECD (1994). *The OECD Jobs Study*, 1-2. Paris: OECD.
- Offe, Claus (1996). „Full Employment: Asking the Wrong Question?“, pp. 120-133 i Erik Oddvar Eriksen & Jørn Loftager (eds.). *The Rationality of the Welfare State*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Oliver, Dawn & Derek Heater (1994). *The Foundations of Citizenship*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Olsen, Johan P. & Harald Sætren (1980). *Aksjoner og demokrati*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Orloff, Anne (1993). „Gender and the Social Rights of Citizenship: The Comparative Analysis of Gender Relations and the Welfare States“. *American Sociological Review*, 58:303-328.
- Panbianco, Angelo (1988). *Political Parties: Organization and Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parkin, Frank (1968). *Middle Class Radicalism. The Social Base of the British Campaign for Nuclear Disarmament*. Manchester: Manchester University Press.
- Parry, Geraint, George Moyser & Neil Day (1992). *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pateman, Carol (1970). *Participation and Democratic Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Pedersen, Mogens (1989). „En kortfattet oversigt over det danske partisystems udvikling“. *Politica*, 21, 3:265-278.
- Pedersen, Karina (2003). *Party Membership Linkage: The Danish Case*. København: Forlaget Politiske Studier.
- Pedersen, Karina & Bernhard Hansen (2003). „Medlemsrollen og det interne partidemokrati“, pp. 103-131 i Lars Bille & Jørgen Elklit (red.). *Partiernes medlemmer*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Pedersen, Thomas (red.)(2002). *Europa for folket? EU og det danske demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Petersen, Eggert (1994). „Projekt ‘Livskvalitet, livskår og livsstil under krisen, 1980-94’ – essensen“, pp. 1-14 i Eggert Petersen, Jørgen Goul Andersen, Jørgen Dalberg-Larsen, Knud-Erik Sabroe & Bo Sommerlund. *Livskvalitet og holdninger i det variable nichesamfund*. Århus: Psykologisk Institut/Aarhus Universitetsforlag.
- Petersen, Eggert (1996). „Den samfundspsykologiske udvikling 1982-1986-1988-1990-1994“, pp. 15-168 i Eggert Petersen, Henrik Albeck, Jørgen Goul Andersen, Jørgen Dalberg-Larsen, Knud-Erik Sabroe & Bo Sommerlund (red.). *Danskernes trivsel*,

- holdninger og selvansvarlighed under „opsvinget“. Århus: Psykologisk Institut/Aarhus Universitetsforlag.
- Petersen, Eggert, Ole Steen Kristensen & Knud-Erik Sabroe (1987). *Danskernes tilværelse under krisen, bd. II. Studier i den politisk-økonomiske udvikling 1982 til 1986*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Petersen, Verner C. & Mette Stuhr Lassen (1997). *Værdibaseret ledelse – et alternativ til styring, regulering og kontrol?* København: Dansk Industri.
- Petersson, Olof, Anders Westholm & Göran Blomberg (1989). *Medborgarnas makt*. Stockholm: Carlssons.
- Petersson, Olof, Jørgen Hermansson, Michele Micheletti & Anders Westholm (1998). *Demokrati och medborgarskap. Demokratirådets rapport 1998*. Stockholm: SNS Förlag.
- Petersson, Olof, Gudmund Hernes, Sören Holmberg, Lise Togeby & Lena Wängnerud (2000). *Demokrati utan partier? Demokratirådets rapport 2000*. Stockholm: SNS Förlag.
- Phillips, Louise & Kim Schröder (2004). *Sådan taler medier og borgere om politik. En diskursanalytisk undersøgelse af politik i det medialiserede samfund*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Pierson, Paul (1994). *Dismantling the Welfare State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pixley, Jocelyn (1993). *Citizenship and Employment. Investigating Post-Industrial Options*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Potterfield, Thomas A. (1999). *The Business of Employee Empowerment – Democracy and Ideology in the Workplace*. Westport, CT: Quorum Books.
- Poulantzas, Nicos (1978). *Political Power and Social Classes*. London: Verso.
- Pressman, Jeffrey L. & Aaron Wildavsky (1973). *Implementation: How Great Expectations in Washington are Dashed in Oakland*. Berkeley: University of California Press.
- Putnam, Robert D. (1993). *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Putnam, Robert D. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Riiskjær, Erik (2003). *Hvad oplever patienten på sygehuset? – Et afdelingsbaseret koncept til systematisk indsamling af patientoplevelser på somatiske sygehuse*. Århus: Aarhus Amts Kvalitetsafdeling.
- Roche, Maurice (1992). *Rethinking Citizenship. Welfare, Ideology and Change in Modern Society*. London: Polity Press.
- Room, Graham J. (1995). „Poverty and Social Exclusion: The European Agenda for Policy and Research“, i Graham J. Room (ed.). *Beyond the Threshold – the Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: Policy Press.
- Rosenberg, Morris (1956). „Misanthropy and political ideology“. *American Sociological Review*, 21, 4:690–695.
- Rothstein, Bo (1998). *Just Institutions Matter*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothstein, Bo (2003). *Sociala fällor och tillitens problem*. Stockholm: SNS Förlag.
- Rothstein, Bo & Dietlind Stolle (2001). „Social Capital and Street Level Bureaucracy: an Institutional Theory of Generalized Trust“. Paper, ESF conference on Social Capital, Exeter, 15–20. September.

- Rothstein, Bo & Dietlind Stolle (2003). „Introduction: Social Capital in Scandinavia“. *Scandinavian Political Studies*, 26, 1:1-26.
- Scarrow, Susan E. (2002). „Parties without Members?“, pp. 79-101 i Russel J. Dalton & Martin P. Wattenberg (eds.). *Parties without Partisans*. Pb.ed. Oxford: Oxford University Press.
- Schwartz, Jonathan (2002). „Introduktion“, pp. 9-23 i Jonathan Schwartz (red.). *Medborgerskabets mange stemmer*. Århus: Magtudredningen.
- Schefold, Dian (1995). „Background and Basic Principles of Financing of Political Parties“, pp. 343-344 i Josef Thesing & Wilhelm Hofmeister (eds.). *Political Parties in Democracy*. Sankt Augustin: Konrad-Adenauer-Stiftung.
- Sen, Amartya (1992). *Inequality Reexamined*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Siim, Birte (1991). „Welfare State, Gender Politics and Equality Politics. Women's Citizenship in the Scandinavian Welfare States“, pp. 154-175 i E. Meehan & S. Sevenhuisen (eds.). *Equality Politics and Gender*. London: Sage.
- Siim, Birte (1999). „Gender, Power and Citizenship“, pp. 107-124 i Ian Gough & Gunnar Olofsson (eds.). *Capitalism and Social Cohesion. Essays on Integration and Exclusion*. London: Macmillan.
- Siim, Birte (2000). *Gender and Citizenship. Politics and Agency in France, Britain and Denmark*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Siim, Birte (2003). *Medborgerskabets udfordringer – etniske minoritetskvinders politiske myndiggørelse*. Århus: Magtudredningen.
- Smith, N. Craig (1989). *Consumer Boycotts*. Scientific Business 27.
- Smith, Nina, Peder J. Pedersen, Søren Pedersen & Marie Louise Schultz-Nielsen (2003). *Fra mangel på arbejde til mangel på arbejdskraft*. København: Spektrum.
- Stolle, Dietlind & Marc Hooghe (2001). „What if Citizens Still Participated in Politics? Emerging Action Repertoires and the Debate about Social and Political Participation“. Paper, *International Seminar on Political Consumerism*, City University, Stockholm, Sverige. 31. maj-3. juni.
- Stolle, Dietlind, Marc Hooghe & Michele Micheletti (2003). „Political Consumerism – A New Phenomenon of Political Participation? An Exploratory Study in Canada, Belgium and Sweden“. Paper, ECPR Joint Sessions, Edinburgh, March 28-April 2.
- Stolle, Dietlind & Thomas R. Rochon (1999). „The Myth of American Exceptionalism“, pp. 192-209 i Jan van Deth, Marco Marafii, Ken Newton & Paul Whiteley (eds.). *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge.
- Strømsnes, Kristin (2003). *Folkets makt. Medborgerskab, demokrati, deltagelse*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Sundberg, Jan (1987). „Exploring the Case of Declining Party Membership in Denmark: a Scandinavian Comparison“. *Scandinavian Political Studies*, 10, 1:17-38.
- Svendsen, Steen (1995). „Den politiske forbruger“. *Fremtidsorientering*, 4:32-35.
- Svensson, Palle (1996). *Demokratiets krise? En debat- og systemanalyse af dansk politik i 1970'erne*. Århus: Forlaget Politica.

- Svensson, Palle (2002). „Five Danish Referendums on the European Community and the European Union: A Critical Assessment of the Franklin Thesis“. *European Journal of Political Research*, 41, 6:733-750.
- Svensson, Palle (2003). *Folkets røst. Demokrati og folkeafstemninger i Danmark og andre europæiske lande*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Svensson, Palle og Lise Togeby (1986). *Politisk opbrud. De nye mellemlags græsrodsdeltagelse*. Århus: Forlaget Politica.
- Svensson, Palle & Lise Togeby (1991). *Højredrejning?* Århus: Forlaget Politica.
- Teorell, Jan & Anders Westholm (1999). „Att bestämma sig för att vara med och bestämma. Om varför vi röstar – allt mindre“, pp. 137-204 i Erik Amnå (red.). *Valdeltakande i förändring*. Demokratiutredningens forskarvolym xii, SOU 1999:132. Stockholm: SOU/Fakta Direkt.
- Thyssen, Ole (2000). *Værdiledelse – om organisationer og etik*. 2. udg. København: Gyldendal.
- Tobiasen, Mette (2002). *Et spirende globalt medborgerskab. En teoretisk ramme og empirisk belysning af globale politiske identiteter og deltagelse i Danmark*. Aalborg: Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.
- Tobiasen, Mette (2003a). „Politiske forbrugere og politisk forbrug i Danmark“. *Arbejdsrapport*. Aalborg: Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.
- Tobiasen, Mette (2003b). „Danskernes verden var den samme efter 11. september: Terror, islam og global solidaritet“, pp. 347-362 i Jørgen Goul Andersen & Ole Borre (red.). *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*. Århus: Systime.
- Tocqueville, Alexis de (1998). *Democracy in America*. London: Wordsworth (orig. 1835/40).
- Togeby, Lise (1989). *Ens og forskellig. Græsrodsdeltagelse i Norden*. Århus: Forlaget Politica.
- Togeby, Lise (1994). *Fra tilskuere til deltagere*. Århus: Forlaget Politica.
- Togeby, Lise (1997a). *Fremmedhed og fremmedhad i Danmark. Teorier til forklaring af etnocentrisme*. København: Columbus.
- Togeby, Lise (1997b). „Er vi ved at vænne ‘os’ til ‘dem’?“ *Politica*, 29, 1:70-88.
- Togeby, Lise (1998). „Danskerne og det multikulturelle“. *Politica*, 30, 2:184-203.
- Togeby, Lise (1999). „Et demokrati, der omfatter alle, der bor i Danmark?“, pp. 133-153 i Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen, Lise Togeby & Signild Vallgård (red.). *Den demokratiske udfordring*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Togeby, Lise (2002). *Grønlandere i Danmark. En overset minoritet*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Togeby, Lise (2003). *Fra fremmedarbejdere til etniske minoriteter*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Togeby, Lise, Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen & Signild Vallgård (2003). *Magt og demokrati i Danmark – hovedresultater fra Magtudredningen*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

- Torcá, Mariano, Jan Teorell & José Ramón Montero (2003). „Political Participation“. Paper, Meeting of ESF Network Citizenship, Involvement, Democracy. Edinburgh, March.
- Torpe, Lars (2000a). „Demokratiske normer og vaner som offentlig social kapital“, pp. 239-272 i Jørgen Goul Andersen, Lars Torpe & Johannes Andersen. *Hvad folket magter. Demokrati, magt og afmagt*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Torpe, Lars (2000b). „Foreninger og demokrati“, pp. 79-122 i Jørgen Goul Andersen, Lars Torpe & Johannes Andersen. *Hvad folket magter. Demokrati, magt og afmagt*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Torpe, Lars (2003). „Social Capital in Denmark: A Deviant Case?“ *Scandinavian Political Studies*, 26, 1:27-48.
- Torpe, Lars & Torben K. Kjeldgaard (2003). *Foreningssamfundets sociale kapital. Danske foreninger i et europæisk perspektiv*. Århus: Magtudredningen.
- Touraine, Alain (1982). *The Voice and the Eye*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tranøy, Bent Sofus & Øyvind Østerud (red.) (2001). *Mot et globalisert Norge?* Oslo: Gyldendal.
- Truman, David B. (1950). *The Governmental Process, Political Interests and Public Opinion*. New York: Knopf.
- Uslaner, Eric M. (1999). „Democracy and Social Capital“, pp. 121-150 i Mark W. Warren (eds.). *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- van Deth, Jan W. (1989). „Political Interest“, kap. 9 i M. Kent Jennings & Jan W. van Deth (eds.). *Continuities in Political Action: A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*. Berlin & New York: DeGruyter & Aldine.
- van Deth, Jan W. (1997). „Introduction. Social Involvement and Democratic Politics“, pp. 1-23 i Jan W. van Deth (ed.). *Private Groups and Public Life. Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in Representative Democracies*. London: Routledge.
- van Deth, Jan W. (2000). „Interesting but Irrelevant. Social Capital and the Saliency of Politics in Western Europe“. *European Journal of Political Research*, 37, 2:115-147.
- van Deth, Jan W. & Frauke Kreuter (1998). „Membership of Voluntary Associations“, pp. 135-155 i Jan W. van Deth (ed.). *Comparative Politics. The Problem of Equivalence*. London: Routledge.
- van Deth, Jan W. & Elinor Scarborough (1995). *The Impact of Values. Beliefs in Government vol. 4*. Oxford: Oxford University Press.
- van Gunsteren, H.R. (1998). *Theory of Citizenship: Organizing Plurality in Contemporary Democracies*. Oxford: Westview Press.
- van Steenberg, Bart (ed.) (1994). *The Condition of Citizenship*. London: Sage.
- Verba, Sidney & Norman H. Nie (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper & Row.
- Verba, Sidney, Kay Lehman Schlozman, Norman H. Nie & Jae-On Kim (1978). *Participation and Political Equality. A Seven Nation Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Verba, Sidney, Kay Lehman Schlozman & Henry E. Brady (1995). *Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vetter, Angelika (1997). „Political Efficacy: Alte und neue Messmodelle im Vergleich“. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 49, 1:53-73.
- Visser, Jelle (1990). *In Search of Inclusive Unionism. Bulletin of Comparative Labour Relations* 18/1990. Deventer & Boston: Kluwer.
- Visser, Jelle (1991). „Trends in Trade Union Membership“. *OECD Employment Outlook*, pp. 97-134.
- Vleminckx, Koen & Jos Berghman (2001). „Social Exclusion and the Welfare State: An Overview of Conceptual Issues and Implications“, pp. 27-46 i David G. Mayes, Jos Berghman & Robert Salais (eds.). *Social Exclusion and European Policy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Warren, Mark E. (2001). *Democracy and Association*. Princeton & London: Princeton University Press.
- Whiteley, Paul F. & Patrick Seyd (1996). „Rationality and Party Activism: Encompassing Tests of Alternative Models of Political Participation“. *European Journal of Political Research*, 29, 1:113-137.
- Whiteley, Paul F. & Patrick Seyd (2002). *High Intensity Participation. The Dynamics of Party Activism in Britain*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Winter, Søren (1985). „Iværksættelsesbarrierer“. *Politica*, 17, 4:467-487.
- Wolfe, Alan (1989). *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*. Berkeley: University of California Press.
- Wollebæk, Dag & Per Selle (2003). „Participation and Social Capital Formation: Norway in a Comparative Perspective“. *Scandinavian Political Studies*, 26, 1:67-91.
- Aardal, Bernt (2003). *Velgere i villrede. En analyse av stortingsvalget 2001*. Oslo: N.W. Damm & Søn.
- Aardal, Bernt & Hanne Marte Narud (1999). „Går kvinner og menn hver sin vei?“, pp. 214-235 i Bernt Aardal, i samarbeid med Henry Valen, Hanne Marte Narud & Frode Berglund. *Velgere i 90-årene*. Oslo: NKS-Forlaget.
- Aarts, Kees & Bernhard Wessels (2002). „Electoral Turnout in West-European Democracies“. Paper, 2002 Annual Meeting of the American Political Science Association, Boston, August 29-September 1.

UDGIVELSER FRA MAGTUDREDNINGEN

PR. I. JUNI 2004

B Ø G E R

- Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen, Lise Togeby & Signild Vallgård (red.) (1999). *Den demokratiske udfordring*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Peter Munk Christiansen, Birgit Møller & Lise Togeby (2001). *Den danske elite*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Anette Borchorst (red.) (2002). *Kønsmagt under forandring*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Martin Marcussen (2002). *OECD og idespillet – Game Over?* København: Hans Reitzels Forlag.
- Lise Togeby (2002). *Grønlandere i Danmark. En overset minoritet*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Torben Beck Jørgensen & Kurt Klaudi Klausen (red.) (2002). *Territorial dynamik – streger på landkort, billeder i vore hoveder*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Flemming Mikkelsen (red.) (2002). *Bevægelser i demokrati. Foreninger og kollektive aktioner i Danmark*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jens Blom-Hansen (2002). *Den fjerde statsmagt? Kommunernes Landsforening i dansk politik*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Margaretha Järvinen, Jørgen Elm Larsen & Nils Mortensen (red.) (2002). *Det magtfulde møde mellem system og klient*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Anker Brink Lund (2002). *Den redigerende magt – nyhedsinstitutionens politiske indflydelse*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Finn Sivert Nielsen & Inger Sjørlev (red.) (2002). *Folkets repræsentanter. Et antropologisk blik på Folketinget*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Thomas Pedersen (red.) (2002). *Europa for folket? EU og det danske demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Peter Munk Christiansen & Asbjørn Sonne Nørgaard (2003). *Faste forhold – flygtige forbindelser. Stat og interesseorganisationer i Danmark i det 20. århundrede*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Martin Marcussen & Karsten Ronit (red.) (2003). *Internationaliseringen af den offentlige forvaltning i Danmark – forandring og kontinuitet*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Gorm Winther (red.) (2003). *Demokrati og magt i Grønland*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

- Lise Togeby (2003). *Fra fremmedarbejdere til etniske minoriteter*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Torben Beck Jørgensen (red.) (2003). *På sporet af en offentlig identitet – værdier i stat, amter og kommuner*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Erik Damgaard (2003). *Folkets styre. Magt og ansvar i dansk politik*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hans Mouritzen (red.) (2003). *Er vi så forbeholdne? Danmark over for globaliseringen, EU og det nære*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hans Sode-Madsen (2003). *Farlig ungdom. Samfundet, ungdommen og ungdomskommissionen 1945-1970*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Lars Bille & Jørgen Elklit (red.) (2003). *Partiernes medlemmer*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Peter Munk Christiansen & Lise Togeby (red.) (2003). *På sporet af magten*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Tim Knudsen (2003). *Offentlighed i det offentlige. Om historiens magt*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Niels Nørgaard Kristensen (2003). *Billeder af magten. Portrætter til forståelse af magt og demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Lise Togeby, Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen & Signild Vallgård (2003). *Magt og demokrati i Danmark. Hovedresultater fra Magtudredningen*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jørgen Goul Andersen (2003). *Over-Danmark og under-Danmark? Ulighed, velfærdsstat og politisk medborgerskab*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Signild Vallgård (2003). *Folkesundhed som politik. Danmark og Sverige fra 1930 til i dag*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jørgen Grønnegård Christensen (2003). *Velfærdsstatens institutioner*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Palle Svensson (2003). *Folkets røst. Demokrati og folkeafstemninger i Danmark og andre europæiske lande*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Mogens Rüdiger (2003). *Statens synlige hånd. Om lovgivning, stat og individ i det 20. århundrede*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Thomas Pallesen (2003). *Den vellykkede kommunalreform og decentraliseringen af den politiske magt i Danmark*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Henrik Jensen (2003). *Europaudvalget – et udvalg i Folketinget*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Per Boje & Morten Kallestrup (2004). *Marked, erhvervsliv og stat. Dansk konkurrencelovgivning og det store erhvervsliv*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Bertel Heurlin (2004). *Riget, magten og militæret. Dansk forsvars- og sikkerhedspolitik under Forsvarskommissionerne af 1988 og af 1997*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jacob Torfing (2004). *Det stille sporskifte i velfærdsstaten. En diskursteoritisk beslutningsprocesanalyse*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Anette Warring (2004). *Historie, magt og identitet. Grundlovsfejringer gennem 150 år*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jens Hoff (red.) (2004). *Danmark som informationssamfund. Muligheder og barrierer for politik og demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

- Ida Elisabeth Koch, Kristine Røberg, Sten Schaumburg-Müller & Jens Vedsted-Hansen (2004). *Menneskerettigheder og magtfordeling – domstolskontrol med politiske prioriteringer*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Bo Jacobsen, Flemming Troels Jensen, Mikkel Bo Madsen, Marius Sylvestersen & Claude Vincent (2004). *Den vordende demokrat – en undersøgelse af skoleklassen som demokratisk lærested*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Louise Phillips & Kim Schrøder (2004). *Sådan taler medier og borgere om politik. En diskursanalytisk undersøgelse af politik i det medialiserede samfund*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jørgen Goul Andersen (2004). *Et ganske levende demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

S K R I F T E R

- Erik Oddvar Eriksen (1999). *Is Democracy Possible Today?* Århus: Magtudredningen.
- Ole Hammer & Inger Bruun (2000). *Etniske minoriteters indflydelseskanaler*. Århus: Magtudredningen.
- Jens Peter Frølund Thomsen (2000). *Magt og indflydelse*. Århus: Magtudredningen.
- Jørgen Elklit, Birgit Møller, Palle Svensson & Lise Togeby (2000). *Hvem stemmer – og hvem stemmer ikke?* Århus: Magtudredningen.
- Jacob Gaarde Madsen (2000). *Mediernes konstruktion af flygtninge- og indvandrerspørgsmålet*. Århus: Magtudredningen.
- Karsten Vrangbæk (2001). *Ingeniørarbejde, hundeslagsmål eller hovedløs høne? Ventetidsgarantier til sygehusbehandling*. Århus: Magtudredningen.
- Søren Laursen (2001). *Vold på dagsordenen. Medierne og den politiske proces*. Århus: Magtudredningen.
- Jørgen Goul Andersen & Mette Tobiasen (2001). *Politisk forbrug og politiske forbrugere. Globalisering og politik i hverdagslivet*. Århus: Magtudredningen.
- Erik Albæk, Peter Munk Christiansen & Lise Togeby (2002). *Eksperter i medierne. Dagspressens brug af forskere 1961-2001*. Århus: Magtudredningen.
- Helle Porsdam (2002). *Fra pax americana til lex americana? En diskussion af dansk retliggørelse som en påvirkning fra USA*. Århus: Magtudredningen.
- Eva Østergaard-Nielsen (2002). *Politik over grænser: Tyrkeres og kurderes engagement i det politiske liv i hjemlandet*. Århus: Magtudredningen.
- Jonathan Schwartz (red.) (2002). *Medborgerskabets mange stemmer*. Århus: Magtudredningen.
- Walter Korpi (2002). *Velfærdsstat og socialt medborgerskab. Danmark i et komparativt perspektiv, 1930-1995*. Århus: Magtudredningen.
- Steen Thomsen, Torben Pedersen & Jesper Strandskov (2002). *Ejerskab og indflydelse i dansk erhvervsliv*. Århus: Magtudredningen.
- Frank Rasmussen & Peder Andersen (2002). *Globaliseringens økonomiske konsekvenser for Danmark*. Århus: Magtudredningen.

- Carsten Greve (2002). *Privatisering, regulering og demokrati. Telestyrelsens funktion som uafhængig reguleringsmyndighed*. Århus: Magtudredningen.
- Ann-Dorte Christensen (2003). *Fortællinger om identitet og magt. Unge kvinder i senmoderneiteten*. Århus: Magtudredningen.
- Thomas Schøtt (2003). *Den økonomiske elites netværk*. Århus: Magtudredningen.
- Peter Dahler-Larsen & Niels Ejersbo (2003). *Djæficerung – myte eller realitet?* Århus: Magtudredningen.
- Jan H. Hermansen, Lars Bille, Roger Buch, Jørgen Elklit, Bernhard Hansen, Hans Jørgen Nielsen & Karina Pedersen (2003). *Undersøgelsen af medlemmerne af de danske partiorganisationer. Dokumentation*. Århus: Magtudredningen.
- Lars Torpe & Torben K. Kjeldgaard (2003). *Foreningssamfundets sociale kapital. Danske foreninger i et europæisk perspektiv*. Århus: Magtudredningen.
- Jens Blom-Hansen (2003). *Subsidiaritetsprincippet vendt på hovedet? EU's strukturpolitik og Danmark*. Århus: Magtudredningen.
- Jens Peter Christensen (2003). *Domstolene – den tredje statsmagt*. Århus: Magtudredningen.
- Camilla Palmhøj Nielsen (2003). *Til glæde for hvem? – om intern regulering i staten*. Århus: Magtudredningen.
- Peter Munk Christiansen & Asbjørn Sonne Nørgaard (2003). *De som meget har ... Store danske virksomheder som politiske aktører*. Århus: Magtudredningen.
- Lise Togeby, Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen & Signild Vallgård (2003). *Demokratiske udfordringer. Kort udgave af Magtudredningens hovedresultater*. Århus: Magtudredningen.
- Lise Togeby, Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen & Signild Vallgård (2003). *Power and Democracy in Denmark. Conclusions*. Århus: Magtudredningen.
- Birte Siim (2003). *Medborgerskabets udfordringer – etniske minoritetskvinders politiske myndiggørelse*. Århus: Magtudredningen.
- Anette Borchorst (2003). *Køn, magt og beslutninger. Politiske forhandlinger om barselsorlov 1901-2002*. Århus: Magtudredningen.
- Peter Dahler-Larsen (2004). *Evaluering og magt*. Århus: Magtudredningen.
- Jens Blom-Hansen & Jørgen Grønnegård Christensen (2004). *Den europæiske forbindelse*. Århus: Magtudredningen.
- Palle Svensson (2004). *Danskerne, magten og demokratiet*. Århus: Magtudredningen.